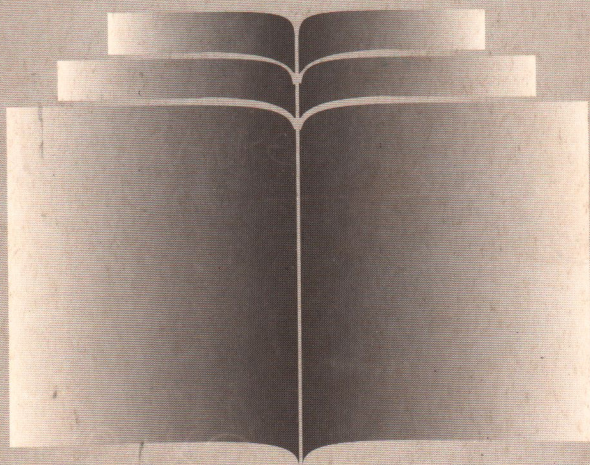

Випуск 5 • Збірник наукових праць •

Інститут вивчення проблем злочинності

Академія правових наук України

Питання боротьби зі злочинністю

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 5

Харків
«Право»
2001

Питання боротьби
зі злочинністю. В. 5
1X: Право. 2001.
205с.

N 130сб.

Борьба с Н

N 180сб

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заст. головного редактора), В. В. Голіна, Ю. М. Грошевий, Г. А. Матусовський, М. В. Салтєвський, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. М. Хотенець

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України
61002, Харків, вул. Чернишевського, 80а
Тел. 47-81-95

Видавництво

«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Мироносицька, 29
Тел. 15-72-72

ISBN 966-7146-58-8

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2001
© «Право», 2001

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ**В. В. Голіна,**

професор, завідувач сектора.

Інститут вивчення проблем злочинності

АПрН України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛІ І ВИКРАДЕННЯМ ЧУЖОЇ ДИТИНИ (СТАТТІ 123, 124 КК УКРАЇНИ¹)

Глава III Кримінального кодексу України «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи» містить низку норм, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, які посягають на особисту свободу волі людини. До них, зокрема, належать: ст. 123 КК «Незаконне позбавлення волі», тобто незаконне перешкодження особі в здійсненні свого конституційного права вибору місця перебування за власним розсудом, яке може бути поєднане з фізичним або психічним насильством; ст. 124 КК «Викрадення чужої дитини» — викрадення або підміна чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів.

Відповідно до статистичних даних Міністерства внутрішніх справ України за 10 років (1990–1999) за статтями 123, 124 КК України було зареєстровано: за ст. 123 КК — 750 злочинів і за ст. 124 КК — 174 злочини. Динаміка злочинів наведена в табл. 1.

Таблиця 1

Стаття КК України	1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	Усього
Ст. 123	-	-	34	48	97	122	122	118	103	106	750
Ст. 124	16	14	6	19	14	18	22	17	20	28	174

© В. В. Голіна, 2001.

¹ Тут і далі посилання зроблені на Кримінальний кодекс України 1960 року.

Питома вага цих злочинів у загальній структурі злочинів проти особистої волі людини, куди, крім указаних, входять захоплення заручників (ст. 123¹ КК), незаконне поміщення в психіатричну лікарню (ст. 124² КК), торгівля людьми (ст. 124¹ КК) складає майже 84,0%.

Це пояснюється, по-перше, тим, що злочини, передбачені статтями 123, 124 КК, мають, у переважній більшості, корисливий, значною мірою «демонстративний» — перед заінтересованими особами (батьками, родичами, близькими тощо) — характер, а тому вони менш латентні; по-друге, незаконне позбавлення волі — це злочин, який, як показують проведені нами дослідження, часто «супроводжує» інші корисливо-насилені злочини (бандитизм, розбій, грабіж тощо), що вимагає кваліфікації злочинних дій і за цією статтею; по-третє, повідомлення, заяви щодо даних злочинів частіше надходять до правоохоронних органів і розкриваються ними.

Про кількість виявлених осіб, які були причетні до вчинення названих злочинів, свідчать дані табл. 2 (статистичні показники Міністерства внутрішніх справ України за 5 років).

Т а б л и ц я 2

Стаття КК України	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	Усього
Ст. 123	29	71	45	28	37	210
Ст. 124	7	11	6	10	22	56

Порівнюючи дані таблиць 1 і 2, можна дійти висновку, що кількість установлених (виявлених) злочинців не відповідає кількості зареєстрованих злочинів. При всій неповноті статистичних даних можна вважати, що кількість виявлених злочинців за ст. 123 КК коливається від 10 до 50%. Втім кожний другий викрадач чужої дитини стає відомий правоохоронним органам.

Ще більш «скромними» є відомості про засуджених за цими статтями. Статистичні дані Міністерства юстиції України свідчать, що протягом дев'яти років (1991–1999) за статтями 123, 124 КК України було засуджено 281 особу. Розподіл засуджених по роках показаний у табл. 3.

Т а б л и ц я 3

Стаття КК України	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	Усього
Ст. 123 КК	2	133	3	21	27	46	68	42	28	250
Ст. 124 КК	3	3	2	1	1	6	4	5	6	31

Суттєва розбіжність між відомостями таблиць 1–3, тобто про зареєстровані злочини, осіб, винних в їх вчиненні, і засуджених пояснюється низкою обставин. По-перше, складністю статистичного обліку різних відомств; по-друге, частина виявлених злочинців була затримана і засуджена через якийсь час; по-третє, далеко не всі злочинці засуджуються, багато з них перебувають у розшуку та ін.

Кримінологічна структура злочинів описується за допомогою трьох груп найважливіших ознак: кримінально-правових, кримінологічних та соціально-демографічних¹. Остання група ознак стосується характеристики злочинців і, як ми вважаємо, потерпілого.

Для «чистоти» структурних показників указані злочини будуть розглянуті окремо.

Незаконне позбавлення волі (ст. 123 КК України). За ступенем суспільної небезпечності незаконне позбавлення волі належить до менш тяжких злочинів, хоча громадська думка, за деякими соціологічними спостереженнями, визнає «викрадення людей» найбільш небезпечним злочином для суспільства і для себе².

Незаконне позбавлення волі з об'єктивної сторони складу злочину складається з різноманітних прийомів і способів, які використовують злочинці з метою перешкодити потерпілому в здійсненні на свій розсуд права вибору місця перебування. Незаконне позбавлення волі може виявитися в затриманні потер-

¹ Кримінологія. Особлива частина: Навч. посібник / За ред. проф. І. М. Даньшина. – Х.: Право, 1999. – С. 8-9.

² Див., наприклад: *Поклад В. И.* Отражение проблем борьбы с организованной преступностью в общественном сознании г. Луганска. – Луганск: 2000 (рукопись). Центр по вивченню організованої злочинності при НЮАУ імені Ярослава Мудрого.

пілого в такому місці, де він не бажає перебувати, або в приміщенні його в місце, вихід з якого не є вільним.

Стаття 123 КК має дві частини. Частина 1 передбачає кримінальну відповідальність за «просте» незаконне позбавлення волі і карається виправними роботами до двох років. Частина 2 містить кваліфікований склад злочину: «те саме діяння, вчинене способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань», яке тягне за собою покарання до трьох років позбавлення волі.

Незаконне позбавлення волі — це діяння, яке може здійснюватися шляхом фізичного або психічного насильства, обману чи іншим ненасильницьким способом (наприклад, ізоляція потерпілого у приміщенні без застосування фізичного або психічного насильства; відібрання засобів пересування, зв'язку тощо). Незаконне позбавлення волі людини, яке супроводжується нанесенням ударів, побоїв або вчиненням інших насильницьких дій, що завдали фізичного болю, заподіянням тілесних ушкоджень, погрозою вбивством, кваліфікується за сукупністю злочинів.

Частина 2 ст. 123 КК як кваліфікуючі ознаки називає спочатку спосіб вчинення діяння щодо позбавлення волі, яке ставить потерпілого в небезпечний для його життя й здоров'я стан, а потім — наслідки незаконного утримання, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань. У кримінально-правовій літературі рекомендується при вирішенні питання про те, чи є спосіб вчинення злочину небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, виходити з оцінки таких обставин: чи була наявною в способах і прийомах, використаних для затримання потерпілого або поміщення його в певне місце, небезпека для його життя або здоров'я; чи не створювалась означена небезпека через умови тримання потерпілого в місці позбавлення волі. Вона може бути створена внаслідок застосування до потерпілого з метою позбавлення його волі насильства, яке слід оцінювати як за наслідками, так і за способом дії. Небезпечність незаконного позбавлення волі для життя або здоров'я потерпілого можуть характеризувати і такі умови, як тривалість позбавлення волі, їжа, тримання в холодному, тісному,

темному приміщенні тощо. Фізичні страждання — це різного ступеня інтенсивності больові відчуття, що виникають у результаті дії на організм потерпілого особливих умов тримання в місці позбавлення волі¹.

Якщо незаконне позбавлення волі (частини 1 і 2 ст. 123 КК) виступає як спосіб вчинення інших корисливо-насильницьких злочинів (наприклад, у процесі грабежу, вимагательства, розбою), то відповідно до пп. 9, 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 року № 12 «Про судову практику у справах про корисливі злочини проти приватної власності» додаткова кваліфікація за ст. 123 КК України не вимагається. Але між незаконним позбавленням волі як способом вчинення деяких корисливо-насильницьких злочинів і досягненням цілі цих злочинів минає час. У таких випадках, на нашу думку, потрібна кваліфікація і за ст. 123 КК. З кримінологічної точки зору ст. 123 КК — це стаття з потужним попереджувальним потенціалом, оскільки вже сам факт незаконного позбавлення волі людини створює самотійний злочин. Про це повинні знати ті, хто посягає на конституційні права людини.

Незаконне позбавлення волі має місце у випадках, коли потерпіла особа досягла чотирнадцятирічного віку. У разі недосягнення цього віку дії кваліфікують як викрадення чужої дитини (ст. 124 КК).

Суб'єктом незаконного позбавлення волі є лише приватна особа, яка завжди діє з прямим умислом стосовно діяння, а не наслідків. Позбавляючи людину волі, винний може і не знати про можливі наслідки своїх дій. Але якщо вони настали, то він несе відповідальність за реальною сукупністю злочинів.

За даними нашого дослідження лише в 28% випадків винних було засуджено виключно за незаконне позбавлення волі. Так, наприклад, кожне четверте незаконне позбавлення волі супроводжувалося незаконним носінням, зберіганням, придбанням, виготовленням вогнепальної чи холодної зброї (ст. 222 КК), а також такими злочинами, як вбивство, примус до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (статті 93, 198²

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. — К., 1994. — С. 355-356.

КК). Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки в особливо великих розмірах кваліфікувалося у сукупності в 10,0% вивчених архівних кримінальних справ, розглянутих судами України за декілька років. Спеціальний рецидив, тобто вчинення у минулому аналогічного злочину, був виявлений у 9,4% випадків незаконного позбавлення волі.

Вивчення судової практики показало, що незаконне позбавлення волі найчастіше було пов'язане із застосуванням фізичного насильства. Фізичне насильство, виражене в нанесенні тілесних ушкоджень, спричинялося злочинцями за допомогою рук і ніг, предметів, які не мали певного функціонального призначення (обрізки арматури, цівки тощо), зброї. У багатьох випадках потерпілі відчували фізичний біль при зв'язуванні.

Відсоткове співвідношення тілесних ушкоджень за ступенем їх тяжкості має такий вигляд:

- умисні легкі тілесні ушкодження без короткочасного розладу здоров'я і короткочасної втрати працездатності — 36,0%;
- умисні легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності, — 18,0%;
- умисні середньої тяжкості тілесні ушкодження — 7,2%;
- умисні тяжкі тілесні ушкодження — 3,6%.

Вбивство і самогубство потерпілих під час незаконного позбавлення волі мало місце у двох випадках.

Фактично не було заподіяння тілесних ушкоджень 28,6% потерпілим.

У процесі дослідження вивчалось також питання щодо кількості потерпілих, які одночасно незаконно позбавлялися волі. У більшості вивчених кримінальних справ незаконного позбавлення волі зазнав один потерпілий, що складає близько 87,5%. Зрідка злочинне посягання було спрямоване одночасно на двох потерпілих (8,3%) і ще рідше потерпілими були одночасно три особи (4,2%).

Стосовно психічного насильства слід зазначити, що в більшості випадків незаконного позбавлення волі останнє супроводжувалось демонстрацією вогнепальної чи холодної зброї. Траплялися випадки цькування потерпілих собакою, а також примушування до вживання горілки.

Винні у незаконному позбавленні волі, як показало дослідження, діють з різних мотивів і цілей. Однак найчастіше спонукальними мотивами виступають, зокрема: користолюбство — понад 66,0%; особисті неприязні стосунки — близько 21,0%; помста — 8,3% і, нарешті, отримання необхідної для злочинців інформації — близько 4,7% випадків.

Злочинці, які незаконно позбавляють людину волі, часто пред'являють певні вимоги, тобто намагаються досягти конкретних цілей матеріального характеру. Так, у 58,3% злочинних посягань такі вимоги ставилися безпосередньо потерпілому, а в 16,7% випадків — родичам або близьким потерпілого. Взагалі ніяких вимог не було в 25,0% фактів злочинів.

Якщо вимоги все ж висувалися, то за змістом вони мали такий вигляд:

- передача грошей, у тому числі повернення боргу, а також знайдених грошей, які належали потерпілому (41,7%);
- повернення майна, яке належало потерпілому або членам його родини (29,2%);
- надання потерпілим злочинцям необхідної інформації стосовно знаходження грошей, майна, документів, адреси третіх осіб тощо (4,1%);
- розташування потерпілого у певному місці (25,0%).

Часто вимоги висловлювалися потерпілому в усній формі. Але зустрічалися випадки підкидування листів, анонімних дзвінків телефоном та ін.

Аналіз судової практики показує, що в структурі всіх злочинів, які пов'язані з незаконним позбавленням волі, значне місце посідають злочини, вчинені у складі групи (близько 67,0%).

Проста співучасть у вигляді співвиконавства зустрічається приблизно в 44,0% випадків. Іншим злочинам притаманні складні форми співучасті. Як відомо, за суб'єктивними ознаками є кілька форм співучасті: співучасть без попереднього зговору (співвиконавство); співвиконавство з попереднім зговором (у вузькому значенні цього слова) і у вигляді злочинного співтовариства (банда). Зговір до початку вчинення злочину зафіксовано в 75,0% незаконного позбавлення волі. Вчинення

цього злочину співтовариством виявлено у 25,0% вивченого масиву кримінальних справ.

Злочинні групи складалися часто з 5–6 злочинців (62,5%), в 31,2% група діяла у складі двох злочинців. Рідко склад злочинної групи перевищував 6–10 чоловік (6,3%). Приблизно по 33% вивчених кримінальних справ винні у груповому вчиненні виявлені, затримані і засуджені; в 10,5% випадків винні звільнені від кримінальної відповідальності і покарання за амністією. Але в 47,4% групового вчинення незаконного позбавлення волі злочинці залишилися не покараними.

Таким чином, форма співучасті, кількісний склад злочинних угруповань свідчить, що злочинні посягання на волю людини все більше набувають організованого характеру, а тому й становлять підвищену суспільну небезпеку. Між тим нормативно ст. 123 КК України не відображає, як свідчать результати дослідження, кримінальні реальності.

Місцем незаконного позбавлення волі найчастіше були окрема квартира і транспорт — до 50,0% злочинів. Поміщення потерпілого у льох, склеп було у 16,7% випадків. Окремий дім, сарай стали місцем незаконного позбавлення волі у більш ніж 39,0% посягань. Тільки в 12,5% виявлених злочинів приміщення, в якому утримувався потерпілий, належало йому. У всіх інших випадках — злочинцям або стороннім особам.

Що стосується тривалості незаконного позбавлення волі, то тут є певні часові коливання: від декількох хвилин до днів і навіть місяців. Майже у 85,5% злочинів така тривалість коливається від декількох годин до декількох днів.

Умови утримання потерпілих як нормальні були оцінені судом у 30,0% випадків і як погані, котрі завдали потерпілим фізичних страждань, — до 70,0%. У 87,5% фактів потерпілі перебували у місці незаконного позбавлення волі наодинці або зі злочинцем чи його родиною; у 12,5% — з іншими потерпілими, які теж були незаконно позбавлені волі.

Потерпілі не були байдужі до свого становища і намагалися визволитися з неволі, але у 33,3% випадків визволенню заважала охорона; у 20,0% — приміщення було зачинене на замок; у 46,7% — потерпілі зв'язувалися або приковувалися на ручниками до труб опалення тощо.

Спосіб повернення свободи потерпілим теж був предметом вивчення. Характерно, що у 37,5% випадків незаконного позбавлення волі потерпілі були звільнені самими злочинцями. Самостійно все ж визволилося близько 16,6% потерпілих (втеча). Працівники правоохоронних органів прийшли на допомогу в кожному четвертому випадку незаконного позбавлення волі. Допомогли визволитися потерпілим інші громадяни (родичі або близькі винних, випадкові свідки) у 12,4% фактів.

Найпоширенішим способом позбавлення волі потерпілого були: фізичне насильство над ним — 70,8% і обман — 20,8% фактів. Психічне насильство, а також позбавлення волі неприємної чи хворої людини — 8,4%. Отже, за нашими даними майже усі потерпілі, які були незаконно позбавленні волі (за винятком двох випадків), так чи інакше отримали волю. Смерть потерпілих, їх зникнення, змальовані журналістами жорстокості, кримінальний безкрай, мабуть, мали і мають місце, але не як правило, а як виняток. Те, що воля, життя й здоров'я людини, її майно та інші цінності сьогодні захищені недостатньо і такий захист реально не гарантується державою, — це, на жаль, сумна істина. Але, видається, що інформування населення про факти незаконного позбавлення волі, переслідуючи віктимологічний аспект попередження таких злочинів, не повинна переходити розумні межі і перетворюватися у нагнітання страху за допомогою засобів масової інформації.

Стосовно «географії» вказаного злочину, то за даними Верховного Суду України найбільшу кількість кримінальних справ за ст. 123 КК України в 1998–1999 роках було розглянуто в Донецькій області (11 справ). В інших областях України і Автономній Республіці Крим (всього 11 областей) за ці роки розглянуто по 1–3 кримінальні справи. Незаконне позбавлення волі — це в основному міський злочин.

Певний науково-практичний інтерес становить особа злочинця і потерпілого, які описуються сукупністю соціально-демографічних ознак.

Абсолютна кількість винних — чоловіки, однак кожний десятий злочинець — жінка, які діють у співучасті. Неповнолітніх серед досліджуваних осіб не виявлено. Найбільш криміногенним є вік від 21 до 25 років (40,0%), вік від 30 до 40 років

складає 28,0%. Решта припадає на інші вікові категорії злочинців.

Такий вік злочинців є характерним для корисливо-насильницьких і насильницьких злочинів¹.

Близько половини всіх злочинців мали середню, а 18,0% злочинців — середню спеціальну освіту. Привертає увагу те, що кожний десятий злочинець мав незакінчену вищу освіту, а 12,0% злочинців мали вищу освіту.

З певним припущенням можна дійти висновку, що, по-перше, передбачений ст. 123 КК України злочин належить до так званих «інтелектуальних», який вимагає від злочинця певних знань психології, винахідливості, сміливості, розрахунку та інших інтелектуально-вольових рис і, по-друге, кримінальне поле почали «освоювати» вчорашні законослухняні громадяни, які стали безробітними. Це підтверджується ще й тим, що на момент вчинення злочину офіційно не працювало і не вчилася понад 55,0% злочинців.

Предметом кримінологічного дослідження був і стан здоров'я винних, який міг негативно впливати на злочинну мотивацію. Всі особи, засуджені за незаконне позбавлення волі, були визнані осудними. Лише у 7,7% винних були виявлені психопатичні риси, які суттєвої ролі у злочинній мотивації і виникненні мотиву не відіграли. Близько 45,0% — це особи, які зловживали спиртними напоями, але хронічним алкоголізмом хворіло лише 4,0% злочинців. Решта була практично соматично і психічно здорова. На момент вчинення злочину були тверезими 66,0% злочинців, 32,0% — в стані алкогольного і 2,0% — у стані сильного алкогольного сп'яніння. Однак переконливих підстав для остаточного твердження, що алкогольне обтяження відіграло вирішальну роль у виникненні злочинного корисливого мотиву і спровокувало вчинення злочину, не має.

Якщо розглядати злочинців за національною належністю, то серед злочинців: 66,0% — українці; 16,0% — росіяни; 12,0% — вихідці з кавказького регіону; 6,0% — китайці, в'єтнамці та ін. Переважна більшість злочинців є громадянами України, за

¹ Кримінологія. Особлива частина: Навч. посібник / За ред. проф. І. М. Даньшина. — С. 17.

місцем прописки проживало з них 82,0%, решта — поза місцем мешкання. Усі вони мали житло.

Привертає увагу сімейний стан засуджених. Як і передбачалось, більшість з них не мали своєї сім'ї (додамо, що понад 50,0% злочинців були молодого віку); близько 50,0% виховувалось у неповній сім'ї; неблагополучна обстановка в сім'ї відмічалась у 28,0% вивчених кримінальних справ. Не виключно, що у більшості випадків ми маємо справу з несприятливим раннім формуванням особи злочинця.

Серед злочинців спостерігається матеріальна нерівність. Декотрих можна віднести до категорії тих, чиє матеріальне становище оцінюється як дуже високе (6,0%) і нормальне (30,0%). Низька і дуже скрутна матеріальна забезпеченість характерна для 64,0% винних. Вважається, що економічний фактор, поєднаний з рядом несприятливих життєвих умов особи, відіграє значну роль у детермінації вказаних злочинів.

Несподіваним виявилось те, що 80,0% винних не були взагалі судимими. Непогашену та незняту судимість за раніше вчинений злочин мали 14,0% злочинців. Попереднє покарання не було відбуте у 2,0% засуджених (вони вчинили втечу з місць позбавлення волі). Спеціального рецидиву не було зафіксовано у жодного злочинця. Вважались не судимими (на підставі ст. 55 КК України) 4,0% від вивчених осіб.

Позитивно характеризувалися у побуті 80,0% осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, негативно і задовільно — відповідно 10,0% і 2,0%. Не отримано відомостей про особу у 8,0% випадків.

За матеріалами кримінальних справ цінності, здобуті злочинним шляхом, у 26,0% випадків злочинці витрачали на предмети харчування, алкогольні напої, носильні речі. У деяких випадках за гроші потерпілих купували квартири, автомашини, предмети розкоші; за їхній рахунок повертали борги або гроші злочинці витрачали на розваги. Але майже в 60,0% виявлених фактів матеріальні кошти у вигляді викупу отримані не були або ж таку ціль злочинці не ставили.

Незаконне позбавлення волі належить до числа так званих триваючих злочинів, у зв'язку з чим можна виділити ряд підстав для визначення моменту їх закінчення. У ході дослідження нами

виявлено, що часто винні були затримані і потерпілі звільнені правоохоронними органами за їх повідомленнями або повідомленнями родичів (58,0%). По гарячих слідах злочинна діяльність припинена у 18,0% випадків. У процесі оперативно-розшукової роботи незаконне позбавлення волі перервано в 12,0% і при вчиненні нового злочину затримано теж у 12,0% випадків. Усі злочинці затримані у межах України.

Судова практика цілком дотримується санкцій, передбачених частинами 1 і 2 ст. 123 КК України. 12,0% осіб засуджено до виправних робіт, відстрочка виконання вироку, умовне засудження застосовані щодо 38,0% винних; щодо 40,0% злочинців обрано покарання у виді позбавлення волі строком від 3-х до 15 років, що свідчить про призначення покарання за сукупністю злочинів, оскільки максимальна санкція за ч. 2 ст. 123 КК складає всього 3 роки позбавлення волі.

Певний науково-практичний інтерес становить особа потерпілого. 82,2% потерпілих — це чоловіки. Жінки — 17,8%. За віком потерпілі розподіляються таким чином: підлітки 14-18 років не перебільшують 18,0%, тобто п'ятий — шостий незаконно позбавлений волі — це підлітки і неповнолітні; від 19 до 30 років — 28,4%; від 30 до 40 років — 32,2%; від 41 до 50 років — 14,3%; від 51 до 70 років потерпілі у вибірку не потрапили, але кількість потерпілих віком 70 років і більше досягає 7,1%.

Отже, найбільш уразливою є група молодих людей віком від 19 до 40 років (60,0%). Але й статистичний середній вік тих, хто вчиняє напад на людину і позбавляє її волі, коливається від 21 до 40 років (68,0%).

У подальшому ми побачимо, що й інші соціально-демографічні та морально-психологічні ознаки та риси потерпілих і злочинців дуже схожі. Це може свідчити, як вважається, про доступність і злочинну вигідність саме цієї категорії осіб для злочинців, про певну фізичну легкість заволодіння ними, про ситуаційно-побутовий характер самих злочинів, про наслідувальну в окремих випадках поведінку винних аналогічним діям «героїв» фільмів, телепередач, газетних публікацій, кліпів тощо, якими наповнені сьогодні засоби масової інформації. Однак це означає, що серед кримінальних справ не трапляються «сюжети» викрадення людей, які не відзначалися б спланованістю,

організованістю, спеціальною і ретельною підготовкою, рішучістю злочинних дій і жорстокістю щодо потерпілого, за життя й здоров'я якого злочинці мають намір одержати великий викуп чи отримати цінну інформацію. Є випадки злочинних дій, які межують з патологією.

Переважає більшість потерпілих є громадянами України (89,3%), решта — іноземці.

Як і злочинці, в основній своїй масі потерпілі понад три роки офіційно не працювали (62,0%). Напрошується питання: на які кошти вони існували і який сенс позбавляти їх свободи?

Аналіз свідчить, що серед цих офіційно не працюючих потерпілих 1/3 перебувала на утриманні своїх батьків або інших близьких родичів і, таким чином, являла певний корисливий інтерес для злочинців, які сподівалися отримати викуп. 29,0% складали пенсіонери та ті, хто мав випадкові доходи або займався «тіньовим» бізнесом. 30,8% офіційно значилося приватними підприємцями і 7,2% перебувало на державній службі.

Ніхто з потерпілих раніше судимим не був. Багато з них позитивно характеризуються за місцем проживання і роботи. Більше половини — побутові п'яниці, а деякі з них і хронічні алкоголіки. Дослідженням не встановлено, щоб хтось з потерпілих вживав наркотичні речовини. Алкоголізація винного, а часто і потерпілого якоюсь мірою провокують вчинення злочину.

Віктимна поведінка потерпілих мала прояв у таких формах: невиправдана поінформованість майбутніх злочинців про місце і характер роботи потерпілих, наявність у них прибутків, їх знаходження тощо; конфліктні взаємостосунки з винним і необережне поводження; аморальний спосіб життя злочинця і потерпілого; необачність потерпілих у виборі кола знайомств, зайва довірливість; похилий вік і недоглядність таких осіб з боку родичів, держави, у зв'язку з чим злочинці насильно змушують їх відмовитися від майна, квартири тощо; хвастощі щодо свого майнового стану, стану батьків, родичів або близьких; неповернення боргу; майнові суперечності з колишнім подружжям та ін.

Віктимність потерпілих якщо не виправдовується, то пояснюється частково тим, що 28,6% з них були знайомі за місцем роботи; 21,4% — знайомі за спільним проведенням часу;

7,1% — за місцем проживання; були подружжям, співмешканцями, родичами — близько 10,0%. І лише близько 1/3 потерпілих раніше не знали викрадачів. Отже, брат мій — ворог мій. . . 46,4% тих, хто зазнав матеріальних чи моральних збитків, звернулися з позовом про їх відшкодування.

Кримінологічним дослідженням охоплювалися питання детермінації вказаних злочинів, тобто з'ясування формування причин і умов їх вчинення на загальному і конкретному рівнях.

Причини і умови злочинів — це складна сукупність негативних соціальних обставин і особистісних рис людини, взаємозв'язок і взаємодія яких породжує у неї злочинну мотивацію.

Отже, конкретний злочин детермінується, з одного боку, особистісними рисами даного індивіду — його потребами, інтересами, цілями, а врешті-решт — поглядами і ставленням до різних соціальних цінностей і установлень, у тому числі до правових приписів і заборон; з другого — сукупністю зовнішніх щодо особи обставин, які взаємодіють з його особистісними рисами¹.

Вочевидь, що фактори наростаючої динаміки злочинів проти особистої свободи людини необхідно пов'язувати з соціально-економічною кризою нашого суспільства і з тим негативним його впливом на свідомість і поведінку людини, який має місце. Адже не є таємницею, що до недавнього часу кримінальні дії, передбачені ст. 123 КК України, не мали такого поширення.

Однак, починаючи з 90-х років, тобто з початком зміни політичного і економічного курсів розвитку країни, визначенням «нових» соціальних орієнтирів при оскверненні багатьох — у більшості християнських за походженням — ідеалів, які все ж таки діяли раніше, почалося обвальне кількісно-якісне зростання вказаних злочинів.

У кримінологічній літературі існує правильна думка про те, що соціальні чинники стають причинами і умовами вчинення злочинів не безпосередньо, а через недоліки правового регулювання, через що ці фактори отримують можливість негативно впли-

вати на нормальне функціонування суспільних відносин¹. Дійсно, своєчасне правове регулювання тих чи інших сторін суспільного буття у *стабільній державі*, тобто усунення протиріч, що виникають, — важливий напрям нормалізації суспільних відносин. Це те, що німецький криміналіст Франц фон Лист ще на початку ХХ століття назвав «найкращою кримінальною політикою». Однак у нестабільній — з точки зору правопорядку — державі ефективне правове регулювання відповідних суспільних відносин здійснювати складно, але відкидати цей впливовий попереджувальний напрям навіть у сьогоdnішніх умовах не можна.

Оскільки причини і умови — це наші уявлення про головні і другорядні (за силою свого впливу в системі детермінант злочину) негативні явища, які в конкретних ситуаціях іноді складно розмежувати, то в статті вони об'єднуються загальною назвою — обставини. До речі, цей термін використовується у Кримінально-процесуальному кодексі України (наприклад, ст. 64 КПК).

Серед обставин вчинення злочину, передбаченого ст. 123 КК України, слід назвати такі:

1. Соціальна стратифікація населення, яка обумовлена соціально-економічними умовами, поєднаними, як зазначалося, з ідеологією «дикого капіталізму» і правовим нігілізмом, що веде і буде деякий час вести до зростання злочинних посягань на свободу волі людини. За нашими даними, перше місце у причинному ланцюгу посідає погане матеріальне становище винних або, навпаки, занадто високий і нерідко незаконно здобутий достаток потерпілих; конфліктна ситуація між винними і потерпілими в сім'ї, за місцем роботи, у сфері спільного бізнесу; міжособистісні стосунки щодо розподілу прибутків — більш ніж у 60% випадків.

2. Зловживання спиртними напоями виступає в ролі стабільно діючих обставин, що сприяють вчиненню досліджуваного злочину (17,1%). Дослідженням встановлено, що вживали спиртні напої, але при цьому не були побутовими п'яницями, — 54,0% осіб; побутове пияцтво спостерігалось у 42,0% засудже-

¹ Филонов В. П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение. — Донецк: Донецчина, 1999. — С. 220.

¹ Криминология: Приглашение к дискуссии: Монография /Авт. кол.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. — Луганск: РИО ЛИВД, 2000. — С. 17-18.

них; хронічний алкоголізм — у 4,0% винних. Тих, хто взагалі не вживав спиртних напоїв, у масиві вивчених злочинців не було. Нагадуємо, що 34,0% злочинців вчинили незаконне позбавлення волі у стані алкогольного сп'яніння. Безперечно, часто алкогольне обтяження провокує осіб на вчинення саме цього злочину, намір про який виник заздалегідь.

3. Недостатній, і здається неможливий взагалі у сучасних умовах реформування правоохоронних органів, контроль з їх боку за криміногенними особами, які раніше були судимі за корисливі, корисливо-насильницькі, насильницькі злочини, хуліганство тощо; майже повна відсутність правових засобів впливу на осіб, які зловживають спиртними напоями. Цей чинник становить серед помітних негативних явищ близько 13,4%.

4. Інші недоліки в діяльності правоохоронних органів, а саме: низьке розкриття зазначених та пов'язаних з ними злочинів; послаблення прокурорського нагляду за дотриманням законності при вирішенні заяв про зникнення громадян безвісти; поза прокурорським наглядом залишаються дані медичних і спеціалізованих підрозділів про хворих та інших осіб, які самовільно їх покинули; житлових органів про громадян, котрі вибувають з приватизованого житла у зв'язку з його відчуженням; органів соціального захисту про одиноких громадян, які довгий час не звертаються за отриманням пенсій та іншої соціальної допомоги, тощо¹.

5. У решті випадків серед умов, що сприяють вчиненню незаконного позбавлення волі людини, привертають увагу чинники організаційно-управлінського, освітньо-виховного, соціально-психологічного, віктимологічного, інформаційного та іншого характеру (слабка просвітницька і профілактична робота серед населення, а то й її повна відсутність, нерозробленість віктимологічних програм попередження корисливих, корисливо-насильницьких, насильницьких злочинів, позиція деяких засобів масової інформації при висвітленні фактів незаконного позбавлення волі і створення не адекватного реальності соціально-психологічного портрета злочинця, який посягає на свободу людини, та ін.).

Таким чином, певна територіальна поширеність зазначених

¹ Алиев Х., Гаджизминов Б. Борьба с похищением людей // Законность. — 2000. — № 6. — С. 6.

злочинів, зростання їх динаміки, агресивності при вчиненні, використання фізичного і психічного насильства, яке загрожує життю й здоров'ю потерпілих, корисливий мотив, груповий характер злочинів, значна в структурі злочинців кількість осіб, які раніше були судимі (кожний п'ятий злочинець), причини й умови, котрі їм сприяють, — усі ці кримінологічні ознаки підвищують характер та ступінь суспільної небезпеки незаконного позбавлення волі. Однак кримінальні реалії, які з ним пов'язані, не знайшли адекватного відображення в ст. 123 КК. Частково вони зафіксовані у частинах 2 і 3 ст. 147 нового Кримінального кодексу України. Але й тут законодавець поблажливо поставився до чужої долі. Суспільна небезпека викрадення людини (що сіє страх серед населення), життя й здоров'я якої тепер цілком залежить від злодіїв, оцінюється законодавцем так, як, скажімо, виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними (до 3-х років позбавлення волі). Більш того, якщо і надалі правозастосовна практика піде шляхом рекомендацій Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 року «Про судову практику у справах про корисливі злочини проти приватної власності», то навіть ті новели, які запропоновані законодавцем у пп. 2 і 3 ст. 147 нового Кримінального кодексу України, «не запрацюють» на повну правову силу, бо майже всі вони поглинаються іншими, указаними в рекомендаціях Пленуму, статтями (грабіж, розбій, вимагательство).

Гадаємо, таке положення порушує конституційні права людини.

Викрадення чужої дитини (ст. 124 КК України), тобто викрадення або підміна чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Цей злочин схожий на злочин, передбачений ст. 123 КК України, тому законодавець у новому Кримінальному кодексі України об'єднав ці статті в одну під назвою «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини» (ст. 146 КК України 2001 р.).

Суспільна небезпека цього злочину полягає в грубому порушенні батьківських прав громадян. Відповідно до ст. 68 Кодексу про шлюб і сім'ю України батьки мають право вимагати повернення дітей від будь-якої особи, яка їх незаконно утримує. Отже, основним об'єктом злочинного посягання є

конституційне право на свободу дитини, її недоторканність, інтереси батьків, опікунів, дитячих закладів, які здійснюють виховання або лікування дітей, а також нормальний розвиток і виховання дитини. Якщо викрадення поєднується з учиненням іншого злочину, то все вчинене кваліфікується за правилами ст. 42 КК України про сукупність злочинів. Об'єктивну сторону злочину складають викрадення або підміна чужої дитини.

Власне викрадення полягає звичайно у вчиненні послідовно таких дій: а) заволодіння чужою дитиною; б) видалення (поміщення) її з місця постійного чи тимчасового перебування; в) утримання її у певному місці. Заволодіння може бути як таємним, так і відкритим, але без відома або згоди батьків. Підміна дитини здійснюється шляхом заміни однієї новонародженої чи грудної дитини іншою. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом, при якому винний усвідомлює, що викрадає або підміняє чужу дитину, і бажає досягти цього результату з корисливою метою, з мотивів помсти або інших особистих мотивів.

Як підтвердили проведені нами кримінологічні дослідження, структура незаконного позбавлення волі (ст. 123 КК) і викрадення чужої дитини (ст. 124 КК) мають багато схожих ознак. Як і очікувалося, головним мотивом викрадення чужої дитини був корисливий (у 62,5% випадків), у 25,0% фактів злочинів — особистий мотив (винний мав намір взяти дитину на виховання, хотів поспілкуватися тощо), у 12,5% злочинів виявилася мета злочинців звільнити своїх близьких від зайвих витрат на утримання дитини. У жодному випадку дитина не вивозилася за межі України. 100% дітей були здорові.

За часом, як і при вчиненні незаконного позбавлення волі, дитина утримувалась від декількох хвилин до місяця і навіть більше. Так, у 62,5% випадків тривалість перебування дитини у викрадача складала кілька годин, у 25% випадків — кілька діб і у 12,5% злочинів — більше місяця. Догляд за дитиною в 2/3 фактів здійснював злочинець, у решті випадків — родичі винного.

Аналіз кримінальних справ підтвердив припущення дослідників, що цей злочин часто має груповий характер. Дійсно, кожне четверте викрадення чужої дитини вчинене групою осіб з ко-

рисливих мотивів. Прості і складні форми співучасті складають відповідно по 50% злочинів. Злочинні групи налічували від двох до п'яти учасників. Що стосується використання насильства, як способу заволодіння і утримання дитини, то лише у 12,5% винчених кримінальних справ було заподіяно потерпілим умисні легкі тілесні ушкодження, що спричинили розлад здоров'я. У решті випадків насильство взагалі не використовувалось, і діти не постраждали. Щоправда, 25,0% дітей були залишені в небезпечному для життя й здоров'я становищі (покинуті на вулиці) і позбавлені можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство. У 25,0% випадків дії винних потягли за собою додаткову кваліфікацію за статтями 100 КК (погроза вчинити вбивство) і 208 КК (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність).

Можна зробити обґрунтований висновок про те, що викрадення чужої дитини переслідує в основному корисливу мету, тобто мету отримати викуп, як і при вчиненні незаконного позбавлення волі. Змінюється лише особа потерпілого: за ст. 124 КК — це людина, яка не досягла 14-річного віку, а за ст. 123 КК — ті ж діти, але віком понад 14 років, та всі інші. Але не в цьому справа. Головне те, що саме людина стає безпосереднім предметом обох складів злочинів. Це наводить на думку про об'єднання вказаних злочинів в одну статтю Кримінального кодексу України, що й запропоновано у новому Кримінальному кодексі України. Стаття 146 нового Кримінального кодексу відкриває розділ III «Злочини проти волі, честі та гідності особи» і має назву «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», тобто йдеться про людину незалежно від віку.

Особа засудженого за ст. 124 КК України має за сукупністю рис суттєві відмінності від особи, яка вчинила викрадення чужої дитини (ст. 124 КК України). Привертає увагу те, що більш як 1/3 злочинців — жінки (36,4%). Неповнолітніх злочинців не виявлено. Особи віком 18-20, 25-30, 30-40 років займають у структурі всіх означених злочинців близько 82,0%, решта припадає на молодих злочинців віком від 21 до 24 років. Винних віком більше 40 років у масиві злочинців не було, хоча можна припустити, що злочинці такої вікової категорії зустрічаються. Серед злочинців 36,4% отримали неповну середню освіту,

27,3% — середню. Решта засуджених мала інші рівні освіти, але — і це характерно — осіб з неповною вищою або вищою освітою не встановлено. Нагадаємо, що при вчиненні злочинів, передбачених ст. 123 КК України, відсоток осіб лише з вищою освітою складав 12,0. Більшість злочинців — росіяни (понад 82,0%), громадяни України, неодружені або незаміжні (приблизно 55,0%), більше ніж 45,0% виховувалося у неблагополучних сім'ях, 82,0% — не працювало на момент учинення злочину, з них не працювало понад 3 роки — 55,6% і до трьох років — 44,4%. Виникло питання про засіб існування. 9,0% винних указали, що для них головним джерелом доходів була заробітна плата, 27,3%, — що вони перебували на утриманні своїх батьків або інших членів сім'ї, 36,4% основним джерелом існування назвали випадкові заробітки. Прибутки від зайняття приватною підприємницькою діяльністю отримувало 9,1% злочинців і 18,2% осіб займалося жебрацтвом.

Всі особи, які брали участь у викраденні чужої дитини, були визнані осудними, 41,7% з них — це побутові п'яниці і хронічні алкоголіки. На момент вчинення злочину 55,0% злочинців перебували у стані алкогольного сп'яніння. Скрутне і дуже скрутне майнове становище спостерігалось у 73,3% злочинців; був відсутній будь-який матеріальний достаток у 18,2%. Решта злочинців мала деякі засоби до існування (8,5%). Якщо за мету викрадання дитини ставився викуп, то винні за її повернення вимагали гроші.

Як і при незаконному позбавленні волі, злочинці в основному не мали судимості за раніше вчинений злочин, тобто це були законослухняні громадяни (90,9%). Судимі складали відповідно 9,1%. Новий злочин ці особи вчинили протягом трьох місяців з моменту відбуття покарання і звільнення з місць позбавлення волі. Переважна більшість винних характеризувалася за місцем проживання позитивно.

Можна виділити ряд підстав до припинення злочинної діяльності. Часто злочинці затримувалися співробітниками правоохоронних органів внаслідок заяви батьків украденої дитини (81,8%). У ході оперативно-розшукової діяльності було затримано 18,2% викрадачів.

Дослідниками вивчалася каральна політика щодо цього різновиду злочинців. Вона певною мірою є свідченням розуміння органами правосуддя ступеня суспільної небезпеки цих злочинів. Щодо 54,5% винних застосовано реальне позбавлення волі; до 18,2% — умовне засудження; підпали під дію Закону про амністію ще 18,2% підсудних; примусові заходи медичного характеру обрані до 9,1% винних.

Покарання у вигляді позбавлення волі всім особам, винним у викраденні чужої дитини, призначено нижче максимального, передбаченого ст. 124 КК України строку (5 років). Для порівняння: кваліфіковане вимагательство (частини 2 і 3 ст. 144 КК) тягне за собою покарання до 10 років позбавлення волі.

Отримані певні дані про особу потерпілих та їх представників.

Якоїсь закономірності щодо віддання переваги статі викраденої дитини нами не виявлено (50% на 50%). За віком діти розподілилися таким чином: немовля — 25,0%; до 3-х років — 12,5%; від 3 до 7 років — 25,0%; від 7 до 10 років — 37,5%. У 75,0% випадків викрадення діти мали обох батьків; у 25,0% — лише одну матір. У 12,5% сім'я складалася з двох чоловік — дитина і матір; у 37,5% — з трьох чоловік (батько, мати, дитина); більше трьох чоловік — 50,0% сімей, діти яких були викрадені.

Переважна більшість працездатних і молодих батьків офіційно не працювали і не навчалися. Приватним підприємництвом займалися: матері — у 12,5% випадків. Не завжди, до речі, у справах є більш докладні дані про потерпілих та їхніх законних представників. Судимостей батьки потерпілих не мали. Нормальна обстановка в сім'ї відмічалася в 87,5%, напружена, ненормальна — у 12,5% (пияцтво, матеріальні труднощі тощо). Усі батьки та 25,0% матерів періодично вживали спиртні напої, а 75,0% матерів (як вони заявляли) до спиртних напоїв ставилися байдуже. Наркотичної залежності у батьків не виявлено.

Зрозуміло, від викрадення дитини, тим більш якщо вона сама перебуває на вулиці, ніхто не в змозі застрахуватися. Але й надмірна необережність, елементарна безпечність батьків, коли дитина, особливо немовля, на деякий час залишається в колясці біля магазинів, будинків тощо, в більшості випадків сприяють

вчиненню її викрадення в конкретних ситуаціях. Так, наприкінці жовтня 1997 року, близько 17 годин 30 хвилин, гр-н З. на вході до магазину залишив коляску з трирічним хлопчиком. Сам З. зайшов до магазину. Скориставшись цією обставиною, Б., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, викрав дитину, деякий час погрався з нею, а децьо 22 годині виніс хлопчика на вулицю і залишив одного. Тільки щасливий випадок врятував дитину від загибелі. Приблизно у 42,0% випадків злочини вчинені внаслідок залишення дітей без нагляду і догляду. У 25,0% — як вияв конфліктних стосунків потерпілих зі злочинцем (наприклад, неповернення боргу). У решті випадків спостерігаються певні обставини, що призвели до злочину: отримання батьками значних доходів, довірливість самих дітей до чужих і малознайомих людей, аморальний спосіб життя батьків тощо. Там, де діти довірилися знайомим, а тим більше родичам, навряд чи можна говорити про виявлення з їхнього боку вітимності.

Встановлено, що приблизно у 62,5% злочинів винні були родичами або знайомими батьків за місцем проживання, спільної праці або проведення часу, зайняття бізнесом тощо. В інших випадках злочинці взагалі не знали один одного особисто.

За оцінкою суду 75,0% батьків ставилися до виховання своїх дітей відповідально; 12,5% — задовільно і 12,5% — вкрай небало.

Вивчення обставин викрадення чужої дитини показало, що вони дуже близькі або нагадують ті, що є причинами й умовами вчинення злочину у виді незаконного позбавлення волі. Це, по-перше, алкоголізація винних, яка часто остаточно формує кримінальний мотив; по-друге, традиційно притаманні нашим людям безпечність і зайва довірливість, що мають своїми наслідками хвастощі достатком, отримуваними прибутками, бездоглядність і безконтрольність дітей; по-третє, аморальна поведінка у міжособистісних відносинах; по-четверте, уникнення повернення боргу; по-п'яте, різні недоліки в діяльності правоохоронних органів, які здійснюють боротьбу зі злочинністю (недостатній контроль з боку дільничних інспекторів за криміногенними особами, які зловживають спиртними напоями і потенційно можуть вчинити будь-який злочин, в тому числі не-

законне позбавлення волі або викрадення чужої дитини; безробіття винних і відсутність реальної допомоги у працевлаштуванні; психічні захворювання тощо). Треба мати на увазі, що в конкретних ситуаціях викрадення чужої дитини можуть діяти окремі або майже всі означені детермінанти цих злочинів. Їх, на перший погляд, нескладність і навіть побутовий характер не повинні заслоняти того факту, що сукупність цих детермінант у конкретних життєвих умовах може і породжує дуже драматичні події, набрати суспільно резонансного значення і мати трагічні наслідки (вчинення злочину організованою групою, тяжкі наслідки, знущання над потерпілим та ін.).

Отже, порівняльний аналіз кримінологічних характеристик двох складів злочинів, передбачених статтями 123 і 124 КК України, свідчить про майже структурну тотожність як кримінально-правових, кримінологічних та соціально-демографічних рис цих злочинів, злочинців і потерпілих, так і про схожість детермінант їх вчинення. Наявна різниця лише у віці людини, яку незаконно позбавляють волі (понад 14 років) або викрадають (до 14-річчя), все ж є умовною. Часто злочинець і не здогадується про вік дитини чи для нього це не має значення, оскільки головна мета — одержання викупу.

Тому проведене кримінологічне дослідження і порівняння незаконного позбавлення волі і викрадення чужої дитини дозволяють зробити певні висновки.

1. Викрадення людини є, так би мовити, кримінальним свавіллям, яке, за опитуванням населення, має підвищену суспільну небезпеку. Тому вона повинна знайти адекватне відображення як у диспозиції, так і у санкції статті. Але ні стаття 7¹, ні санкції статей 123 і 124 Кримінального кодексу України 1960 року, ні ч. 1 ст. 147 нового кодексу не свідчать про розуміння законодавцем тяжкості для суспільства цих злочинів.

2. Кваліфікацію цих злочинів — незалежно від деяких вчинених корисливих злочинів проти приватної власності — доцільно, на нашу думку, здійснювати самостійно, бо ці статті мають значний профілактичний потенціал.

3. Для попередження злочинів, передбачених статтями 123 і 124 КК України, потрібний єдиний комплекс загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів.

Попередження злочинності — це сукупність заходів і видів діяльності суб'єктів боротьби зі злочинністю, які спрямовані на вдосконалення суспільних відносин з метою стимулювання позитивних і усунення негативних явищ і процесів, котрі породжують або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях розвитку злочинної поведінки.

Зрозуміло, попередження злочинів проти волі людини, зокрема незаконного позбавлення волі і викрадення чужої дитини, має свої специфічні аспекти. І все ж неможливо однозначно назвати групу заходів, які різко скоротили б динаміку цих злочинів в Україні.

Загальносоціальне попередження припускає реакцію соціуму на злочинність. Це — вид прогресивних програм, спрямованих на покращення економічного становища держави, підвищення культури, освіти, які значно занепали за останні роки, охорони здоров'я, безпеки громадян, екології та ін.¹ Завдання суспільства полягає в тому, щоб попередити перетворення людей на виконавців таких злочинів, як викрадення людей, або на потерпілих від них. Це важкий, але все ж єдино правильний шлях подолання вказаних злочинів. Він передбачає поступове створення в країні належних умов життєзабезпечення для всього населення: контрольоване державою безробіття, підвищення матеріального добробуту народу, пом'якшення структури стратифікації населення, впровадження за допомогою засобів масової інформації просвітницько-попереджувальних програм з метою зменшення процесу віктимізації, відродження різних позитивних форм організації дозвілля молоді і школярів, лікування алкоголізму і наркоманії на сучасному медичному рівні, усунення причин й умов бездоглядності і безконтрольності дітей, суспільний моніторинг негативних явищ у суспільстві та ін. Наприклад, у ст. 63 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки зазначено: «ужити заходів щодо переорієнтації телебачення з демонстрації культу жорстокості, цинізму і насильства на прищеплення молоді загальнолюдських цінностей, національних духовних традиції. Започаткувати

¹ Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: Кримінологічно-правове дослідження. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — С. 181.

на телебаченні цикл науково-інформаційних програм для дітей з питань пропаганди здорового способу життя, правової освіти неповнолітніх та молоді, запобігання негативним проявам в їх середовищі».

Взагалі розділ VI «Мінімізація злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище» Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, як, до речі, й інші її розділи містять (на відміну від попередніх державних програм боротьби зі злочинністю в Україні) набагато більше заходів саме загальносоціального впливу держави на злочинність. Більш того, в ст. 2 преамбули Указу Президента України від 25 грудня 2000 року «Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки» вперше зазначено, що Кабінет Міністрів України під час формування показників Державного бюджету України повинен щорічно передбачати видатки саме на реалізацію цієї Програми. Отже, проведення у країні дійсно соціально спрямованої політики створює економічні, організаційні, політичні, правові та інші передумови для ефективної реалізації кримінально-правового і спеціально-кримінологічного напрямків боротьби зі злочинністю¹.

Спеціальне, або спеціально-кримінологічне, попередження — це конкретна, системна протидія саме проявам злочинності як соціального явища, яка складається з сукупності професійно розроблених для цієї мети системи заходів, спрямованих на усунення причин й умов, що безпосередньо породжують окремі види злочинів, а також недопущення їх зародження, розвитку і настання злочинного результату.

Спеціально-кримінологічне попередження злочинів, у тому числі незаконного позбавлення волі і викрадення чужої дитини, є загальною назвою сукупності злочинів, різноманітних за спеціалізацією, професійністю, масштабністю, суб'єктами, кримінологічними явищами, сучасними ресурсними можливостями досягнення цілей та інших видів діяльності державних і приватних органів, установ, підприємств, фірм, громадських і релігійних організацій і громадян та відповідних їх компетенції конкретних заходів одноразового чи тривалого характеру, що мають за

¹ Більш докладно див.: Голіна В. В. Злочинності — організовану протидію. — Х.: Рубікон, 1998. — С. 4-7.

мету скоротити кількість злочинних проявів, послабити криміногенну обстановку в країні, не допустити вчинення злочинів або припинити вже початі злочини, про які стало відомо правоохоронним органам. Отже, спеціально-кримінологічне попередження злочинів — не простий набір, як це інколи робиться на практиці, а комплекс науково обґрунтованих, практично необхідних, реально здійснимих, фінансово забезпечених, а головне — результативних заходів, спрямованих саме на недопущення потенційних злочинів на різних етапах їх кримінального формування. Злочинна діяльність має такі стадії: виявлення умислу (виявлення умислу, який не є суспільно небезпечним діянням, дає підстави для профілактичного втручання); готування до злочину; замах на злочин, який полягає у здійсненні діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, але яке не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного¹. Тому складовими напрямками практичної діяльності суб'єктів спеціального попередження злочинів є: кримінологічна профілактика — тобто скоординована діяльність різних, професійно підготовлених для такого напрямку, суб'єктів боротьби зі злочинністю, що спрямована на завчасне відвернення виникнення криміногенно небезпечних явищ, їх обмеження, а якщо можливо — то й усунення та створення достатнього захисту і безпеки особи та матеріальних об'єктів від злочинних посягань; запобігання злочинам — це сукупність заходів, спрямованих на окремі групи й конкретні особи, які виношують злочинні наміри, замислюють організацію та вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитувати злочинну поведінку, добитися добровільної відмови від злочинної мотивації й наміру або продовження злочинної діяльності; припинення злочинів — це оперативна діяльність щодо фізичного припинення початих злочинів і відвернення інших, з ним пов'язаних.

Як інтегративна система організованої протидії злочинності, спеціально-кримінологічне попередження активно включає попереджувальні засоби інших галузей знання: економіки, соціо-

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Спеціальний випуск. — К.: 1994. — С. 53-54.

логії, соціальної психології, психіатрії, медицини, правових наук, криміналістики, генетики, біології, технічних наук. Справа в тому, що, вивчаючи кримінологічну характеристику певних видів і окремих злочинів, дослідник виходить на їх причини й умови, які можуть бути цілком або частково пов'язані зі специфікою того чи іншого суб'єкта діяльності і усунуті розробленими ним разом з кримінологами попереджувальними заходами. Між тим сучасна практика боротьби зі злочинністю майже не звертає уваги саме на цей аспект попередження окремих видів чи конкретних злочинів. У Комплексній програмі профілактики на 2001-2005 роки (із зрозумілих причин) ми не знайдемо жодної статті, де серед відповідальних за виконання зазначених заходів були б місцеві органи виконавчої влади і органи самоврядування, які повинні вести копітку роботи на місцях з попередження злочинів і звітувати за її наслідки перед громадою і вищими органами. «Дюовладдя» не дає можливості на державному рівні здійснювати важку роботу з попередження злочинності. Складається враження, що влада байдужа до створення єдиного широкого фронту протидії злочинності.

Отже, спеціально-кримінологічний комплекс попередження незаконного позбавлення волі і викрадення чужої дитини складається з таких напрямків і заходів.

1. Захист і надання всебічної допомоги потерпілим від злочинів шляхом:

1. 1. Організації через засоби масової інформації регулярного повідомлення про наявні факти вчинення злочинів, про типові дії злочинців та рекомендації щодо поведінки громадян у разі зустрічі зі злочинцями або під час перебування у небезпечній ситуації, усунення зайвої віктимності.

1. 2. Розроблення засобів захисту людей похилого віку, людей групи підвищеного ризику від злочинних посягань.

1. 3. Виготовлення і розповсюдження серед населення спеціальних пам'яток перестороги про те, як уберегтися від злочинних посягань та не стати потерпілими (або навіть жертвою) злочинів, передбачених статтями 123, 124 КК України.

1. 4. Рекламування органами влади та громадськими організаціями «гарячих» телефонних ліній та послуг служб «довіри», за допомогою яких в окремих випадках можна виявити

осіб, які мають намір вчинити або вчинили викрадення людини.

2. Кримінальне переслідування злочинців за рахунок:

2. 1. Активізації оперативно-розшукової діяльності органів МВС України з метою раннього виявлення злочинних намірів і попередження віктимної поведінки осіб.

2. 2. Розроблення сучасних криміналістичних методик викриття, збирання доказів і розслідування злочинів проти особистої волі людини.

2. 3. Забезпечення реального захисту потерпілих, свідків, інших учасників кримінально-правового процесу з метою викриття злочинців.

2. 4. Забезпечення і покращення підготовки працівників правоохоронних органів з метою підвищення професіоналізму у боротьбі із зазначеними злочинами.

2. 5. Посилення прокурорського нагляду за дотриманням законності при розгляді фактів порушення особистої волі людини.

3. Активізація законодавчої роботи, зокрема:

3. 1. Вирішення питання про приведення чинного законодавства України у відповідність із ступенем соціальної небезпеки злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі людини і викраденням чужої дитини.

3. 2. Посилення адміністративної відповідальності за ухилення батьків від обов'язків по вихованню дітей та залишення їх без опіки і нагляду.

3. 3. Підвищення вимог до практики кваліфікації злочинів за їх сукупністю.

4. Наукове забезпечення заходів правоохоронних органів з протидії вказаним злочинам за рахунок:

4. 1. Проведення за спеціальними програмами кримінологічних і кримінологічно-психологічних досліджень злочинів, пов'язаних з посяганнями на особисту волю людини, а саме: ефективності кримінально-правового захисту людини від викрадення, віктимологічних аспектів їх попередження; діяльності правоохоронних органів по вдосконаленню запобігання та припинення злочинів.

4. 2. Підготовки на підставі вивчення правоохоронної та правозастосовної діяльності суб'єктів боротьби зі злочинністю,

пропозицій про пріоритетні напрями та заходи попередження злочинів проти особистої волі людини.

4. 3. Розроблення рекомендацій про внесення змін та доповнень до чинного законодавства України з метою підвищення його захисних функцій, а також його гармонізації із законодавством інших країн.

4. 4. Участі у розробленні та коригуванні заходів державних програм попередження злочинності.

4. 5. Подальшої розробки теорії і практики боротьби із зазначеними злочинами.

Тільки поєднання загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів, тобто їх скоординована єдність і контроль за їх виконанням і впровадженням у життя, може поступово дати позитивний результат у боротьбі з незаконним позбавленням волі або викраденням людини та в попередженні цього злочину.

Рекомендовано до опублікування сектором попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді.

Рецензент доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький.

О. Г. Кальман, доцент,
завідувач сектора;
І. О. Христич, доцент,
старший науковий співробітник;
Ю. Г. Бойко, молодший
науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем
злочинності АПрН України

ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПО ВИЯВЛЕННЮ ПРИЧИН ТА УМОВ І ПРОФІЛАКТИЦІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Сектором вивчення причин злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України за плановою темою дослідження «Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів» проведено аналіз показників кримінально-правової статистики про економічну злочинність в Україні за 1995–1999 роки, вивчення та узагальнення 1839 кримінальних справ про злочини у сфері економічної діяльності і корисливі посадові злочини (статті 70, 80, 80¹, 84, 147–163¹, 165¹² КК України¹), розглянутих судами 25 областей України за 1992–1999 рр., за попередньо розробленою анкетною було проведено опитування 95 працівників УБОЗ у Харківській області і 75 працівників прокуратури Харківської області на тему «Ефективність діяльності правоохоронних органів у боротьбі з економічною злочинністю», анкетування 350 громадян з теми «Попередження корисливих злочинів у сфері приватизації», узагальнені і проаналізовані повідомлення засобів масової інформації України за 2000 рік про організовану злочинність і корупцію.

© О. Г. Кальман, І. О. Христич, Ю. Г. Бойко, 2001.

¹ Тут і далі посилання зроблені на Кримінальний кодекс України 1960 року.

До початку проведення дослідження авторам уже було абсолютно зрозуміло, що в умовах загальної соціально-економічної кризи в державі без цілеспрямованого державного регулювання системи профілактики неможлива ефективна боротьба з економічною злочинністю. Багато проблем вдосконалення механізму державного регулювання системи профілактики злочинності були і залишаються невирішеними ні в теоретичному, ні в практичному плані. Необхідність їх вирішення в сучасних умовах є серед першочергових проблем кримінології.

В Україні триває подальший процес криміналізації економіки країни і прогнози на перспективи розвитку ситуації малопітні. Продовжується формування адміністративно-економічного монстра у вигляді єдиного сплаву держaparату, суб'єктів офіційної і тіньової економіки і суто кримінальних структур.

Існуюча система правоохоронних і контролюючих органів не спроможна активно протистояти цій негативній тенденції, яка стала реально загрожувати національній безпеці України і її конституційному ладу; ці органи діють безсистемно, розкоординовано, деякі з них дублюють один одного, інші мають прогалини у нормативному регулюванні діяльності, часто задовольняються лише поверховими результатами роботи і націлені на виявлення і розслідування лише тих видів злочинів, які потребують мінімальних зусиль для їх розкриття.

У країні створено десятки різних органів, покликаних боротися з економічною злочинністю. Але сучасну, далеко не оптимальну систему суб'єктів боротьби зі злочинністю у сфері економіки не можна вважати задовільною, а слід розглядати як наслідок стихійного пошуку організаційних форм, притаманних новому типу економічних відносин.

1. Кримінологічна характеристика економічних злочинів

Питома вага корисливих злочинів в останні роки складає майже дві третини від загальної кількості зареєстрованих. А серед них значну частку складають злочини у сфері господарської діяльності, корисливі посадові злочини і злочини проти дер-

жавної і колективної власності. Така тенденція зберігалася й у поточні роки¹.

Так, якщо 1990 року, за даними органів внутрішніх справ, було зареєстровано 35 723 злочини у сфері економіки, а 1991 — 33 830, то 1991 — 35 872, 1993 — 39 917, 1994 — 46 828, 1995 — 60 846, 1996 — 61 042, 1997 — 62 371, 1998 — 65 322, 1999 — 65 724. За 9 місяців 2000 року виявлено 2 117 фактів хабарництва, 1 422 — шахрайств з фінансовими ресурсами².

Про зростання питомої ваги економічної злочинності свідчать і показники судової статистики. За 1992–1999 роки кількість розглянутих судами справ цієї категорії збільшилася майже втричі. У структурі розглянутих судами справ переважають крадіжки державного або колективного майна шляхом зловживання службовим становищем, обдурювання покупців, порушення правил торгівлі. Їх сукупна питома вага складає майже 70% від усіх господарських злочинів. У структурі посадових злочинів найбільшу питому вагу має хабарництво.

За масштабами заподіяної шкоди на першому місці знаходяться злочини у сфері кредитно-банківської системи. У 1999 році було викрито понад 9,8 тисячі таких злочинів, що на 15,7% більше, ніж 1998 року. З них у банківській сфері викрито 6 667 злочинів в 1999 році, що на 5,6% більше порівняно з 1998 роком. Причому і за 9 місяців 2000 року у фінансово-кредитній сфері виявлено 5 673 злочинів, що на 5,2% більше, ніж у 1999 році. Виявлено 1,7 тисячі фактів шахрайства з фінансовими ресурсами. Загальна сума отриманих шахрайським шляхом кредитних коштів склала майже 260 млн. гривень³.

Найбільшою шкоди суспільним інтересам завдають правопорушення у зовнішньоекономічній діяльності. У 1999 році тут було виявлено 2 070 злочинів (+ 15,3%), за 9 місяців 2000 року — 1 422 злочини (+ 7,6%). Порушено в 1999 році 404 кримінальних справи за фактами приховування валютної виручки (зрос-

¹ Преступность в Украине // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1994. — № 2. — С. 162; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 9 місяців 2000 року. — К., 2000.

² Див. там само, а також Статистичний бюлетень (січень, 1999 р., № 2) // Держкомстат України. Стат. збірник. — К., 1999. — С. 135–136.

³ Там само.

тання майже у 2,2 рази по відношенню до 1998 року). Забезпечено ж повернення в Україну лише незначної частини валюти.

Відносно новим для вітчизняної господарської практики є і такий вид злочинної поведінки, як ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів. Це правопорушення було криміналізоване в Україні у 1993 році і отримало в останні роки значне поширення. Так, якщо 1995 року було зареєстровано 3 602 таких злочини, то 1997 — 8 796, 1998 — 10 481, 1999 — 10 520. У структурі господарських злочинів цей вид злочину складає близько 14%. Кримінологічні дослідження свідчать про те, що мало хто з підприємців зараз не ухиляється від сплати податків. Значною мірою цьому сприяє державна політика оподаткування і постійне посилення податкового тиску. За розрахунками спеціалістів, оподаткуванню зараз підлягає до 98% прибутку¹.

Проблеми боротьби з організованою злочинністю у сфері економічної діяльності турбують усі країни світу і їх вирішення викликає в останні роки міжнародне занепокоєння. Організовані злочинні угруповання впливають на різні сфери життєдіяльності держав, все активніше перетинають кордони, створюють транснаціональні компанії, зайняті злочинним бізнесом у різних галузях економіки.

Особливістю діяльності українських злочинних угруповань є їх активне проникнення до законної економіки та до фінансової системи. Якщо експерти ООН відносять це явище до прогностичних тенденцій транснаціональних злочинних організацій, то для українських кримінальних структур — цей напрямок є пріоритетним, оскільки за обсягом отриманого прибутку він перевищує «традиційні» сфери діяльності організованої злочинності, такі, як наркобізнес, торгівля зброєю, організована проституція і т. п.

Питома вага злочинів, вчинених організованими злочинними угрупованнями в Україні, у загальній кількості групових злочинів починаючи з 1990 року неухильно зростає. Так, якщо в 1990 році вона склала 4,7%, то у 1995 — 5,6%, у 1996 — 8,0%, у 1997 — 9,9%, у 1998 — 11,6%, у 1999 — 12,1%. Питома вага

¹ Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: Сб. материалов «круглого стола». — Луганск: РИО ЛИВД Украины, 1997. — С. 126.

виявлених осіб, які вчинили злочини у складі організованих злочинних груп, у загальній кількості виявлених осіб, які вчинили злочини в групі, у 1995 році склала 2,8%, у 1996 — 4,3%, у 1997 — 4,5%, у 1998 — 4,8%¹.

За 9 місяців 2000 року було виявлено організованих злочинних груп на 14,3% менше, ніж у 1999 році (зменшення з 975 до 836), якими вчинено на 9,2% менше злочинів (зменшення з 7 521 до 6 831)². Статистичні дані свідчать про зростання злочинів у фінансово-кредитній системі (+ 37,9%), а також вбивств (+18,5%), з них вчинених на замовлення (+21,4%). Кількість виявлених корисливих посягань, вчинених в організованій формі, у фінансово-кредитній сфері у 2000 році порівняно з 9 місяцями 1999 року суттєво збільшилась — з 398 до 549 (+37,9%), у тому числі у банківській сфері — з 332 до 360(+8,4%), у зовнішньоекономічній сфері зменшилась з 108 до 99 (–8,3%), у сфері приватизації — з 54 до 49 (–9,3%).

Разом з тим рівень і масштаби злочинності та її негативний вплив на стан правопорядку в значному числі регіонів продовжують залишатися загрозливими.

Злочинність стає все більш організованою, агресивною і озброєною, вона значною мірою є викликом здійснюваній державній політиці по зміцненню правопорядку та законності в Україні.

Помітним є подальше зростання бандитизму, змінюється структура і мотиви умисних вбивств, переважна частина яких вчиняється не на побутовому ґрунті, як раніше, а з корисливою метою при розподілі сфер впливу між кримінальними структурами. Значна частина цих злочинів вчиняється із застосуванням зброї та вибухових пристроїв. Поширилися акти насильства щодо працівників державних та правоохоронних органів, керівників господарського сектора, приватних підприємств.

З'явилися нові види таких організованих злочинних проявів, як торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок та підлітків, викрадення або скуповування немовлят і малолітніх дітей для

¹ Злочинність в Україні // Держкомстат України. Стат. збірник. – К., 1998. – С. 41, 42.

² Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1999 року. – К., 1999.

використання у жебрацтві, заволодіння шляхом шантажу або шахрайства житловою площею, квартирами, проникнення до електронних мереж банків з метою переведення на інші рахунки та подальшого використання грошових коштів. У країні набувають поширення протиправні дії організованих угруповань, пов'язаних з трансплантацією та контрабандою донорських людських органів.

Суттєво впливає на стан криміногенної ситуації в Україні діяльність організованих злочинних угруповань, сформованих за етнічним принципом з числа вихідців з держав СНД. Насамперед йдеться про угруповання, створені представниками кавказького регіону, які через корумповані зв'язки з органами влади і управління відкривають на підставних осіб комерційні підприємства та «відмивають» набуті злочинним шляхом кошти, беруть участь у приватизації, скуповують земельні ділянки тощо.

Зараз на території України близько 40 таких організованих злочинних формувань, які найбільш активно діють у Криму, Київській, Одеській та Дніпропетровській областях. Слід зазначити, що серед них найбільш організованими і соціально небезпечними є чеченські угруповання. Ліквідація таких формувань ускладнена їх замкненістю, а також можливостями учасників, у разі необхідності, уникнути відповідальності, переховуючись від правоохоронних органів за кордоном.

У структурі осіб, які вчинили економічні злочини, слід відзначити приблизно рівне їх співвідношення за статтю (55,2% — жінки і 44,8% — чоловіки), що відповідає загальному співвідношенню розподілу населення країни. Взагалі серед осіб, які вчинили різні види злочинів, співвідношення між жінками і чоловіками складає 1:12. Таке статеве співвідношення в економічній злочинності обумовлене тим, що жінки традиційно частіше посідають посади, пов'язані з виконанням обліково-бухгалтерських функцій, обслуговуванням товарно-матеріальних цінностей, у торгівлі, сфері побутового обслуговування. За даними судової статистики динаміка жіночої злочинності по окремих видах злочинів неухильно зростає, тобто ми можемо зробити висновок, що починаючи з 1993 року питома вага жінок у структурі економічної злочинності неухильно зростала. Це обумовлено, на нашу думку, двома обставинами. По-перше, у

структурі економічних злочинів найбільшою є питома вага злочинів, які вчиняються у торговельній сфері, де серед працюючих — більшість є жінки. По-друге, зростання відбулося за рахунок злочинів, які раніше не були притаманні жінкам (контрабанда, порушення правил про валютні операції, деякі господарські злочини). Чоловіки складають більшість серед засуджених за хабарництво (70%).

За даними нашого дослідження, найбільш часто вчиняють економічні злочини особи у віці 30–49 років — 49,6%; 25–29 років — 22,4%; 18–24 роки — 14,5%; у віці старше 50 років — 11,3% і практично дуже рідко зустрічаються особи до 18 років — 2,2%. Більшість з цих осіб мають сім'ю — 61,1%; 26,2% осіб — розлучені; 12,7% ніколи в шлюбі не були.

Серед осіб, які вчинили економічні злочини, за даними нашого дослідження, більшість мала високий рівень освіти; 35,6% — вищу і незакінчену вищу; 40,7% — середню спеціальну; 18,8% — середню і лише 4,9% — незакінчену середню.

2. Криміногенні фактори, які детермінують економічну злочинність

Аналіз ситуації, яка склалась в економіці держави наприкінці 2000 року, свідчить про те, що криміногенні фактори стали значною мірою такими, що визначають сьогоднішній стан і перспективи розвитку самої економіки. Свідченням цього є суттєві зміни, що відбулися в останні роки в структурі і динаміці економічної злочинності, яка стала більш організованою, корумпованою і професійною.

Криміногенні фактори, які виступають у ролі причин і умов економічних злочинів, досить численні, різноманітні і обумовлені суттєвими змінами у соціально-економічному житті суспільства. З точки зору їх змістової характеристики вони можуть бути представлені у вигляді шести груп: політичні, економічні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові і фактори, пов'язані з правоохоронною діяльністю.

Специфіка дії політичних факторів в Україні обумовлюється характером переходу суспільства від партійно-тоталітарної системи до демократичної, соціальної, правової держави. При цьому гіпертрофовані командно-адміністративні мето-

ди і функції управління різними сферами суспільного життя (закріплення державного апарату, відсутність ефективного громадського контролю за його діяльністю, всеохоплююче державне регулювання тощо) не були реформовані відповідно до обраного шляху політичного та соціально-економічного розвитку.

Процес переходу від бюрократично-планового регулювання економіки до регулювання, що базується на ринкових відносинах, зустрівся з специфічними проявами механізмів корпоративного та локального регулювання, які не вдалося вчасно усунути або нейтралізувати. Вирішальний вплив на економічні і політичні процеси в суспільстві почали здійснювати корпоративно-бюрократичні структури (клани), що призвело до дисбалансу в системі розподілу ресурсів і, як наслідок, — до появи сфер діяльності з надприбутками (бізнес у сфері виробництва та торгівлі металопрокатом, енергоносіями, банківська діяльність тощо) та сфер з низькою концентрацією ресурсів (сільськогосподарське виробництво, виробництво товарів народного споживання тощо). Як заявив перший заступник начальника Головного управління боротьби з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України генерал-майор В. Литвиненко: «Мафія — це корумповані представники різних гілок влади»¹.

Наприклад, про можливу корумпованість політичної еліти України свідчать статистичні дані Державної податкової адміністрації, згідно яким 80% народних депутатів Верховної Ради України мають доходи від комерційних структур. Вони є засновниками 473 підприємств. Кожен другий депутат одночасно є і керівником підприємницької структури. Усього у сфері впливу українських парламентаріїв перебуває більше 3 000 комерційних структур².

Наслідком впливу політичних факторів стала активізація економічних факторів: виділення сфер економіки з отриманням надприбутків; утворення монопольних об'єднань і надання їм переваг у фінансуванні та кредитуванні з боку державних чиновників; створення фінансових структур для обслуго-

¹ Литвиненко В. Мафія — це корумповані представники різних гілок влади // Юридичний вісник України.

² Труд. — 2000. — 27 квітня.

ування сфер економічної діяльності з надприбутками; протиправне перекачування державних ресурсів недержавним суб'єктам підприємницької діяльності; створення фінансової бази для утворення корпоративно-бюрократичних структур; перекося в ціноутворенні; значний спад виробництва у сфері економіки з низькою концентрацією ресурсів.

Економічні фактори у системі кримінологічних детермінант економічної злочинності є найголовнішими, оскільки вони забезпечують відповідні умови для життєдіяльності не лише окремої особи, а й суспільства в цілому.

Згорання системи контролю за розвитком економічних процесів при збереженні і зростанні факторів, що обумовлюють економічну злочинність, породило вакуум суспільного контролю і байдужість населення до розкрадання країни у сфері економічної діяльності. Таким чином, держава позбавила себе одного з найважливіших важелів управління процесами економічних перетворень, а нової системи створено не було.

Незбалансованість ідеї вільного підприємництва та адекватних заходів соціального контролю і відповідальності породжують у суб'єктів підприємницької діяльності впевненість у безкарності, провокує на антисоціальні засоби вирішення економічних проблем.

Така прибуткова базова галузь, як енергетика, була поділена впливовими фінансово-політичними групами, між якими час від часу виникають конфлікти за її перерозподіл.

За даними «Інвестиційної газети», під контролем фінансово-політичної групи Г. Суркіса перебувають Сумиобленерго, Прикарпаттяобленерго; збираючи 90% коштів споживачів, перераховують до бюджету лише 4–7%. Решта коштів потрапляє в офшорні зони. За 5 місяців 2000 року їх туди перераховано близько 1 млрд. грн.¹

Обрані способи приватизації та її фактичне здійснення призвели до перерозподілу державної власності на користь корпоративно-бюрократичних структур.

У результаті відбулося різке зменшення валового національного продукту та відповідне зменшення прибуткової частини

¹ Галицькі контракти. – 2000. – 24 лютого.

бюджету, що зумовило потребу збільшувати видатки на соціальний захист осіб з низькими доходами, кількість яких неухильно зростала. Для вирішення цих проблем було обрано не зовсім виправдані шляхи, а саме: посилення податкового пресу на суб'єктів підприємницької діяльності; значне розширення цільових фондів; збільшення кількості вже існуючих контрольно-фінансових органів; невинуватене збільшення нарахунків на фонд заробітної плати.

Ці та інші фактори зумовили різке розшарування суспільства за рівнем отриманих доходів, що призвело до знецінення чесною праці, поляризації населення за соціальним статусом і появи нової соціальної верстви надбагатих людей і, відповідно, зростання їхнього впливу на політичну сферу, включаючи їхнє безпосереднє проникнення до владних структур.

До організаційно-управлінських факторів, що безпосередньо обумовлюють економічні злочини в Україні, належать: недоліки механізму функціонування системи державного управління економічними процесами та формування його апарату.

Система державного управління залишається спрямованою на охоплення державним регулюванням найширших сфер суспільного життя, особливо в економіці, без об'єктивної на те необхідності.

Діяльність державного апарату здійснюється без належної її регламентації, що в багатьох випадках дає можливість посадовим і службовим особам використовувати свої повноваження всупереч інтересам служби.

Соціально-психологічні фактори. Інтенсивність дії криміногенних факторів значною мірою залежить від емоційного і психологічного стану людини, рівня її матеріальної забезпеченості, рівня правосвідомості. Будь-яке попрання, нехтування правами і інтересами населення, особливо в економічній сфері, викликає моментальну відповідну реакцію, що нерідко виражається в протиправних діях. Економіко-правова свідомість — це основний регулятор поведінки людини в суспільстві, і її формування відбувається в конкретно-історичній ситуації. Тому не можна недооцінювати і негативного впливу на психологічний стан суспільства і тим самим на криміноген-

ну ситуацію економічної кризи, політичної нестабільності, різного роду конфліктів у суспільстві. Вони, з одного боку, можуть призвести до соціального песимізму, апатії, політичної агресії, особливо під дією ідеологічного вакууму, викликаного зруйнуванням традиційної соціалістичної системи моральних цінностей, а, з іншого — до задоволення життєвих потреб на західний зразок: нажива будь-якою ціною, в тому числі і кримінальним шляхом. До того ж засоби масової інформації всіляко сприяють формуванню таких установок у суспільній свідомості.

Таким чином, формування економіко-правової свідомості людини слід шукати у дисфункціях соціально-економічної сфери, життєдіяльності соціальних груп і окремих індивідів. І в цьому зв'язку кримінологічно значущими наслідками виступають: різниця у матеріальному забезпеченні людей, особливості життєдіяльності окремих груп населення, вплив засобів масової інформації та негативних сторін соціально-економічних протиріч суспільства.

П р а в о в і фактори, які сприяють економічним злочинам, — це, перш за все, недосконалість чинного законодавства, яка виявляється в тому, що воно не передбачає цілісної системи заходів протидії економічній злочинності, необхідного впливу на її причини та умови. Окремі чинні правові норми фактично сприяють цим злочинам.

Недоліки **законодавчого регулювання** політичних і економічних реформ в Україні створили парадоксальну ситуацію, при якій законодавча база замість того, щоб створити надійне правове поле і забезпечити дотримання режиму законності у сфері економічних відносин, стала одним із факторів, дестабілізуючих цей процес.

Ф а к т о р и, пов'язані з правоохоронною діяльністю. Важливою ланкою у системі контролю за генезисом економічної злочинності є діяльність правоохоронних органів. Статистичні дані, дані вибіркового кримінологічного дослідження свідчать про суттєві недоліки в організації системи протидії економічній злочинності. При загальній тенденції до зростання кількості злочинів економічної спрямованості кількість засуджених за контрабанду, спекуляцію, обдурювання покупців, крадіжок державного або колективного майна

шляхом привласнення, розтрата, зловживання службовим становищем, порушення правил торгівлі рік у рік зменшується.

Груповий склад злочину передбачено у складах 11-ти статей (32,3%) глави VI Кримінального кодексу України, і у шести з них кваліфікуючою ознакою є вчинення злочину організованою групою. Це такі злочини, як: порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ч. 4 ст. 148⁸), спекуляція (ч. 3 ст. 154), штучне підвищення і підтримання високих цін на товари народного споживання та послуги населенню (ч. 2 ст. 155⁹), незаконна торговельна діяльність (ч. 3 ст. 155⁶), зговір про фіксування цін (ч. 3 ст. 155⁷), протидія законній підприємницькій діяльності (ч. 3 ст. 155⁸).

Проведене нами вибіркове дослідження кримінальних справ свідчить про те, що стосовно економічних злочинів висновок про їх переважно груповий характер не підтверджується статистичними даними (тільки 2,7% визнані судами як вчинені організованою групою); по-друге, офіційні статистичні дані дають вкрай обмежену інформацію для кримінологічного аналізу; по-третє, недоліки виявлення цих злочинів і, як наслідок, відсутність кримінальних справ, свідчать про високий рівень їх латентності.

Але інтенсивність злочинних проявів організованих злочинних груп досить висока. За I півріччя 2000 року виявлено 607 організованих угруповань. Більше всього їх знешкоджено в Дніпропетровській області (62), Донецькій (57), Харківській (38), Луганській (28), у м. Києві (30). Члени цих угруповань вчинили 4 892 злочини, серед яких 45 фактів бандитизму, 69 убивств (з них 11 — на замовлення), 404 розбійних нападів, 164 грабежів, 380 вимагання, 1 411 крадіжок. У злочинців вилучені 179 одиниць вогнепальної зброї, 101 автомобіль і понад 165 кілограмів наркотиків¹.

Слід також звернути увагу на ту обставину, що господарські злочини, вчинені організованими злочинними угрупованнями, не знаходять свого відображення ні в показниках статистичних органів внутрішніх справ і прокуратури, ні в судово-кримінальній статистиці. У статистичних звітах цих органів дається характеристика найбільш небезпечних злочинів, вчинених організо-

¹ Уголовное дело. — 2000. — № 21.

ваними групами, таких, як: бандитизм, вбивство, розбій, грабіж, крадіжка, розкрадання, хабарництво. А це складає лише приблизно половину від загальної кількості зареєстрованих злочинів, вчинених організованими групами (2 473 злочини, тобто 50,5%). Таке становище заважає повноцінному науковому аналізу цього різновиду злочинності і, на нашу думку, потребує свого вирішення у напрямку більш повного відображення злочинів, вчинених організованими групами, в статистичних звітах.

А взагалі з наведених фактів напрашується висновок, що діюча система кримінальної відповідальності за економічні злочини не відповідає існуючим реаліям соціально-економічного розвитку держави і загальним потребам протидії злочинності у сфері господарювання. Глава VI чинного Кримінального кодексу України потребує докорінної переробки, оскільки 59% статей цієї глави взагалі не застосовується у практичній діяльності правоохоронних органів або застосовуються дуже рідко. І ця обставина значно звужує можливості кримінологічної профілактики господарських злочинів і розширює можливості для діяльності злочинних угруповань у сфері економіки.

Траває практика відволікання спецпідрозділів на розслідування злочинів, які не мають ознак організованих. За дев'ять місяців 2000 року ними викрито лише кожний другий злочин (49,6%), з числа вчинених організованими злочинними угрупованнями. Не наведено належного порядку у відображенні реального стану справ по боротьбі з організованою злочинністю та ролі спецпідрозділів у цьому.

Не відповідає вимогам сьогодення загальний стан слідчої роботи в багатьох регіонах. Тільки від 30 до 50% порушених кримінальних справ доходять до стадії судового розгляду.

Слід відзначити і лібералізацію судової репресії при визначенні покарання за ці злочини. Найбільш поширеним видом покарань був штраф (24,2%), до 50% осіб покарання призначалося нижче від нижчої межі. Значно рідше, ніж у минулі роки, застосовується і додаткове покарання у вигляді конфіскації майна і позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Такий підхід правоохоронних органів до боротьби з економічною злочинністю породжує у суспільстві недовіру до правоохоронної системи і правовий нігілізм. Послабшав і

прокурорський нагляд за станом законності у сфері підприємницької діяльності і діяльності правоохоронних органів по виявленню, перетипанню і розслідуванню кримінальних справ про економічні злочини.

Аналіз практики застосування покарання за вчинення посадових злочинів показав, що, за даними нашого дослідження, судами позбавлення волі за вчинення посадових злочинів було призначено лише 14,1% осіб, нижче нижчої межі покарання призначено 80% засуджених, конфіскація майна була призначена 17,0% засуджених, а позбавлення права обіймати певні посади — 22,7% засуджених.

Вивчення кримінальних справ показало, що профілактична діяльність органів внутрішніх справ і судів є вкрай низькою. Лише по 14,6% кримінальних справ були внесені подання слідчих і 8,6% — окремі ухвали суддів. Слід зазначити і досить низьку їх якість, формальний характер більшості з них. Таким чином, ми можемо констатувати значну лібералізацію судової репресії у справі протидії економічній злочинності.

3. Пріоритетні напрямки діяльності правоохоронних органів України по виявленню причин та умов економічних злочинів

Криміногенні чинники, які обумовлюють злочини у сфері економіки і механізми їх вчинення особливо проявляються в окремих галузях господарювання. Активне їх виявлення є головною передумовою ефективної профілактичної діяльності і протидії цій злочинності.

Виявлення злочинних посягань у паливно-енергетичному комплексі. За останній час простежується значна криміналізація енергоринку України та участь у протиправних операціях цієї галузі іноземних юридичних осіб.

Однією з головних причин такого становища є неплатежі з боку споживачів за отриману електроенергію, що активно використовується злочинними елементами для одержання незаконних прибутків. З цією метою створюються комерційні структури, в тому числі спільні підприємства за участю іноземного капіталу, через які здійснюються погашення заборгованості споживачів перед державою за відпущену електроенер-

гію, а також різні види її реалізації, що залишаються по суті взаєморозрахунками. Однак у деяких випадках після одержання товарно-матеріальних цінностей за реалізовану електроенергію, комерційні фірми не розраховуються з державою і ухиляються від виконання взятих зобов'язань.

Виявлення злочинних посягань на стратегічно важливій сировинні товари. У процесі реформування економіки була прийнята ціла низка законодавчих актів, які суттєво розширили права підприємств різних форм власності і зняли багато з необґрунтованих обмежень щодо проведення зовнішньоекономічної діяльності. Поряд з демократизацією і лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності не було відпрацьовано механізму контролю за нею та гарантій забезпечення економічної безпеки України. Прозорість кордонів і слабкість митної служби дали змогу організованим злочинним угрупованням без особливих перешкод експортувати сировину та імпортувати найбільш вигідних товарів.

Відсутність належної облаштованості державного кордону з колишніми союзними республіками (Росією, Білорусією, Молдовою), колосальна диспропорція між «внутрішніми» та «зовнішніми» цінами давали можливість отримати надприбутки на різницях у цінах. Контрабандні операції здійснювалися шляхом отримання «законних» ліцензійних та митних документів, які дозволяли легальний вивіз вантажів за кордон, організацію операцій через країни СНД. Це зумовило налагодження масового «законного» вивозу кольорових та рідкоземельних металів, інших стратегічно важливих товарів, які раніше входили до переліку заборонених до вивезення, з подальшим їх переміщенням вже в «далеке» зарубіжжя. Разом з тим вивезені матеріали, устаткування, технології можуть бути використані при створенні нових видів зброї масового знищення або ракетних засобів її доставки.

При цьому криміналітетом враховуються всі недоліки і труднощі економічного розвитку держави, а саме: фінансово-економічна криза в країні; високий рівень оподаткування товарів та предметів зовнішньоекономічної діяльності; спад курсу національної валюти і підйом стабільних валют; загострення соціально-економічної ситуації в державі; стрімке зростання безробіт-

тя; «прозорість» кордонів з країнами СНД; загострення фінансово-економічної кризи в Росії; різниця цін на деякі види товарів (паливно-мастильні матеріали, цукор, олія, борошно тощо); зміна умов та правил перетинання кордону з Угорщиною; нестабільність внутріполітичної та економічної обстановки у прикордонних районах з республікою Молдова та ін.

Збирання і здача металобрухту стали надприбутковим видом «діяльності». Злочинність у цій сфері давно стала організованою. Викрадення металу досягло астрономічного розмаху.

За даними Державного комітету промислової політики та Української асоціації металевих брухту за 1999 рік вивезено 4,7 млн. тонн цієї стратегічної сировини¹.

Лише за шість місяців 2000 р. в Кривому Розі викрадено: 228 кілометрів алюмінієвого дроту, 1 000 метрів мідного контактного дроту, 920 кришок з люків і решіток на міських комунікаціях, 507 електротрансформаторів, 602 контактори. Загальна сума збитків становить 1 млн. 250 тис. грн.²

Заступник міністра внутрішніх справ генерал-лейтенант міліції П. Коляда повідомляє, що згідно з даними Міністерства палива та енергетики України за 1999 рік на об'єктах лише цієї галузі викрадено 13,3 тис. кілометрів неізолюваного дроту, 2,5 тис. металених опор та кутників до них, 608 силових трансформаторів, 115 тон трансформаторного масла та 48 тон кольорового металу з електрообладнання. Тільки цій галузі завдано збитків на суму понад 43 млн. грн.

Підприємство Держкомзв'язку та інформатизації «Укртелеком» зазнало збитків на суму понад 33 млн. грн. Найбільшу кількість крадіжок металу зафіксовано в Криму, Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Полтавській, Херсонській та Харківській областях.

Тільки у 1999 році до органів внутрішніх справ надійшло близько 50 тис. заяв від громадян та організацій про крадіжки виробів з металу. Порушено понад 40 тис. кримінальних справ по лінії кримінального розшуку. Протягом семи місяців 2000 року порівняно з таким же періодом 1999 року кількість порушених кримінальних справ, пов'язаних з металобрухтом, зросла майже на 4 тисячі.

¹ Голос України. – 2000. – 2 червня. – С. 7.

² Там само. – 2000. – 20 липня. – С. 3.

За даними Державної митної служби пряме недонадходження до бюджету тільки від імпорту нафтопродуктів за дев'ять місяців 2000 року становила 1 225,7 млн. грн.¹

Виявлення злочинних посягань у сфері приватизації

Не відповідає поставленим вимогам стан дотримання чинного законодавства регіональними відділеннями та представництвами Фонду державного майна України в процесі приватизації. Мають поширений характер факти порушень при приватизації комунального майна, особливо при оформленні документів, при експертній оцінці об'єктів, при підготовці підприємств до приватизації, складанні списків для пільгового продажу акцій, термінів проведення приватизації, невідповідності розміру статутного фонду підприємства і акту, затвердженого комісією з приватизації, та інші. Не завжди забезпечується прозорість приватизаційних процесів та своєчасне попередження зловживань.

Корупційні правопорушення у цій сфері в першу чергу обумовлені відсутністю відповідної законодавчої бази, яка б обмежувала можливості зловживань у процесі проведення приватизації і встановлювала відповідальність за правопорушення у цій сфері. На практиці правоохоронні органи зустрілися з такими фактами, коли в умовах правового вакууму відбувається незаконне привласнення державної власності. Причому в таких незаконних акціях, як правило, беруть участь представники органів влади та управління різного рівня, які забезпечують власний добробут за рахунок інтересів широких верств населення. Правоохоронні органи виявили численні факти порушень, коли керівники підприємств шляхом різних махінацій заволоділи контрольним пакетом акцій, а більшість населення залишилась поза цим процесом. Широкого поширення набули факти умисного заниження балансової вартості основних фондів державних об'єктів, які підлягали роздержавленню, та передання їх до знову створених структур з іншою формою власності. Внаслідок цього бюджет не тільки не отримав значної частини приватизаційних коштів, але й значна частка цього майна була привласнена керівництвом приватизованих підприємств. Посадові особи, як правило, вводяться до складу керівних органів

¹ Зеркало недели. – 2000. – № 48. – С. 9.

нових комерційно-виробничих формувань, і, зрозуміло, прямо зацікавлені у подібному беззаконні.

Правоохоронні органи зустрілися з численними фактами незаконного використання грошових надходжень від приватизації об'єктів з боку органів державного управління на місцях, які замість розподілу їх за нормативами між бюджетами різних рівнів залишають ці кошти у власному розпорядженні, використовують їх для отримання доходів у вигляді відсотків прибутку від активної участі у фінансуванні комерційних структур.

Криміналітет продовжує прагнути до розширення свого впливу на діяльність державних органів, посилення контролю за економічною сферою. Змінюючи тактику своїх протиправних дій, злочинці переходять від прямого вимагання і насильницьких дій до завуальованого впливу на економіку держави через створені та контрольовані ними комерційні структури, банківські, кредитні установи, втручаються до зовнішньоекономічних операцій, процесів приватизації, «відмивають» кошти, здобуті злочинним шляхом. Ця діяльність, як правило, супроводжується більш тісною консолідацією криміналітету та набуває міжнародного характеру.

За даними правоохоронних структур організованими злочинними угрупованнями зараз контролюється діяльність 20 тисяч вітчизняних підприємницьких структур, які є їхнім економічним підтримкам.

В Україні простежується стійка присутність іноземного криміналітету та подальша тенденція до її розширення і зростаючий вплив на стан злочинності. Розширення мережі кореспондентських відносин українських банківських установ та включення їх у систему електронних міжнародних розрахунків активно використовуються злочинними елементами для здійснення протиправних операцій з фінансовими ресурсами.

У кримінальних справах, закінчених за останні два роки, у 18 регіонах України виявлено понад 100 фіктивних фірм, які через кореспондентські рахунки банків-нерезидентів переказали за кордон з України 63 млн. доларів США і понад 90 млрд. російських рублів. У Харківській області з майже 34 млн. доларів США заборгованості підприємств, 23,5 млн. дол. припадає на фірми, зареєстровані за загубленими документами, на підстав-

них осіб, фактичні засновники яких після укладення угод та перерахування коштів за кордон переходять від контролюючих та правоохоронних органів¹.

Виявлення незаконних валютних операцій та інші діяння з валютними цінностями. Ці злочини складають усе більшу питому вагу серед основних напрямків діяльності криміналітету у зовнішньоекономічній галузі. До числа таких злочинів належать: умисне подання неправдивих відомостей з метою приховування отриманих внаслідок здійснення зовнішньоекономічної діяльності доходів у валютних цінностях або заниження їх розміру; недодержання установлених вимог про обов'язкове ввезення отриманих таким шляхом валютних цінностей; проведення платежів в іноземній валюті або платіжними документами в іноземній валюті за фіктивними зовнішньоекономічними угодами, пов'язаними з переміщенням товарів через митний кордон; інші незаконні валютні операції та діяння з валютними цінностями. Поряд з незаконними валютними операціями і іншими діяннями з валютними цінностями ухилення від сплати податків є одним з основних видів злочинної діяльності у зовнішньоекономічній сфері. Способи ухилення від сплати податків у цій сфері відрізняються значною різноманітністю і витонченістю. Члени організованих злочинних угруповань гнучко використовують законодавчо закріплені різниці у мірах відповідальності за ці злочини.

Залишається складною проблема повернення в Україну валютної виручки внаслідок відсутності постійного моніторингу за процесами безпідставного переміщення валютних та матеріальних цінностей при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності. Близько половини усіх фактів неповернення в Україну валютної виручки припадає на підприємства, що збанкрутили або їх керівники перебувають у розшуку. Незважаючи на те, що в кожному регіоні є підприємства, на які припадає основна заборгованість за зовнішньоекономічні операції, питання щодо розрахунків з ними так і не поставлено. Для вирішення цієї проблеми до порушників не у повному обсязі використовуються спеціальні санкції Міністерства зовнішньоекономічної торгівлі

¹ Крок. – 2000. – № 19. – С. 4.

України, передбачені чинним законодавством, що є ефективним засобом попередження таких випадків. Низькою є роль у цьому правоохоронних та контролюючих органів.

За даними НБУ станом на 1 вересня 2000 року мали заборгованість за зовнішньоекономічними операціями близько 7 тисяч суб'єктів підприємницької діяльності на суму 8 млрд. 473,4 млн. гривень.

Для іноземного капіталу Україна стає місцем активного «відмивання» здобутих злочинним шляхом коштів, головним чином внаслідок відсутності реальних заходів, спрямованих на боротьбу з цим негативним явищем.

Зокрема у сфері зовнішньоекономічних зв'язків останнім часом суб'єктами підприємницької діяльності активно розвивається співпраця з іноземними партнерами, фірми яких здебільшого зареєстровані в так званих офшорних зонах. Як правило, реальними власниками таких структур є громадяни України, які перерахували свої «тіньові» капітали за кордон. Участь таких інофірм в інвестуванні української економіки, а також приватизації дає змогу їх власникам безперешкодно легалізувати «брудні» кошти.

Дуже часто для цього використовуються можливості іноземних банків Росії, Балтії, Білорусії, Молдови, Грузії. Найбільший рух коштів спостерігається на рахунках прибалтійських банків, які можна вважати також фінансовими офшорами. Взагалі кількість відкритих у різних частинах світу кореспондентських рахунків вражає. Так, на острові Науру зареєстровано 36 українських банків, де зафіксовано 265 рахунків¹.

На початку березня 2000 року, керуючись розпорядженням Президента, Кабінет Міністрів навів перелік офшорних зон. У 1999 році з офшорами була пов'язана діяльність 692 українських підприємств, у результаті чого бюджет втратив приблизно 100 млн. доларів. Необхідність опублікування такого переліку офшорних зон була обумовлена тим, щоб не допустити участі у приватизації інвесторів з офшорів, тому що в цьому разі цілком виключається можливість простежити, хто є власником даних капіталів².

¹ Крок. – 2000. – № 19. – С. 6.

² Галицькі контракти. – 2000. – № 10. – С. 5.

Почастішали також спроби використання каналів зв'язку для здійснення шахрайських операцій у **зовнішньоекономічній діяльності**. Тут також можна виділити два основних методи шахрайств з використанням каналів зв'язку, які здійснюються проти держави організованими злочинними угрупованнями. Перший метод є достатньо традиційним для злочинних формувань, оскільки заснований або на силовому тиску, або на підкупі посадових осіб митних органів. Другий метод пов'язаний з передачею нібито митної інформації з застосуванням технічних засобів і каналів зв'язку, які не належать митним органам. Для цього методу характерним є використання технічних принципів роботи апаратури зв'язку. Так, наприклад, знання принципів роботи телетайпного апарату дозволяє використовувати передачу повідомлень відкритими телетайпними каналами зв'язку з будь-якої точки держави під чужими реквізитами. За оцінками фахівців на внутрішньому ринку країни в обігу перебуває з порушенням авторських, патентних та інших виключних прав приблизно 80% товарів, імпортованих або заявлених як імпортовані, але які вироблені у межах України.

Значно збільшилася організованість та кримінальний професіоналізм **фальшивомонетників**. У ряді випадків вони встановлюють міжнародні зв'язки, розподіляючи ролі і сфери злочинної діяльності, зрощуються з ділками наркобізнесу і контрабанди. Особливо ці негативні тенденції стали наростати після лібералізації прикордонних та митних правил, інтеграції української економіки до загальноєвропейських процесів, які полегшують легальне переміщення і консолідацію фальшивомонетників.

Виявлення злочинних посягань на споживчому ринку. Значний розмах у цій сфері набули шахрайські операції, які провадяться шляхом укладання фіктивних угод на постачання споживчих товарів, факти протиправного використання коштів, одержаних як передоплата. Усе більшого поширення набувають факти реалізації неякісних товарів, продуктів харчування, фальсифікованих винно-горілчанних виробів, чому значною мірою сприяє недосконалість порядку сертифікації продукції, а також неконтрольований стихійний імпорт дешевих споживчих товарів, питома вага яких за оцінками експертів досягає у роздрібному товарообігу близько половини. Суттєво підвищує-

ся (на 15–20%) для споживачів ціна товарів на ринку в результаті контролю над ними злочинних груп, який встановлюється при потуранні корумпованих чиновників. Органами внутрішніх справ припинена злочинна діяльність цілого ряду організованих злочинних угруповань, які діяли на споживчому ринку.

У 1999 році обсяг нелегально проданих сигарет в Україні склав 18,6 млрд. штук, або 27% від загального споживання. Чистий прибуток тінювників у цій сфері діяльності досягає 200 млн. грн., а бюджет недоотримав 660 млн. грн., як стверджує Міжнародний центр перспективних досліджень¹. У 1999 році обсяг контрабанди цигарок, реалізованих в Україні, становив понад 300 млн. грн. Постачальники цього товару одержали близько 350 млн. грн. Майже стільки ж заробили реалізатори. За останні три роки незаконний обіг контрабанди тютюну зріс у вісім разів².

На прес-конференції заступник голови Державної митної служби України І. Соболь повідомив, що з початку року митники перерахували до бюджету 7 млрд. гривень. Затримано близько 3 тисяч автомобілів, вилучено понад 60 кілограмів дорогоцінних каменів, валюти на суму близько 18 млн. гривень. Однією з причин малоефективної роботи державної митної служби він вважає відсутність права на оперативно-слідчу роботу і використання спецтехніки для виявлення контрабанди³.

З початку 2000 року співробітники податкової міліції виявили в Україні 398 підпільних цехів, з яких 171 цех займався виготовленням алкогольної продукції. Про це повідомив перший заступник голови ДПА начальник податкової міліції В. Жвалюк.

Відбувається подальше проникнення на територію України такої форми злочинної діяльності, як **торгівля людьми**, яка все більше набуває ознак організованості.

Особливу стурбованість викликає активне втягування України у **міжнародний наркобізнес**. Керівники транснаціональних наркосиндикатів розглядають територію нашої держави як транзитну для переміщення наркотиків у країни Західної Європи, а також як перспективний ринок їх збуту. Це пояснюється особливістю географічного розташування України, недоскона-

¹ День. – 2000. – 28 жовтня.

² Факти. – 2000. – 28 листопада.

³ Голос України. – 2000. – № 206.

лістю чинного законодавства, недостатнім митним та прикордонним контролем. Набуває дедалі значніших масштабів і нелегальний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Збільшується кількість випадків незаконного їх переміщення через кордон. Швидкими темпами зростає кількість злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Сприяє діяльності наркоділків і те, що на території України проживає значна кількість іноземців, у тому числі нелегалів. Так, тільки в Харківському регіоні мешкає понад 13 тисяч осіб та 1 тис. колишніх студентів, які фактично перебувають на нелегальному становищі. Значна частина з них втягнута у злочинну діяльність, у тому числі і наркобізнес.

4. Система правоохоронних органів і правові засади їх діяльності

В Україні на сучасному етапі діє декілька законів та підзаконних актів, які регламентують боротьбу з економічною злочинністю. У першу чергу, це закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (від 30. 06. 93 зі змінами)¹, «Про боротьбу з корупцією» (від 05. 10. 95 зі змінами)² і «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»³, Укази Президента України «Про координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю», «Про заходи щодо вдосконалення діяльності координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю», «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» від 21 липня 1994 року (із змінами, внесеними згідно з Указами Президента № 70/99 від 27. 01. 99 і № 228/2000 від 11. 02. 2000)⁴, «Про додаткові заходи щодо зміцнення законності та правопорядку в Україні» від 5 серпня 1996., Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки від 17 вересня 1996 року⁵, Комплекс-

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 385.

² Там само. – 1995. – № 34. – Ст. 266.

³ Офіційний вісник України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 27. – Ст. 285.

⁵ Бюлетень законодавства та юридичної практики України. – 1994. – Вип. 2. – С. 86 – 114.

на програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки від 25 грудня 2000 року, постанова Кабінету Міністрів України «Про стан виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади Закону України «Про боротьбу з корупцією» від 20 бересня 1998 року.

В Указах Президента України «Про комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки» від 19 вересня 1996 року і «Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки» від 25 грудня 2000 року боротьба з організованою злочинністю і корупцією у сфері економіки визначена одним із пріоритетних напрямків.

Основним законом, який регламентує боротьбу з організованою злочинністю, є Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». У ньому дається понятійний апарат, визначається, що необхідно розуміти під поняттям «організована злочинність». Частина 2 ст. 5 називає державні органи, спеціально створені з метою боротьби з організованою злочинністю:

- а) Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України;
 - б) спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України;
 - в) спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України.
- До державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, належать:
- а) органи внутрішніх справ України і Служби безпеки України;
 - б) органи прокуратури України;
 - в) мілітні органи і підрозділи Прикордонних військ України;
 - г) органи державної податкової служби та державної контрольно-ревізійної служби;
 - д) органи і установи виконання покарань.

Ці правоохоронні органи у своїй діяльності керуються Конституцією України, КПК, Законами України «Про міліцію» (від 25. 12. 90 зі змінами), «Про прокуратуру» (від 05. 11. 91 зі змінами), «Про службу безпеки» (від 25. 03. 92), «Про оперативно-розшукову діяльність» (від 07. 07. 92 зі змінами).

Спеціальні відомчі інструкції і положення більш детально регламентують діяльність цих основних державних правоохоронних органів, до компетенції яких входить боротьба з економічними злочинами, вчиненими організованими злочинними угрупованнями. Свої функції вони мають виконувати у тісній взаємодії з державними контролюючими органами (Міністерством фінансів України, Міністерством зовнішньоекономічної діяльності та торгівлі, Державною митною службою, Державною податковою інспекцією, Державною контрольно-ревізійною службою, Міністерством юстиції та іншими міністерствами і відомствами).

У 1998 році Президент України видав указ про створення Національного бюро розслідувань (НБР) — центрального органу виконавчої влади зі своїми структурними органами на місцях. На НБР планувалося покласти обов'язки: провадити досудове слідство та оперативно-розшукові заходи по кримінальних справах про злочини, які становлять велику суспільну небезпеку; здійснювати інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення і усунення причин та умов корупції і організованої злочинності, прогнозування динаміки всієї злочинності в країні. Однак з початком в Україні адміністративної реформи, згідно з Указом Президента Л. Д. Кучми «Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року, такий орган так і не було створено.

Але ефективність діяльності системи цих органів не відповідає нагальним потребам часу. Указом Президента «Про Комісію з питань реформування правоохоронних органів України» від 17 січня 2001 року було поставлено завдання розробити пропозиції щодо вдосконалення та оптимізації правоохоронних органів України.

5. Основні напрямки підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів

Серед основних чинників, що знижують ефективність протидії криміналітету, залишаються недосконалість законодавчої бази, кадрові прорахунки (брак досвіду, професіоналізму, невисокі моральні якості деяких працівників правоохоронних органів), а також організаційні упущення — відсутність у роботі систем-

ності, тісної взаємодії, відставання реагування на динаміку злочинної діяльності та її трансформувannya у нові форми.

Нами проведено вивчення ставлення працівників правоохоронних органів до діяльності існуючої системи правоохоронних і контролюючих органів, оцінка їх активності у виявленні злочинів у сфері економічної діяльності і рівня координації правоохоронних і контролюючих органів у сфері боротьби зі злочинністю.

Загалом результати опитування вказують на те, що система правоохоронних органів в Україні потребує суттєвого вдосконалення. Таку оцінку дали 75,7% респондентів в органах внутрішніх справ і 81,7% респондентів, які працюють в органах прокуратури.

У ході опитування вивчалось і питання про роль і значення допомоги громадськості правоохоронним органам у профілактиці злочинності. На запитання: «*Чи вважаєте Ви за необхідне відновити мережу громадських організацій, які надають допомогу правоохоронним органам?*» позитивну відповідь дали 60,2%, негативну — 39,8%; серед опитуваних працівників прокуратури позитивну відповідь дали 39,4%, негативну — 60,6%. При цьому слід зазначити, що оцінка форм діяльності громадських організацій у сфері попередження економічної злочинності є досить різною. Але найвищу оцінку серед опитуваних отримала діяльність добровільних народних дружин.

Однак у своїй практичній діяльності правоохоронні органи, як показало проведене опитування, недостатньо використовують допомогу громадськості. На запитання: «*Чи використовуєте Ви у своїй роботі допомогу громадськості?*» лише 35,2% респондентів серед працівників органів внутрішніх справ відповіли схвально, всі інші таку допомогу не використовують у своїй практичній діяльності; серед працівників прокуратури лише 15,5% респондентів відповіли схвально, 84,5% таку допомогу не використовують у своїй практичній діяльності.

Наведені дані дозволяють зробити висновок, що у сфері боротьби з організованою злочинністю допомога громадськості правоохоронними органами використовується недостатньо.

Ранжування приводів і підстав до порушення кримінальних справ показало, що 54 (56,8%) співробітники органів внутрішніх

справ на перше місце поставили безпосереднє виявлення органом дізнання і слідства фактів вчинення злочину. Аналогічні дані отримані і при опитуванні працівників прокуратури. 59 (83,1%) співробітників на перше місце поставили безпосереднє виявлення органом дізнання і слідства фактів вчинення злочину.

Як видно з наведених даних, злочини виявляються переважно безпосередньо самими оперативними працівниками, або кримінальні справи порушуються за повідомленнями окремих громадян. Слід вказати і на вкрай низьку активність у цьому плані органів прокуратури, судів та інших контролюючих органів, а також недостатнє реагування правоохоронних органів на повідомлення про злочини у засобах масової інформації.

У науково-практичних конференціях з питань боротьби зі злочинністю не брали участі 79,3% респондентів. У роботі семінарів і нарад з обміну досвідом роботи не беруть участі 58,4% опитаних працівників органів внутрішніх справ і 18,3% опитуваних робітників прокуратури.

У процесі опитування нас цікавило і питання «*Чи задоволені працівники правоохоронних органів законодавчою базою для своєї діяльності?*» Лише 24,2% працівників органів внутрішніх справ дали позитивну відповідь, а більша частина — 75,8% — чинною законодавчою системою незадоволені. Серед причин такого незадоволення було названо 27 чинників. Серед них найбільшу питому вагу склали: недосконалість законодавчої бази — 13,3%; протиріччя у галузях законодавства — 11,3%; відірваність від реалій життя — 3,7%; відсутність системності — 7,6%; невідповідність положень КПК практиці боротьби зі злочинністю — 9,4%; інші причини — 54,7%. Серед опитаних працівників прокуратури 64,8% дали позитивну відповідь, а 35,2% — чинною законодавчою системою незадоволені. Серед причин такого незадоволення були названі 11 чинників.

Загальновідомо, що матеріально-технічне забезпечення оперативної діяльності — основна умова підвищення ефективності роботи по розкриттю злочинів. За результатами нашого дослідження 90,1% опитаних працівників органів внутрішніх справ заявили, що умовами матеріально-технічного забезпечення своєї роботи вони не задоволені. 82,6% опитаних працівників органів внутрішніх справ не задоволені і рівнем свого соціального захисту.

Наведені дані, на нашу думку, свідчать про те, що рівень матеріально-технічного забезпечення і задоволення своїм соціальним захистом можуть суттєво впливати на ставлення до виконання своїх професійних обов'язків.

Таким чином, негативну оцінку діяльності органів дізнання дають не лише громадяни, засоби масової інформації, але й самі працівники цих органів.

6. Висновки і рекомендації

Таким чином, аналіз кримінологічної характеристики і діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів дає підстави зробити наступні висновки.

1. Економічна злочинність, у тому числі в організованих формах, у пострадянській Україні розвивалась досить стрімкими темпами. Державне реагування не знайшло ефективних засобів протистояння цій кримінальній експансії. Рівень організованої злочинності у сфері економіки став загрожувати національній безпеці України, існуванню української спільноти, і ця проблема перетворилась із загально-соціальною на політичну.

2. Динаміка розвитку цієї злочинності виявляє рік у рік неухильну загальну тенденцію до зростання. Динаміка (тенденції) свідчить про її зростання до рівня соціальної небезпеки і збільшення розмірів заподіяної шкоди злочинними угрупованнями.

3. Організована економічна злочинність в Україні все більше і більше взаємодіє з міжнародною організованою економічною злочинністю.

4. У структурі організованої економічної злочинності за розміром заподіяної шкоди домінують злочини в банківській сфері, енергетиці, міжнародних економічних відносинах.

5. Статистична картина економічної злочинності ні в правовому, ні в політичному плані не відтворює загальних процесів, які протікають у ній, внаслідок її значної неповноти.

6. Відшкодування збитків державі за результатами діяльності правоохоронних органів по викриттю цих злочинів ні в якій мірі не відповідає їх реальним розмірам.

7. Причини неухильного зростання злочинів у сфері економіки обумовлені, перш за все, глобальною соціально-економічною

ною і політичною кризою в державі і відсутністю реальної політичної волі лідерів держави протидіяти ним.

8. Становлення ринкових відносин супроводжувалося широким поширенням нових, раніше не притаманних українському криміналітету форм і видів організованої економічної злочинності, таких, як міжнаціональні і транснаціональні злочинні угруповання, злочинні організації, корупційні злочинні групи, політико-кримінальні олігархічні клани, які монополізували найважливіші галузі господарства.

9. Організовані злочинні угруповання і співтовариства, спираючись на корупційні зв'язки в структурах влади і кримінально орієнтовані комерційні підприємства, утримують під своїм контролем найважливіші сфери економічної діяльності, прагнуть до розширення джерел незаконного збагачення. При цьому не знижується і їх активність у традиційних сферах злочинного бізнесу, які також пов'язані з економічною діяльністю: наркобізнес, фальшивомонетництво, контрабанда.

10. У цих умовах сформована за радянських часів правоохоронна система України, незважаючи на вжиття всіх можливих заходів щодо підриву фінансової бази економічної злочинності, не змогла створити надійного і ефективного заслону її проявам. Всі ці заходи правоохоронних органів викликали запеклий опір кримінальних структур, які використовують при цьому всі можливі способи для збереження своєї позиції: недосконалість законодавства, лобіювання своїх інтересів в органах влади і управління, підкуп, шантаж, погрози, фізичні розправи.

11. Однак незважаючи на таку песимістичну картину не слід і перебільшувати значення економічної злочинності у політичному житті суспільства і стверджувати, як це роблять деякі західні і вітчизняні кримінологи і політики, що українська організована економічна злочинність має владу, тотожню державній, керує національною економікою і недосяжна для кримінального переслідування. Такі твердження підривають довіру до України у міжнародних відносинах, стримують інвестиційні проекти, затримують впровадження нормальних ринкових відносин у країні. В останні роки значно активізувалася робота правоохоронних органів у напрямку декриміналізації економіки, підвищилася її результативність.

12. В українській економіці активно діє не лише вітчизняний, але й зарубіжний криміналітет, як з близького, так і далекого зарубіжжя. Економічні труднощі України приваблюють зарубіжний криміналітет для легалізації своїх доходів в найважливіших секторах економіки, організації відтоку незаконних доходів у зарубіжжя.

13. Низький рівень взаємодії українських правоохоронців з зарубіжними партнерами, недосконалість внутрішнього законодавства і його нескоординованість на міжнародному рівні є однією з причин недостатньо ефективної роботи правоохоронних органів у сфері протидії економічній злочинності.

14. Пільговий порядок оподаткування, реєстраційного та митного режимів активно використовується економічною злочинністю для незаконного ввезення і вивезення валютних коштів і товарних цінностей, ухилення від оподаткування, вилучення отриманих доходів.

15. В Україні організована економічна злочинність вже активно працює у міжнародному кримінальному світі. Але правоохоронні органи України не мають достатньої можливості активно їй протидіяти у цьому напрямку через міжвідомчу розмежованість державних органів, проблеми національного суверенітету, корпоративні інтереси і банківську таємницю, зволікання в отриманні оперативної інформації від зарубіжних правоохоронних органів.

16. Корупція в Україні набула досить загрозливого характеру. Вона поширилась в усіх верствах суспільства, серед усіх гілок влади.

17. Корупція у сфері економічної діяльності серед правлячої політичної і економічної еліти стала нормою поведінки, а не винятком. Вона залишається недосяжною для правоохоронних органів, які й самі частково вражені корупцією і не мають достатніх можливостей для боротьби з нею.

18. Конгломерат корумпованої бюрократії, організованої злочинності і кримінального бізнесу утворив олігархічні структури, які стали недосяжними для соціального і правового контролю.

19. Корупція вийшла за рамки державних кордонів і своєю фінансовою могутністю підриває державні, міжнародні інститути влади і економіки, загрожує соціальним інституціям, демократії, правам людини, моральним засадам суспільства, утримує економічний розвиток.

20. Соціальний і кримінально-правовий контроль за організаційно-корупційною злочинністю в державі є вкрай слабким. Більш того, вона сама достатньою мірою має можливості реально впливати на діяльність правоохоронних органів.

21. Численні декларації вищих посадових осіб держави і чинне антикорупційне законодавство, спрямовані на протидію корупції у всіх гілках влади, не знаходять свого адекватного практичного відтворення.

22. Система кримінальної юстиції не спроможна протистояти навалі економічної і корупційної злочинності. Кримінальне законодавство застосовується лише вибірково, головним чином щодо найнижчих категорій державних службовців і посадових осіб, або окремих високопоставлених осіб, які вкрай скомпрометували себе в очах громадськості і власної еліти.

23. У суспільній свідомості сформувалася чітка установка на те, що корупція і організована злочинність — це притаманне нашому суспільству явище.

24. Ефективність боротьби з економічною злочинністю значно гальмується, з одного боку, загальними соціально-економічними і політичними чинниками, а з іншого — низьким рівнем активності та професійності спеціалізованих органів. Сучасний стан розслідування кримінальних справ цієї категорії свідчить про низьку якість наданих судам матеріалів.

25. Система правоохоронних і контролюючих органів в Україні потребує суттєвого реформування через недостатню ефективність її діяльності.

26. Правоохоронні органи вкрай зацікавлені у підтримці їх діяльності з боку громадськості, але рівень такої підтримки не задовольняє потреби практики.

27. Оперативними працівниками слабо використовуються у роботі повідомлення про злочини у засобах масової інформації, а також окремих громадян.

28. Недостатньою є активність органів прокуратури у виявленні злочинів економічної спрямованості.

29. Рівень координації правоохоронної діяльності і обмін досвідом організації ефективної протидії злочинам перебуває на низькому рівні.

30. Працівники оперативних і слідчих органів не задоволені наявною законодавчою базою, умовами матеріально-технічного забезпечення оперативної діяльності, рівнем свого соціального захисту.

31. Більша частина населення не задоволена рівнем діяльності органів міліції.

32. На результатах правоохоронної діяльності негативно позначаються зволікання у виконанні вимог директивних та програмних документів, відсутність комплексного підходу до виконання завдань, поставлених Президентом України щодо посилення боротьби з корупцією і злочинністю, пошуку ефективних шляхів та об'єднання зусиль державних органів у реагуванні на зміни криміногенної ситуації.

Складне фінансово-економічне становище, зростання інфляційних процесів, скорочення виробництва при збереженні обсягів споживання, безробіття, правовий нігілізм, високий рівень латентної злочинності, послаблений контроль за виробництвом і реалізацією продукції, підміна фінансових операцій бартерними та інші негативні тенденції дають змогу прогнозувати, що основу структури злочинності на наступне століття складуть криміногенні прояви корисливої спрямованості, які зумовлять насамперед активізацію діяльності організованих злочинних угруповань у сфері економіки.

Головними напрямками протидії злочинності мають бути виявлення та припинення злочинів у сфері економіки, особливо в комерційному секторі, кредитно-фінансовій, банківській системах, боротьба з наркобізнесом, усунення недоліків в охороні об'єктів аграрного сектора, боротьба з розкраданнями в нафтно-енергетичному комплексі, попередження нелегальної міграції, недопущення конфліктів на міжнаціональній основі, перекриття каналів та можливостей для контрабанди, підвищення ефективності боротьби з корупцією, шабравництвом, перш за все у правоохоронних, контролюючих, судових органах та владних структурах.

Організація ефективної системи протидії економічній злочинності можлива тільки на основі єдності загально-соціальних, правових, спеціально-кримінологічних і кримінально-правових заходів. Протидія цій злочинності має бути належно організо-

ваною на всіх рівнях профілактичної діяльності з урахуванням регіональних аспектів її проявів.

Головна проблема — це організація стійкої і ефективної системи протидії проявам злочинів з боку організованих злочинних угруповань і їх попередження. Ця проблема є найбільш складною. Її вирішення ускладнюється багатоаспектними факторами детермінації організованих економічних злочинів. На її генезис впливають і політичні, і економічні, й ідеологічні, і соціальні, і правові, і організаційно-управлінські, і соціально-психологічні фактори, які не піддаються простому математичному розрахунку і обчисленню.

Результати проведеного дослідження дають змогу запропонувати такі рекомендації з підвищення ефективності діяльності по попередженню економічної злочинності.

1. Попередження злочинності у сфері економічної діяльності вимагає здійснення системи політичних, правових, виховних заходів, спрямованих на нейтралізацію зниження, перетинання, прискання дії обставин, які обумовлюють злочинність у сфері економічної діяльності.

2. Заходи загально-соціального попередження повинні бути спрямовані на чітке визначення функцій держави в регулюванні економічних відносин, формування її економіко-правової політики, розподілу повноважень між центральними і місцевими органами в регулюванні економічних процесів, створення відповідних умов для належної правової поведінки суб'єктів економічної діяльності, забезпечення рівного правового захисту державного і недержавного секторів економіки, створення такої ринкової інфраструктури, яка б забезпечила однакові можливості для реалізації творчого потенціалу різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності, налагодження демократичних принципів контролю за діяльністю підприємницьких структур.

3. На сучасному етапі вирішення проблем боротьби зі злочинністю у сфері економіки може бути здійснене лише при вирішенні таких завдань: нормалізації умов господарської і комерційної діяльності; зменшення податкового тиску на виробників, посилення кримінальної відповідальності за найбільш небезпечні злочини у сфері господарювання; створення надійного правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності; налагоджен-

ня ефективної системи статистичного обліку й інформування відповідних контролюючих органів про такі злочини.

4. Необхідно підвищити рівень координації у роботі правоохоронних органів та їх служб, вдосконалити систему взаємодії оперативно-розшукових підрозділів і слідчого апарату, формування постійнодіючих слідчо-оперативних груп із працівників різних відомств і служб по розслідуванню економічних злочинів.

5. У законодавчому порядку необхідно більш чітко розмежувати повноваження різних правоохоронних органів по боротьбі з організованою економічною злочинністю. Не відволікати органи і служби по боротьбі з організованою злочинністю на розслідування окремих злочинів, які не мають значної суспільної небезпеки.

6. Забезпечити підготовку спеціалістів більш високої кваліфікації, які б були достатньо обізнані про способи і технології вчинення економічних злочинів, методики і тактики їх розслідування.

7. Розробити і впровадити на національному рівні систему заходів, спрямованих на боротьбу з легалізацією незаконних доходів і доходів, отриманих злочинним шляхом, відповідно до міжнародних угод.

8. Створити міжвідомчий аналітичний центр при Міністерстві внутрішніх справ України з регіональними відділеннями, в якому акумулювалися б усі відомості про діяльність організованих злочинних угруповань і який би об'єднав зусилля правоохоронних, контролюючих і інших державних органів у проведенні узгоджених заходів щодо виявлення протизаконної діяльності у сфері економіки.

9. Підготувати і прийняти модельний закон країн СНД щодо боротьби з організованою злочинністю.

10. Скоординувати на міжнародному рівні і створити єдину нормативну базу з питань протидії організованій транснаціональній економічній злочинності, ширше використовувати можливості співпраці з усіма державними і міжнародними організаціями, активізувати роботу по встановленню широкої мережі прямих двосторонніх контактів з обміну конфіденційною інформацією і порядку її використання.

11. Сучасна ситуація у світі потребує формування суттєво нових принципів міжнародної співпраці у сфері протидії організованій економічній злочинності з урахуванням тенденцій розвит-

ку її транснаціональних форм. Одного лише наукового вивчення її проявів зараз недостатньо. Вкрай необхідною є розробка загальноєвропейської системи стандартів протидії організованих економічних злочинності, створення єдиної інформаційної бази, оперативного обміну інформацією, спрощення порядку виїзду за кордон працівникам правоохоронних органів, які розслідують кримінальні справи про організовані економічні злочини, усунення зайвих перепон для здійснення нормальної оперативно-слідчої діяльності по справах про організовані економічні злочини.

12. Попередження корупційних злочинів має становити узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на випередження появи передумов цих злочинів, їх послаблення, нейтралізацію та усунення. Здійснення цих заходів сприятиме реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства, всіх його інститутів, становитиме підґрунтя спеціальної роботи з попередження економічних злочинів.

13. Ефективна діяльність щодо попередження економічних злочинів може бути здійснена тільки шляхом поєднання разових, короткочасних, цілеспрямованих і дійових акцій з довготривалими соціально-економічними, політичними і правовими перетвореннями у суспільстві.

14. Попри всю важливість заходів попередження, через об'єктивні та суб'єктивні причини вони не завжди досягають своєї мети. Тому особливо гострою залишається проблема оптимізації шляхів виявлення, розслідування конкретних фактів економічних злочинів і притягнення винних посадових та службових осіб до передбаченої законом відповідальності, проведення комплексних і цільових оперативно-профілактичних заходів по виявленню організованих злочинних угруповань.

15. Виявлення економічних злочинів через специфіку їх прояву становить надзвичайну складність. Це обумовлено високим рівнем їх латентності, перебуванням поза сферою юридичної відповідальності значної кількості осіб, діяльність яких є суспільно небезпечною.

А це, у свою чергу, вимагає:

– підвищення ефективності діяльності правоохоронних і контролюючих органів по виявленню конкретних фактів злочинної поведінки;

– проведення спеціальних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення злочинів;

– відповідного матеріально-технічного, криміналістичного, науково-методичного та іншого забезпечення цих заходів.

16. З метою вдосконалення діяльності правоохоронних і контролюючих органів, які здійснюють виявлення економічних і корупційних злочинів, необхідно:

– переорієнтувати зазначені органи з виявлення незначних фактів корупції на виявлення найбільш небезпечних злочинів, а також проявів у найбільш важливих сферах життя держави та у сферах, де ця злочинність набула найбільшого поширення;

– розробити та запровадити в діяльності правоохоронних органів необхідні методики виявлення та збору інформації про факти корупції на різних щаблях державного управління, у тому числі на найвищих, у сферах розпорядження державними коштами, приватизації, охорони здоров'я, освіти, інших сферах суспільного і державного життя;

– чітко визначити порядок реєстрації повідомлень про вчинені злочини та інші правопорушення і встановити юридичну відповідальність за його порушення працівниками правоохоронних органів;

– усунути колізію, що існує у чинному законодавстві щодо порядку надання інформації правоохоронним органам відносно майна окремих юридичних та фізичних осіб; уніфікувати та конкретизувати в єдиному законодавчому акті умови та порядок надання зазначеної інформації правоохоронним та іншим органам;

– визначити конкретні механізми взаємодії правоохоронних органів, що здійснюють виявлення посадових злочинів з іншими органами, на які законодавство покладає обов'язок оперативного, технічного, інформаційного та іншого забезпечення діяльності щодо боротьби з ними;

– розробити і запровадити досконалу систему обліку виявлених та зібраних даних у відповідних базах з розподілом за сферами прояву, регіонами, а також за особами, щодо яких є оперативні дані про вчинення ними правопорушень.

17. З метою вдосконалення діяльності щодо притягнення до відповідальності винних у вчиненні економічних злочинів, необхідно:

– чітко визначити підслідність цих злочинів, запровадити оновлені методики розслідування кримінальних справ та адміністративного провадження у справах про корупційні правопорушення;

– привести кримінально-процесуальне та адміністративно-процесуальне законодавство в частині доказування у відповідність із сучасними вимогами;

– забезпечити дійовий механізм захисту від посягання на життя, здоров'я, свободу та гідність свідків, потерпілих та інших учасників процесу.

18. У процесі здійснення діяльності щодо виявлення і притягнення винних до встановленої законом відповідальності, необхідно звернути особливу увагу на ухилення від відповідальності працівників відповідних державних органів за допущені ними правопорушення у сфері боротьби з економічною злочинністю.

19. У соціальній сфері довести рівень оплати праці працівників правоохоронних органів до рівня задоволення їх соціально значущих потреб відповідно до їх соціального статусу.

20. Підрозділам по боротьбі з економічними злочинами проводити регулярний аналіз розвитку криміногенних процесів у провідних сферах господарювання, на основі яких розробляти заходи упереджувального характеру по їх нейтралізації.

21. Використовуючи гласні і негласні методи роботи, виявляти причини і умови економічних злочинів. Забезпечити своєчасне інформування органів державної влади і управління про них і необхідність своєчасного усунення.

22. Закріплювати і розвивати постійні контакти між підрозділами органів внутрішніх справ, органів Служби безпеки, з валютного і експортного контролю, з антимонopolьної політики, митниками, податківцями тощо. Здійснювати спільні з ними планування і проведення цільових комплексних операцій, спрямованих на попередження і перетинання злочинів у сфері економіки.

Забезпечити постійну взаємодію з засобами масової інформації по формуванню громадської думки у сфері захисту економіки від злочинних посягань, використанню їх інформації для оперативних перевірок.

23. Спеціалізованим підрозділам по організаційно-аналітичному забезпеченню правоохоронної діяльності забезпечити

збирання, узагальнення і аналіз інформації про стан оперативної ситуації в регіоні, розробити ефективну систему статистичного обліку економічних злочинів, критеріїв оцінки злочинів, вчинених організованими злочинними угрупованнями, ефективність роботи по попередженню економічної злочинності.

24. Розробити нову схему організації, структури і функціональних обов'язків органів і служб, які задіяні у сфері боротьби з економічною злочинністю з тим, щоб більша частина працівників цих органів була задіяна в оперативній і слідчій діяльності.

25. Враховуючи наведене, вважаємо за необхідне запропонувати Координаційному комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президенті України: провести спеціальне засідання Координаційного комітету, на якому розглянути питання підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов організованої економічної злочинності, науково-практичну конференцію з питань координації діяльності правоохоронних органів у цій сфері боротьби зі злочинністю; вжити заходів для розробки оптимальної регіональної і міжрегіональної методики механізму взаємодії правоохоронних та контролюючих органів та їх підрозділів у боротьбі з цим різновидом злочинності.

Цілеспрямована боротьба з економічною злочинністю не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості, а вимагає довготривалого соціально-економічних, політичних і правових перетворень. Ця діяльність повинна базуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів. При цьому пріоритетна роль має надаватися профілактичним заходам загально-соціального і спеціально-кримінологічного характеру, які б створили прозору систему для ефективного державного і громадського контролю.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності.

Рецензент доктор юридичних наук, професор Г. А. Матусовський.

В. С. Зеленецький,
заступник директора,
професор;
Д. А. Файер,
старший науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННИХ ЗЛОВЖИВАНЬ У СФЕРІ ПРИВАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО МАЙНА В УКРАЇНІ

На нинішньому етапі становлення ринкових відносин в Україні, коли змінюються відносини власності та форми господарювання і одночасно трансформується економічна і політична системи, порушення чинного законодавства у сфері приватизації державного майна набувають безпрецедентних масштабів. Неузгодженість законодавчих і нормативних актів, які регламентують процес роздержавлення, а також недосконалість методичної бази призводять до злочинних проявів у цій сфері.

Результати приватизації вказують на існування ряду перешкод, що утруднюють нормалізацію макроекономічної ситуації в країні. Основними з них є: відставання темпів розвитку фондового ринку від темпів приватизації; у загальній кризовій ситуації в економіці більшість підприємств після приватизації знизили темпи роботи внаслідок того, що вони перебувають у гірших фінансових умовах порівняно з державними підприємствами, що фінансуються з Державного бюджету; не вдалося знайти реального власника для більшості приватизованих підприємств, їхні акції розосереджені серед дрібних інвесторів, які зацікавлені лише у найскорішому одержанні прибутку [1].

Оцінка ситуації, що склалася на приватизованих об'єктах, які перебувають у стадії приватизації, дає підстави виокремити ряд основних проблем, котрі негативно впливають на ефективність їх роботи. Близько половини покупців державно-

го майна не виконують договірних зобов'язань по збереженню і нарощуванню обсягів виробництва, частина підприємств зупинилася або практично не працюють. Підприємства, що приватизовані на конкурсній основі, також перебувають у складному становищі, тому що найчастіше умови проведення конкурсу не виконуються або виконуються не в повному обсязі.

Соціально-економічними причинами спаду обсягів виробництва є високі ціни на сировину, матеріали, комплектуючі і енергоносії, відсутність обігових коштів. Внаслідок зазначених обставин практично на всіх промислових підприємствах не виконуються умови договорів по збереженню робочих місць і кількості працюючих. Рух коштів по розрахункових рахунках підприємства відбиває не його фінансову активність, а стан заборгованості по усіх видах платежів. Найголовнішим чинником, що стримує нарощування випуску підприємствами продукції, залишається жорстка податкова політика.

Умови, в яких здійснюється приватизація, характеризуються порушенням господарських зв'язків між підприємствами на національному рівні, розбалансованістю банківської системи, відсутністю ефективного механізму ціноутворення, падінням життєвого рівня значної більшості населення, незабезпеченням проголошеної рівності стартових можливостей громадян, з одного боку, та інтенсивністю невідконтрольного владі процесу первісного накопичення капіталу і зосередження його в руках окремих осіб — з другого [2].

Крім того, існують причини нормативно-правового характеру, які свідчать про недосконалість чинних законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, неврегульованість окремих питань, пов'язаних зі зміною власності. Аналіз дозволяє виділити ряд обставин, що негативно впливають на приватизацію державних підприємств. Основними з них є: порушення термінів приватизації; порушення, що виникають при інвентаризації та оформленні документів, пов'язаних з інвентаризацією; порушення при оцінці майна, а також при оформленні документів з оцінки майна; порушення при операціях з цінними паперами; порушення при наданні майна в оренду та приватизації майна окремих підприємств; несвоєчасні розрахунки за об'єкти приватизації; порушення порядку проведення аукціонів, конкурсів;

невиконання умов договорів купівлі-продажу, в тому числі пі інвестиційні зобов'язання.

Вивчення матеріалів роботи правоохоронних органів на даному напрямку дає змогу дійти висновку, що майже в усіх регіонах України найбільш поширеними є зловживання, пов'язані штучним заниженням вартості основних засобів підприємств, які приватизуються, що призводить не лише до недонаходження значних коштів до бюджету держави, але й створює умови для привласнення частини цього майна з метою особистого збагачення осіб, що виступають суб'єктами приватизації [3]. Мають місце факти фінансових зловживань, пов'язаних з нецільовим використанням бюджетних коштів, які отримані від приватизації; навмисне приховування або невключення майна підприємств, що приватизуються до статутного фонду щойно створених акціонерних товариств керівниками цих підприємств у змові з посадовими особами органів приватизації, шляхом зловживання службовим становищем у цілях власної наживи або на користь третіх осіб; заниження вартості основних фондів підприємств під час проведення їх експертної оцінки шляхом зловживання службовим становищем експертами-оцінниками; протиправне, економічно безпідставне та навмисно збиткове відчуження майна підприємств, що перебувають у процесі приватизації, із застосуванням процедури реструктуризації, шляхом зловживання службовим становищем керівниками підприємств посадовими особами органів приватизації з корисливою метою; факти лобіювання інтересів тіньових фінансових угруповань, у тому числі кримінального походження, з боку посадових осіб органів приватизації та інших зацікавлених структур з метою встановлення контролю за окремими галузями виробництва шляхом зловживання службовим становищем, вчинення посадового підлогу, халатних дій або перевищення службових повноважень; укладання договорів купівлі-продажу пакетів акцій на умовах, які завдають збитків інтересам держави та створюють безпідставно пільгові умови для покупця; прийняття на шкоду інтересам держави внаслідок зловживання службовим становищем посадовими особами Фонду державного майна (ФДМ) України, інших міністерств та відомств або юридичними особами, які управляють державними корпоративними пра-

вами, рішень щодо створення на базі активів відкритих акціонерних товариств (БАТ) інших господарюючих суб'єктів, проведення додаткових емісій БАТ, протиправного розподілу прибутку БАТ при нарахуванні дивідендів, здачі майна БАТ в оренду. Використовуються такі методи, як навмисне доведення підприємств до банкрутства з метою зниження їхньої реальної вартості; змова між посадовими особами органів приватизації про заниження вартості майна приватизованого підприємства з подальшим його викупом; приватизація підприємств за їх заниженою вартістю, а також шляхом оформлення приватизаційних документів «заднім числом»; заниження вартості майна підприємств при проведенні оцінки шляхом завищення ставок дисконту при застосуванні методів доходності або аналогів продаж; стримування адміністрацією підприємств акціонування з метою створення умов по придбанню об'єктів у особисту власність через підставних осіб; фальсифікація даних у процесі інвентаризації статутних фондів, списання обладнання з порушенням чинного законодавства, невключення до статутних фондів підприємств амортизованого обладнання з метою заниження державної частки; привласнення або передача в довгострокову оренду комерційним структурам рентабельних виробництв без дозволу державних органів управління і згоди трудових колективів; придбання акцій через підставних осіб; включення до числа акціонерів осіб, які не є працівниками підприємства; передача держмайна у приватну власність на підставі рішень не уповноважених на це осіб; змова посадових осіб об'єкта приватизації з лідерами кримінальних угруповань з метою отримання вигоди, шляхом передачі майна в оренду або у власність; незаконний рух приватизаційних цінних паперів з метою придбання контрольного пакета акцій [4, 5].

Крім того, мають місце зловживання в післяприватизаційний період. До них належать: передача права на володіння акціями без відповідної реєстрації, що призводить до монопольного володіння контрольними пакетами акцій підприємств та порушення чинного антимонопольного законодавства; невиконання інвестиційних зобов'язань, несплата покупцем фіксованої ціни за придбаний пакет акцій, порушення строків внесення з боку покупців акцій інвестицій, не передбачених умовами

договору, зміна умов договорів щодо внесення інвестицій без узгодження з ФДМ України; зменшення статутних фондів акціонерних товариств шляхом продажу частини майна та приміщень без зміни емісії цінних паперів.

На фондовому ринку України також існує ряд негативних тенденцій, які пов'язані з різноманітними зловживаннями і шахрайствами з боку компаній, що працюють з цінними паперами. Це обумовлено тим, що порядок функціонування фондового ринку тривалий час законодавчо був не визначений, що спричинило створення «фінансових пірамід», різноманітних трастів, які організовувалися на короткий строк з метою швидкого збагачення шляхом обману громадян, що довірили їм свої грошові заощадження. Серед інших чинників, які негативно впливають на розвиток ринку цінних паперів, є надання неповної або недостовірної інформації щодо контролю відносин між суб'єктами господарської діяльності промислово-фінансових груп (ПФГ) при отриманні попередніх висновків або згоди у змові з посадовими особами органів Антимонопольного комітету на придбання значних пакетів акцій вітчизняних підприємств з метою наживи, що призводить до завдання збитків інтересам держави; вимагання хабара з боку посадових осіб емітентів та Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР) під час прийняття рішення про випуск акцій та реєстрації чи відмови в реєстрації випусків акцій акціонерного товариства; зловживання службовим становищем посадових осіб ДКЦПФР з метою навмисного приховування або невключення ліквідних цінних паперів до чистих активів, формування розрахункової маси пакетами акцій неліквідних підприємств на етапі реорганізації та розрахунків з учасниками; надання неповних або неправдивих відомостей членам ліквідаційної комісії інвестиційних фондів (ІФ) чи інвестиційних компаній (ІК); необґрунтоване перетворення закритого інвестиційного фонду у відкритий інвестиційний фонд з метою відтягування процесу розрахунків з учасниками, що порушує майнові права та інтереси громадян; скасування реєстрації випуску інвестиційних сертифікатів інвестиційного фонду та привласнення частки майна, що не обмінена на інвестиційні сертифікати, які знаходяться в учасників.

Наявні дані вказують на зацікавленість окремих компаній у впливі на формування фондового ринку в необхідному для них напрямку. Спостерігається загальна тенденція до активізації в приватизаційних процесах і торгах на фондовому ринку ряду компаній, створених спеціально для участі у цих процесах, в інтересах як українських, так й іноземних структур. Більшість з них зареєстровано в офшорних зонах, що може свідчити про намір певних структур створити собі умови для «прихованої» монополізації найбільш прибуткових галузей народного господарства України.

При цьому слід зазначити ще одну важливу проблему, щодо легалізації злочинних капіталів при проведенні приватизації [6]. Сьогодні у представників організованої злочинності зосереджені значні капітали у вигляді коштів і майна, отриманих у результаті фінансових махінацій, розкрадань державного і колективного майна, ухилень від сплати податків, інших протиправних дій. Про складність боротьби з «відмиванням» грошей в Україні можна судити з того, що, з одного боку, вкрай складно встановити розподіл «відмитих» грошей, напрямки їх подальшого використання. З іншого боку, якщо на сьогоднішній день у тіньовому обігу перебуває 45–47% загальнодержавної грошової маси, то постає питання, як примусити працювати тіньовий капітал на користь держави, ввести його в легальний обіг [7].

Лише в 1992–1996 роках тіньові структури переказували кошти (можливо, отримані в ході здійснення нелегальних операцій, що є важко довести практично неможливо) на рахунки в закордонні банки, то за останні роки, виходячи з аналізу інвестиційних процесів, спостерігається збільшення інвестицій з офшорних зон, що свідчить про початок процесу повернення в Україну вивезених капіталів [8]. Організований криміналітет переорієнтується з бік легалізації своєї діяльності, участі в законному бізнесі і виконанні за допомогою цього злочинної діяльності. У цих умовах перед ним виникає проблема легалізації коштів, отриманих протиправним шляхом, для чого використовуються різні сфери економічної діяльності, і приватизація, таким чином, стає одним з основних інструментів «відмивання» «брудних» грошей.

Особливого значення проблема легалізації незаконно отриманих капіталів набула після ратифікації Україною в грудні 1997

року Конвенції про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом, що покладає на нашу державу певні зобов'язання по приведенню норм різних галузей національного законодавства у відповідність із стандартами права Ради Європи, а також у відповідність з рекомендаціями Спеціальної фінансової комісії з проблем «відмивання» грошей (ФАТФ), що вибудовують основну структуру заходів по протидії «відмиванню» грошей і охоплюють усю кримінально-правову правозастосовну систему, фінансову систему та її регулювання, а також міжнародне співробітництво. Мова йде про необхідність вжиття відповідних заходів, включаючи законодавчі, для того, щоб криміналізувати діяльність по «відмиванню» грошей, а також про необхідність розширення переліку злочинів, які лежать в основі «відмивання» грошей, і включення до нього інших злочинів крім тих, які пов'язані з явно кримінальними видами діяльності (торгівля наркотиками, зброєю, рекет тощо) [9].

Досвід проведення грошової приватизації в Україні показує, що зміна засобів платежу по приватизаційних угодах веде до зміни масштабів і структури, пов'язаної з приватизацією економічної злочинності [10,11,12]. В Україні з 1 вересня 2001 року вступив у дію новий Кримінальний кодекс України, і оперативно-розшукова діяльність правоохоронних органів тепер організовується, виходячи з наявних загроз (виявлених механізмів протиправної діяльності) економічним інтересам держави в сфері приватизації, відповідно до компетенції та у контексті диспозицій статей нового КК, а саме:

— недоотримання коштів від приватизації до Державного бюджету внаслідок розкрадання державної та колективної власності в ході фінансово-господарської та зовнішньоекономічної діяльності підприємств, що перебувають у стадії приватизації, неефективного управління державними корпоративними правами та незаконної здачі державного майна в оренду тощо (ст. 209 — легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, ст. 255 — створення злочинної організації, ст. 185 — крадіжка, ст. 190 — шахрайство, ст. 191 — привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, ст. 233 —

незаконна приватизація державного, комунального майна, ст. 235 — недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх повільного використання);

навмисне доведення до банкрутства шляхом збільшення кредиторської та дебіторської заборгованості внаслідок недобросовісної фінансово-господарської, зовнішньоекономічної діяльності; дії комерційних структур, спрямовані на встановлення контролю над діяльністю стратегічних підприємств, їх наміри взяти участь у приватизації таких підприємств (ст. 218 — фактивне банкрутство, ст. 219 — доведення до банкрутства, ст. 220 — приховування стійкої фінансової неспроможності, ст. 221 — незаконні дії у разі банкрутства);

незаконна концентрація значних пакетів акцій стратегічних підприємств у руках іноземних компаній, промислово-фінансових груп та кримінальних угруповань, що можуть будь-якою мірою негативно впливати на політичну та соціальну-економічну ситуацію в державі (ст. 230 — порушення антимонопольного законодавства, ст. 209 — легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, ст. 255 — створення злочинної організації);

відплив за кордон капіталу у вигляді акцій підприємств, що перебувають у стадії приватизації, внаслідок порушення чинного законодавства, яке регулює діяльність фондового ринку (ст. 222 — шахрайство з фінансовими ресурсами, ст. 223 — порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів, ст. 224 — виготовлення, збут та використання підроблених державних цінних паперів, ст. 234 — незаконні дії щодо приватизаційних паперів, ст. 209 — легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, ст. 255 — створення злочинної організації);

поширення проявів корупції та організованої злочинної діяльності з боку посадових осіб державних органів влади та управління, які безпосередньо беруть участь у приватизації стратегічних підприємств та розбудові фондового ринку (статті 364–370 — злочини у сфері службової діяльності, ст. 209 — легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, ст. 255 — створення злочинної організації).

У зв'язку з тим, що злочинна діяльність, яка пов'язана з незаконними операціями в процесі приватизації, набула системного характеру і завдає значних матеріальних збитків державі, є доцільним на конкретних прикладах розглянути і проаналізувати результати роботи правоохоронних органів по виявленню та припиненню фактів легалізації тіньових коштів і злочинних зловживань при проведенні роздержавлення, на підставі чого сформулювати відповідні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства і підвищення ефективності протидії злочинним проявам у цій сфері.

Як було вказано, характерною рисою приватизаційних процесів є активна участь у них офшорних компаній, які придбають пакети акцій вітчизняних підприємств без мети їх подальшого розвитку і легалізують у такий спосіб незаконні капітали.

Так, пакети акцій шести українських обласних енергетичних компаній протягом 1997–1998 років були реалізовані ФДМ України під інвестиційні зобов'язання ряду вітчизняних комерційних структур. Надалі акції зазначених енергетичних компаній були перепродані на вторинному ринку у власність ряду офшорних компаній, що об'єдналися наприкінці 1998 року у так званий «енергетичний пул». Перший тур продажу пакетів акцій енергокомпаній у власність вітчизняних структур був заздалегідь спіланованою акцією і зроблений навмисно з метою приховання фактичної зацікавленості офшорних фірм у придбанні акцій зазначених об'єктів енергетичної галузі. Таким чином, українські компанії одержали від угод по перепродажу комісійний прибуток, а їхні замовники (офшорні компанії), не привертаючи до себе уваги з боку правоохоронних і контролюючих органів, одержали у власність значні пакети акцій енергетичних компаній України і легалізували на вітчизняному ринку свої капітали.

Крім того, офшорні компанії активно використовували схеми затягування строків внесення інвестиційних коштів до придбаних енергетичних компаній шляхом укладання з ФДМ України додаткових угод. При цьому кошти, що вносилися як інвестиції, проходили «транзитом» через приватизовані компанії, осідали в банках як погашення існуючих боргів приватизованих енергокомпаній, не були зареєстровані як іноземні інвестиції і, відповідно, не обкладалися податками.

Однією з зафіксованих схем легалізації тіньових капіталів є створення умов для одержання завідомо безповоротних кредитів під заставу великих пакетів акцій ліквідних підприємств базових галузей промисловості. У результаті застосування зазначених схем залучені в них тіньові капітали трансформуються (легалізуються) у легітимне право власності на зазначені підприємства.

На фондовому ринку України факти «відмивання» «брудних» грошей можливі при скуповуванні пакетів акцій вітчизняних акціонерних товариств на вторинному ринку офшорними компаніями, при придбанні великих пакетів акцій в результаті збільшення статутних фондів шляхом проведення додаткових emisій акцій вітчизняних акціонерних товариств, а також за допомогою депозитарних розписок.

Так, під 5% пакет акцій однієї з нафтопереробних компаній, що перебуває у статутному фонді Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України», були випущені американські депозитарні розписки І рівня. Акції цієї компанії були зосереджені у американських цінних паперів — одного з американських банків. Значені депозитарні розписки на акції були випущені «Bank of New York», який у свою чергу проводив їхнє розміщення через систему фондових бірж США.

Ряд компаній, пов'язаних відносинами контролю з однією із українських фінансово-промислових груп, мали зацікавленість у придбанні цих цінних паперів. Однак, беручи до уваги ліквідність акцій зазначеної компанії, певний час вони не оберталися на вторинному ринку цінних паперів, що не дозволяло зазначеній фінансово-промисловій групі повною мірою впливати на процеси в цій компанії. У подальшому зазначена ФПГ через ряд офшорних структур і фондів провела скуповування цих депозитарних розписок і одержала необхідні їй для впливу на прийняття рішень загальних зборів ВАТ акції, що повною мірою відбиває схему «відмивання» фінансових коштів за кордоном при участі офшорних компаній за допомогою механізму депозитарних розписок.

Ще однією характерною схемою легалізації тіньових капіталів, на якій варто зупинитися, є використання іноземних структур, які відповідно до чинного законодавства підпадають під

визначення промислового інвестора і допускаються до участі в приватизації стратегічних підприємств.

Так, у ході приватизації українських енергогенеруючих компаній у конкурсі взяла участь одна з європейських компаній, яка стала переможцем. У процесі оперативного вивчення правоохоронними органами України цієї структури було встановлено, що власних коштів для оплати вартості придбаних акцій компанія не має, але при цьому джерела фінансування нею не розкривалися. Крім того, для придбання акцій українських енергокомпаній вказана комерційна структура одержала фінансову допомогу одного з фондів, який був створений незадовго до проведення конкурсу, і його фінансування здійснювалося за рахунок однієї з фінансово-промислових груп України, що дозволило останній легалізувати кошти на суму більше 600 млн. грн.

Серед негативних чинників, що обумовлюють поглиблення економічних проблем у державі та завдання їй збитків, стали спроби тіньової приватизації, пов'язані з окремими аспектами діяльності спеціалізованого державного підприємства «Укрспецюст» по відчуженню майна підприємств, які перебувають у процесі приватизації. Недосконала законодавча та нормативна база дозволила реалізовувати майно підприємств-боржників за цінами, які є набагато нижчими за їх реальну ринкову вартість, і, як наслідок, це призвело до недонадходження коштів до Держбюджету від приватизації. Характерною ознакою зазначених процесів є попередня зацікавленість і замовлення конкретних фізичних чи юридичних осіб у штучному створенні умов, за яких придбання ними того чи іншого об'єкта у власність відбулося б за мінімально можливими цінами.

Різновидом такої «приватизації» стала практика придбання пакетів акцій та майна підприємств через попередньо організоване їх банкрутство. Ключовою ланкою в таких тіньових схемах перерозподілу майнових прав є створення умов, за яких майно потрапляє в податкову заставу, стає об'єктом боргових зобов'язань та примусової реалізації. При цьому знецінюється експертами державної виконавчої служби для продажу зацікавленим замовникам.

Зазначені факти знайшли своє практичне відображення на прикладі реалізації державним підприємством «Укрспецюст»

зареєстрованого майна відкритих акціонерних товариств «Луганськобленерго», «Донбасенерго», «Росава» та ін., які перебувають у стадії приватизації.

Зокрема, за фактом продажу за борги підконтрольного державі 49%-го пакету акцій ВАТ «Росава», який було оцінено Київським науково-дослідним інститутом судових експертиз в 103 млн. грн., а фактично було реалізовано через «Укрспецюст» за 4,39 млн. грн., Генеральною прокуратурою України порушено кримінальну справу.

Сьогодні актуальними є також питання щодо передумов до завдання збитків інтересам держави, загрози знецінення державної власності, втрати контролю за підприємствами та недовіряння бюджетом грошових коштів від приватизації внаслідок здійснення відкритими акціонерними товариствами, в яких є державні корпоративні права, додаткових емісій акцій.

Протягом 2000–2001 років Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку України зареєстровано 2 780 додаткових емісій акцій підприємств-емітентів на суму близько 9 млрд. грн., при цьому акціонерними товариствами, в яких є державна частка, було залучено коштів на суму 201 млн. грн.

На загальних зборах акціонерів, в порушення ст. 140 Програми приватизації на 2000–2002 роки, до виконання плану розміщення акцій підприємства представниками держави приймаються рішення про додатковий випуск акцій ВАТ. Внаслідок прийняття такого рішення державна частка у ВАТ значно зменшується (звичайно у двічі), додатково випущені акції купуються за номінальну вартість та на безконкурсній основі, що призводить до втрати контролю з боку держави за підприємством.

Так, у результаті протиправних дій окремих посадових осіб Кабінету Міністрів України та Національного агентства України з управління державними корпоративними правами державна частка в статутному фонді одного із українських ВАТ могла бути зменшена з 50%+1 акція до 25% пакета акцій. Генеральною прокуратурою України стосовно начальника Управління Кабінету Міністрів України, який мав до цього факту безпосереднє відношення, порушено кримінальну справу.

Одним з пріоритетних завдань, що стоять перед правоохоронними органами, є викриття і припинення злочинних проявів

на фондовому ринку. Національні інтереси України вимагають створення ефективно діючого фондового ринку, головною метою якого має стати створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій та перерозподілу внутрішнього капіталу серед окремих галузей економіки.

Нині український фондовий ринок характеризується низькою ринковою капіталізацією, недостатньою прозорістю та ліквідністю. При цьому основний обсяг угод з цінними паперами здійснюється поза межами організованого ринку. Потребує подальшого вирішення і проблема розвитку інфраструктури фондового ринку, на що виділяють під гарантії держави значні кошти, які використовують не за призначенням.

Так, правоохоронними органами було отримано інформацію щодо розкрадання посадовими особами професійної асоціації реєстраторів і депозитаріїв (ПАРД) коштів фінансового гранту, наданого асоціації в рамках компоненту технічної допомоги Кредитної угоди між Урядом України та Міжнародним банком реконструкції та розвитку (МБРР) на розвиток підприємств.

У процесі перевірки було встановлено, що вказані кошти ряд асоціацій отримали на підставі Меморандуму про впровадження проекту технічної допомоги «Створення та розвиток професійних асоціацій» та відповідної бюджетної пропозиції по їх використанню. При цьому кошти асоціаціям надавали на умовах безповоротної фінансової допомоги, хоча їх повернення передбачалось умовами кредитної угоди за рахунок Державного бюджету.

У рамках реалізації підкомпоненту «Створення, розвиток та підтримка професійних асоціацій» було виділено 950 тис. доларів США для заснування та подальшого розвитку професійних асоціацій України. Меморандумом передбачено, що ПАРД не повинен використовувати фінансовий грант на покриття операційних витрат: оренди приміщень під офіс, офісного обладнання, заробітної плати, розвитку філій і т. ін.

Проведеними оперативно-розшуковими заходами, зокрема, після документальної перевірки були задокументовані факти нецільового використання коштів чотирма професійними асоціаціями. Отримані матеріали стали підставами для порушення кримінальних справ щодо посадових осіб асоціацій.

Правоохоронними органами України напрацьовано досвід з виявлення фактів розкрадання пакетів акцій вітчизняних акціонерних товариств шляхом безпідставного внесення змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів.

Зокрема, в ході проведення оперативно-розшукових заходів була отримана інформація щодо незаконних дій юридичної особи — реєстратора, які полягали в безпідставному внесенні змін до системи реєстру ВАТ «Балцем», внаслідок чого право власності на 24,98% пакета акцій ВАТ «Балцем» протиправно перейшло до офісної компанії. У подальшому було з'ясовано, що підставою для внесення зазначених змін до системи реєстру стали документи, сфальсифіковані колишнім керівництвом компанії з інвестиційних компаній. У той же час посадовими особами зазначеної фірми-реєстратора, на порушення положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, не були встановлені повноваження особи, яка ініціює внесення змін до системи реєстру. Таким чином, генеральний директор цієї фірми, використовуючи своє посадове положення в корисних цілях, перевищив службові повноваження і здійснив розкрадання пакета акцій, що належав інвестиційній компанії, на користь третіх осіб, що стало підставою для порушення щодо нього кримінальної справи.

У зв'язку з викладеним, з метою викриття та попередження злочинних проявів і фактів завдання збитків економічним інтересам держави, сьогодні найбільшої актуальності набули такі питання:

— виявлення зазначених механізмів вчинення злочинів під час відчуження майна об'єктів приватизації, запобігання правопорушенням, що можуть викликати загострення соціального напруження в суспільстві;

— відстеження тенденції незаконної концентрації значних пакетів акцій підприємств у руках кримінальних угруповань;

— оперативне супроводження з боку правоохоронних органів проведення аукціонів з продажу пакетів акцій стратегічно важливих для економіки держави підприємств. Особливу увагу слід приділяти приватизації підприємств електроенергетики, нафтопереробки, металургії, вугільної промисловості, цивільної авіації, аеропортів, зв'язку, транспорту, збройних сил, сільсь-

когосподарських та несільськогосподарських підприємств АПК;

- виявлення та документування фактів продажу об'єктів за заниженими цінами, зловживань під час експертних оцінок пакетів акцій підприємств, що приватизуються;

- відстеження процесів, які відбуваються на фондовому ринку України, попередження виникнення кризових явищ у фінансовому секторі економіки, здійснення контролю за процесами випуску, емісії, розміщення та обігу цінних паперів для недопущення зловживань посадових осіб та завдання збитків державі;

- викриття та припинення фактів завдання збитків державі пов'язаних із використанням процедур банкрутства та реструктуризації підприємств, які мають значні обсяги кредиторської заборгованості, для створення умов по відчуженню майна цих підприємств;

- виконання інвестиційних зобов'язань учасниками приватизаційних процесів;

- здійснення оперативного контролю за ходом управління корпоративними правами держави.

Щодо останнього, то слід зазначити, що управління державними корпоративними правами, які виникають внаслідок зміни форми власності державних підприємств, є невід'ємною складовою приватизаційних процесів в Україні. Від ефективності управління залежить прибутковість фінансово-господарської діяльності підприємств і, як наслідок, їх подальша інвестиційна привабливість, забезпечення надходження коштів до Державного бюджету у вигляді дивідендів та податків. Сьогодні в державній власності залишається частка пакетів акцій у більше ніж 3 000 акціонерних товариствах, фінансово-економічний стан яких залишається критичним. Необхідність здійснення з боку правоохоронних органів відповідних оперативно-розшукових заходів по супроводженню процесів управління державними корпоративними правами розглядається, передусім, через призму забезпечення своєчасного надходження коштів від приватизації до Державного бюджету та підтримки заходів органів виконавчої влади з цього приводу.

Зважаючи на те, що в ході приватизаційних процесів відбувається перерозподіл прав і форм власності, подальша доля

економічних реформ багато в чому залежить від якості законодавчих і нормативних актів, які регламентують роздержавлення, усунення в них суперечливих положень, зваженого підходу з боку відповідальних за приватизацію осіб і організацій до кожного підприємства, чітко розробленої програми залучення іноземних інвестицій [13].

Тому постає необхідність прийняття відповідних рішень на законодавчому рівні та здійснення скоординованих невідкладних заходів з метою недопущення продажу об'єктів державної власності по занижених цінах, невиконання покупцями інвестиційних зобов'язань, використання в процесі роздержавлення незаконних джерел фінансування, «відмивання» «брудних» грошей та інших порушень у сфері приватизації.

На наш погляд, при внесенні змін і доповнень до чинного законодавства доцільно врахувати таке:

1. Беручи до уваги, що легалізація незаконних доходів звичайно здійснюється в міжнародному масштабі, дозволяючи нелегально замаскувати злочинне походження коштів, і заходи, направлені винятково на національному рівні, без координації і співробітництва в міжнародному масштабі будуть мати дуже обмежений ефект, необхідно розробити механізм створення єдиного інформаційного банку даних, в якому передбачити умови обов'язкового надання і відновлення інформації щодо фізичних і юридичних осіб, які безпосередньо брали участь або були причетні до діяльності, спрямованої на легалізацію злочинного капіталу і використання його у сфері приватизації і фондового ринку. Зазначені заходи дозволять виявляти несумлінних учасників приватизаційних процесів і фондового ринку, оперативно приймати рішення про усунення їх від такої діяльності і притягнення до відповідальності, передбаченої законом.

2. З урахуванням досягнень міжнародної юридичної практики, рекомендацій ФАТФ доцільно розробити та прийняти відповідні законодавчі акти, які б передбачали створення цілісної державної системи протидії легалізації злочинного капіталу із залученням як правоохоронних, так і контролюючих, фінансових органів. Базовим компонентом при цьому повинна стати Державна програма боротьби з легалізацією коштів, здобутих незаконним шляхом, та Закон України «Про боротьбу з легалі-

зацією («відмиванням») коштів і майна, здобутих незаконним шляхом».

3. Передбачити відповідні зміни і доповнення до Закону України «Про режим іноземного інвестування» щодо надання іноземними юридичними і фізичними особами необхідних документів, які свідчать про легальність коштів, що інвестуються. Що стосується виконання інвестиційних зобов'язань, то зараз законодавчо неврегульованим є питання цільового використання інвестицій, продажу під інвестиційні зобов'язання. Тому в нормативних документах необхідно передбачити контроль за виконанням умов договорів купівлі-продажу, відповідальність за порушення покупцем взятих на себе зобов'язань.

4. Попередженням порушень порядку оплати державного майна при приватизації стане розробка і введення в дію системи контролю за обов'язковим декларуванням прибутків при покупці приватизованих підприємств і нерухомості. Форму декларації повинна встановити Державна податкова адміністрація України (ДПА) і передбачити обов'язкове надання інформації щодо нових власників приватизованих підприємств до ДПА за місцем знаходження юридичної чи фізичної особи з метою проведення подальшого аналізу та перевірки; визначити установи, які мають право підтвердження джерел фінансових можливостей покупця.

5. При визначенні початкової ціни продажу об'єктів приватизації орієнтуватись на експертну оцінку; з метою недопущення продажу об'єктів за безцінь необхідно законодавчо встановити порядок зняття об'єктів з аукціонних торгів, коли запропонована кінцева сума за об'єкт не задовольняє власника майна або коли мають місце факти змови покупців.

6. При приватизації стратегічно важливих підприємств необхідно розробити механізм здійснення контролю за переходом права власності на контрольні пакети акцій ВАТ, створених на базі майна підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави.

7. З метою недопущення продажу об'єктів державної власності по знижених цінах законодавчо врегулювати питання щодо виконання судових рішень у частині залучення представників органів приватизації до здійснення оцінки описаного майна. Законодавчо врегулювати правові відносини, які сьогодні доз-

воляють кредиторам за рішенням суду отримувати у власність заставлене майно боржника за залишковою вартістю, яка значно відрізняється від його ринкової вартості.

Прийняття зазначених пропозицій, на нашу думку, буде сприяти припиненню фактів зловживань та порушень під час проведення приватизації державного майна, а також збільшенню надходження коштів до Державного бюджету.

Література

1. Павлашина М. Ратосуударствление и приватизация: новый взгляд на проблему // Экономика Украины. – 1994. – № 9. – С. 61.
2. Любченко В. Н., Файер Д. А. Экономическая безопасность Украины и приватизация // Бизнес информ. – 1997. – № 1. – С. 28-30.
3. Нагнинені А. Е., Іаліна С. Н. Криміногенні аспекти процесу приватизації // Преступность в Украине. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1994. – № 2. – С. 46-51.
4. Файер Д. А. Борьба с «стинизацией» экономики у сфере приватизации // Проблемы борьбы с преступностью у сфере экономической деятельности. Материали між. наук.-практ. конф. 15-16 грудня 1998 р. – Харків, 1999. С. 181-186.
5. Матусовський І. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Харьков: Консум, 1999. – С. 325-330.
6. Любченко В. Н., Файер Д. А. Криминальный элемент вторгательства в процесс ратосуударствления // Деловая жизнь. – 1995. – № 22-23. – С. 4-10.
7. Файер Д. А. Как заставить работать «теневой» капитал // Бизнес информ. – 1998. – № 21-22. – С. 34-37.
8. Інвестиції і національний капітал: парадигма взаємодії. 36 наукових статей / Під ред. Я. А. Жаліла. – К.: Сатсанга, 2001. – 109 с. (Сер. «Бізнесна економічних трансформацій»). – Вип. 15).
9. Список рекомендацій Спеціальної фінансової комісії по проблемам отмивання денег (ФАТФ) / Материали міжд. конф. по міжнародному співробітництву в расследовании и возбуждении дел по фактам отмивання денег, 11-16 июня 2000 г., Будапешт, Венгрия.
10. Борисов В. І., Зеленецький В. С., Хотенець В. М. Наукові дослідження з питань боротьби з корупцією і організованою злочинністю // Питання боротьби зі злочинністю: 36. наук. праць. – Харків: Право, 1998. – Вип. 2. – С. 13-17.
11. Каліман О. Г., Христич І. О., Бойко Ю. Г. Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері господарської діяльності // Питання боротьби зі злочинністю: 36. наук. праць. – Харків: Право, 1999. – Вип. 3. – С. 4-11.

12. Матусовський Г. А., Бодянський Є. В., Бушан О. П., Багинський В. З., Городиський О. М. Правоохоронні органи у боротьбі з організованою злочинністю: компетенція та взаємодія // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Харків: Право, 1998. – Вип. 2. – С. 35-45.

13. Ларцев В. С., Ключиков Г. Н. Краткий очерк истории приватизации в Украине. – К.: Издательская фирма Полиграф-Информ, 2001. – 352 с.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем боротьби з корупцією і організованою злочинністю.

Рецензент доктор юридичних наук, професор Г. А. Матусовський.

А. Х. Степанюк,
доцент, завідувач сектору.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПОВОДЖЕННЯ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ В ДІЯЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРАЦІЇ ВИПРАВНО- ТРУДОВИХ УСТАНОВ (за результатами моніторингу)*

Україна стала членом Ради Європи в листопаді 1995 року і взяла на себе численні зобов'язання, зокрема щодо реформування своєї правової системи, у тому числі і кримінально-виконавчої системи. На виконання цих зобов'язань Комплексною ціловою програмою боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки було передбачено приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у виправно-трудових установах, і осіб, які перебувають у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами.

Міжнародні стандарти поведінки із засудженими — це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи й рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів та установ виконання покарань. Перелік основних міжнародних правових документів щодо осіб, які відбувають покарання за вироком суду, нараховує понад 30 найменувань, серед яких є положення загального (універсального) характеру і спеціальні міжнародні стандарти. За ступенем зобов'язань, що виникають при впровадженні міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство тих чи інших країн, існують положення, що є обов'язковими до виконання в національних кримінально-ви-

© А. Х. Степанюк, 2001.

* Робота виконана за темою: «Проблеми імплементації міжнародних стандартів поведінки із засудженими у вітчизняне законодавство».

навчих системах, і такі, що розглядаються як рекомендації, для реалізації яких повинні бути створені відповідні соціально-економічні передумови.

Таким чином, проблему реалізації міжнародних стандартів поводження із засудженими у кримінально-виконавчій системі України доцільно простежувати у двох широких і взаємозалежних напрямках: правовому і соціально-економічному.

Отже, подальший виклад нагромадженого в ході проведення моніторингу матеріалу має зводитися не лише до порівняльного аналізу міжнародного й національного законодавства, що регулює виконання покарань і поводження із засудженими, але й повинен відображати, наскільки на практиці умови поводження та тримання засуджених до позбавлення волі відповідають чинному кримінально-виконавчому законодавству України і міжнародним нормам та принципам.

Позбавлення волі одержує свій вираз в ізоляції засудженого від суспільства шляхом поміщення його у виправно-трудову установу. Позбавлення волі зумовлює застосування до засудженого досить значних правообмежень, що здатні істотно змінити правовий статус особи. Ізоляція при позбавленні волі, як зазначив Ф. Р. Сундуrow, об'єктивно призводить до обмеження: 1) можливості пересуватися, 2) можливості спілкуватися, 3) вибору місця проживання, 4) вибору характеру й роду занять, 5) права вільно визначати свій спосіб життя, 6) права розпоряджатися своїм часом. Серед перерахованих найбільш важливим елементом ізоляції при позбавленні волі є істотні обмеження в спілкуванні засудженого з особами, які перебувають на волі, за межами виправно-трудової установи¹. Без ізоляції засуджених і похідних від неї обмежень не може бути, власне, позбавлення волі. Однак при застосуванні цього виду державного примусу необхідно керуватися і статтею 64 Європейських тюремних правил, де сказано, що застосування до людини позбавлення волі вже само по собі є покаранням, тому умови тримання та режими в місцях позбавлення волі не повинні збільшувати заподіювані в такий спосіб страждання засуджених, за винятком

¹ Сундуrow Ф. Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1980. – С. 24-25.

окремих випадків, коли це виправдано необхідністю ізоляції та дотримання дисципліни. Як Європейські тюремні правила, так і Мінімальні стандартні правила поводження із засудженими містять рекомендації, відповідно до яких прийнятий в установі режим повинен прагнути зводити до мінімуму різницю між життям у в'язниці й життям на волі. Отже, для дотримання даних рекомендацій життя засуджених повинне відповідати тому рівню життя, що у даний час характерний для нашого суспільства. Відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне забезпечення, що необхідні для підтримання її здоров'я й добробуту. Прикладом втілення цих положень у національне законодавство є ст. 48 Конституції України, відповідно до якої кожен громадянин України (а засуджені до позбавлення волі продовжують залишатися громадянами України) має право на достатній життєвий рівень, а саме: достатнє харчування, одяг, житло. Крім того, в ст. 49 Конституції проголошено, що кожен має право на охорону здоров'я і медичну допомогу.

При дослідженні умов тримання засуджених необхідно було встановити, чи відповідають ті матеріально-побутові обмеження й незручності, що їх зазнають через ізоляцію від суспільства засуджені, вищевказаним нормам Конституції України й міжнародним документам? Наскільки «достатніми» повинні бути їхнє харчування, житло й медичне обслуговування? Відповідь можна знайти у ч. 3 ст. 63 Конституції України, де сказано, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і установлених вироком суду. Тобто обмеження прав і свобод людини й громадянина можливі лише на підставах, передбачених Конституцією України. У свою чергу зазначена конституційна норма відповідає гарантіям забезпечення належного механізму захисту прав людини, що знайшли своє відображення в Основних принципах поводження із засудженими, затверджених Резолюцією 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року, де, зокрема, принцип поважання прав людини сформульований таким чином: «За винятком тих обмежень, необхідність яких зумовлена фактом ув'язнення у тюрму, всі, позбавлені волі, користу-

ються правами людини та фундаментальними свободами, викладеними у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Факультативних протоколах до них (Резолюція 2200 А /XXI/ Генеральної Асамблеї, Додаток), а також іншими правами, викладеними в інших пактах ООН».

Аналіз національного законодавства і міжнародних стандартів поводження із засудженими наочно показує, що ні ст. 63 Конституції України, ні в міжнародних документах не згадується про можливість застосування до засудженого право обмежень, що були б передбачені десь, крім норм закону чи вироку суду. У зв'язку з цим у ході дослідження виникло ще одне питання: наскільки правомірними є правообмеження, що «виливаються з режиму» позбавлення волі, як це передбачено ст. 28 Виправно-трудового кодексу України?

Особливістю обмежень, що застосовуються під час виконання покарань у виправно-трудовах установах України, є те, що вони виходять за межі змісту покарання, передбаченого Кримінальним кодексом. Викликано це особливостями чинного виправно-трудового законодавства й Правил внутрішнього розпорядку, що взяли на себе функцію доповнення та регулювання обсягу правообмежень, обумовлених фактом ізоляції особи у виправно-трудовій установі.

Відповідно до ст. 28 Виправно-трудового кодексу України ізоляція засуджених від суспільства є основною вимогою режиму позбавлення волі. Більш того, відповідно до виправно-трудового права України покарання при позбавленні волі знаходить свій вираз не лише в режимі, але й охоплює комплекс правообмежень засуджених у сфері матеріально-побутового забезпечення і медичного обслуговування. Цілком зрозуміло, що матеріально-побутове забезпечення і медичне обслуговування осіб, позбавлених волі, належить до найбільш істотних умов відбування покарання. У свою чергу порядок і умови виконання й відбування покарання складають режим позбавлення волі, який відповідно до виробленої у виправно-трудовав праві України доктрини включає усю систему примусових засобів, що застосовуються до засуджених, і це є відображен-

ням покарання, тобто сукупності застосованих до засуджених правообмежень.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в ст. 65 Європейських тюремних правил сказано, що повинні бути застосовані всі зусилля для того, щоб режими, встановлені в місцях позбавлення волі, використовувалися таким чином, щоб:

а) забезпечувати позбавленим волі умови життя, які були б сумісні з людською гідністю та нормами, прийнятими в суспільстві;

б) звести до мінімуму негативні наслідки ув'язнення і різницю між життям в ув'язненні та на волі, з тим щоб ув'язнений не втратив почуття самоповаги чи особистої відповідальності;

в) підтримувати та зміцнювати зв'язки з родичами й громадськістю в інтересах ув'язнених та їхніх родин;

г) надавати можливість ув'язненим розвивати навички та цінності, що допоможуть їм успішно включитися в життя суспільства після звільнення.

Порівняльний аналіз вітчизняного виправно-трудового законодавства з Мінімальними стандартними правилами поводження із засудженими та Європейськими тюремними правилами дозволяє зробити висновок, що у виправно-трудовав праві України та в міжнародних документах у поняття режиму позбавлення волі вкладається принципово різний зміст. Так, фахівці з виправно-трудового права режим визначають як порядок виконання й відбування покарання, у якому в концентрованому виді знаходиться свій вираз зміст кримінального покарання, зосереджений увесь комплекс притаманних йому правообмежень та позбавлень. У зв'язку з цим режим виконує як каральну функцію, так і регулюючу, визначаючи обсяг правообмежень, а, крім того, ще й функцію забезпечення застосування засобів виправно-трудового впливу. На відміну від такого уявлення про режим, у міжнародних стандартах поводження із засудженими під режимом у місцях позбавлення волі розуміють уклад життя засуджених, який не є квінтесенцією покарання, а повинен, як це сказано в ст. 66 Європейських тюремних правил, містити в собі:

а) духовну підтримку та допомогу засудженим, а також можливість для відповідної праці професійно-технічного та загальноосвітнього навчання й професійної орієнтації, для занять

фізкультурою й розвитку соціальних навичок; надання порад та консультацій, організації групових заходів і дозвілля;

б) заходи, що забезпечують таку організацію цієї діяльності, яка б, у міру можливості, сприяла розширенню контактів із зовнішнім світом та створювала можливості для полегшення соціальної реабілітації ув'язнених після звільнення;

в) процедури розробки та перегляду індивідуальних програм виправлення та навчання ув'язнених після проведення потрібних консультацій з відповідним персоналом і по можливості з ув'язненими, про які йдеться;

г) системи контактів та методи керівництва, що сприяють установленню відповідних позитивних відносин між персоналом і ув'язненими з метою досягнення ефективності й успішної реалізації режимів і програм виправлення.

Таке бачення режиму дає можливість зрозуміти, чому в міжнародних документах, на відміну від ст. 8 Виправно-трудового кодексу України, не йдеться про правообмеження засуджених, що «впливають з режиму».

Зазначені рекомендації Європейських тюремних правил були взяті за основу при визначенні основних напрямків дослідження умов тримання засуджених у межах режиму, встановленого в місцях позбавлення волі України. При цьому одним дослідницьких завдань, що були сформульовані при проведенні моніторингу, стало з'ясування того, наскільки житлові умови, забезпечення санітарно-гігієнічних потреб, харчування, медичне обслуговування осіб, позбавлених волі, відповідають чинному виправно-трудовому законодавству України й міжнародним стандартам поводження із засудженими. Разом із тим дослідження організації матеріального забезпечення, вирішення побутових проблем, охорони життя й здоров'я засуджених, їх зв'язків із навколишнім світом дозволило одержати переконливі свідчення про дійсний стан справ із поважанням прав людини в сфері виконання покарань.

При з'ясуванні питання, чи поважаються права людини в процесі виконання-відбування покарання дослідницька група виходила з того, що права людини належать винятково до сфери взаємин людини з державою, між якими існує споконвічний протистояння, обумовлене нерівним становищем сторін. При

на людині в діяльності кримінально-виконавчої системи при застосуванні засобів державного примусу повинні гарантуватися суб'єкту відбування покарання захист від приниження і несприятливого ставлення до нього з боку держави, слугувати своєрідним щитом, який би забезпечував засудженим відчуття безпеки в протистоянні з адміністрацією органів і установ виконання покарань. Як видається, гарантії поважання прав людини в діяльності органів і установ виконання покарань повинні знайти свій прояв в активному обов'язку адміністрації їх дотримуватися щодо кожного із засуджених. Саме з цих міркувань предметом дослідження було визначено діяльність адміністрації місць позбавлення волі по організації режиму відбування й виконання покарання з точки зору з'ясування відповідності міжнародним стандартам поводження із засудженими умов їх тримання, зв'язків з навколишнім світом, підтримки й поновлення їх фізичного і психічного здоров'я, можливості соціальної реінтеграції.

Для характеристики правообмежень, що їх можуть зазнати засуджені до позбавлення волі, визначальне значення мають положення Загальної декларації прав людини. Так, згідно з ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини кожен, здійснюючи свої права й свободи, підлягає лише тим обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві, необхідного визнання й поваги до прав і свобод інших осіб і задоволення вимог моралі та справедливості. Встановлюючи обмеження й позбавлення прав та свобод засудженого, покарання як засіб державного примусу має своїм призначенням встановлення соціальної справедливості. Слід наголосити на тому, що метою Європейських тюремних правил є спонукання адміністрації в'язничних установ до забезпечення справедливості. Це фундаментальний критерій оцінки діяльності правоохоронних органів ідея справедливості має пронизувати правоохоронну діяльність, що здійснюється адміністрацією органів та установ виконання покарань. Справедливість відіграє вирішальну роль у забезпеченні прав людини при здійсненні правообмежень, пов'язаних з відбуванням покарання. Оскільки обмеження прав та свобод, що мають місце при застосуванні покарань, досить істотно позначаються на конституційних правах та законних інтересах

засуджених, то справедливість реалізації кари, що відображає співрозмірність між суспільно небезпечним діянням та спокутою за нього, дозволяє пересвідчитись, як саме змінюються права та обов'язки громадян, що закріплені в Конституції, зв'язку з обмеженням правового статусу осіб, які зазнали покарань. Отже, справедливість покарання вимагає, щоб обмежень правового статусу засудженого залежав від характеру та ступеня вчиненого суспільно небезпечного діяння. І вихідне положення, що пронизує норми кримінального та виправно-трудового законодавства, які регулюють застосування покарання, безпосередньо позначається на правовому становищі засуджених, визначаючи умови їх тримання та правила поведінки з ними.

Засуджений у процесі відбування покарання зобов'язаний підпорядкувати свою поведінку вимогам законодавства, що регулює правовідносини у сфері виконання покарань. Таким чином, застосовані до засудженого правообмеження покликають дати в еквівалентній формі соціально очікуваний результат як не відтворення, поновлення, збалансування становища суб'єкта права, що взаємодіяли між собою до вчинення суспільно небезпечного діяння, то хоча б компенсації, виправлення, корекції порушених злочином правовідносин.

Справедливість застосування покарання, зафіксована нормами кримінального та виправно-трудового законодавства в майбутньому — нормами кримінально-виконавчого законодавства), повинна відігравати роль визнаного та відрегульованого державою масштабу співрозмірності виконання та відбування покарання, кримінально-виконавчої діяльності та поведінки засуджених. Справедливість застосування покарання має відображати специфічну якісну визначеність процесів виконання-відбування покарання, як підсумок ставлення суспільства до можливості застосування примусу, що спирається на силу авторитет держави.

Досягнення справедливості у сфері виконання покарання можливе через соціально-регулятивну роль справедливості цілеспрямованій кримінально-виконавчій діяльності адміністративних органів та установ виконання покарань. Справедливість застосування покарання виявляється в узагальненому вигляді у вза-

в'язках з одного боку адміністрації органів та установ виконання покарань, яка захищає інтереси держави й суспільства, та засуджених, з іншого. Таке розуміння втілення справедливості дозволяє надати фундаментальних характеристик кримінально-виконавчій діяльності, яка у цьому випадку розглядається у єдності зі своїм результатом, виступаючи одночасно і протилежністю застосованих до засуджених обмежень прав та свобод.

Закономірність застосування покарання, що відображає тенденцію до поновлення соціальної справедливості, визначає обсяг правообмежень, які застосовуються до засуджених, та позначається на умовах їх тримання і поведінки з ними в процесі виконання-відбування покарання. Видається, саме ці чинники, а, зокрема, матеріально-побутові умови, в яких опиняються засуджені до позбавлення волі, лежать в основі сприйняття ними справедливості застосованого до них покарання.

Виконуючи соціально-регулятивну функцію при застосуванні державного примусу, вимога справедливого покарання повинна посісти центральне місце в забезпеченні прав засуджених. Разом з тим справедливість складатиметься не тільки з нормативного, але й ціннісного компонентів. Дослідження, проведене нами в місцях позбавлення волі (анкетування охопило 1050 осіб), дозволило побачити, що справедливості властиві не лише об'єктивні характеристики. Вона містить у собі ще й суб'єктивний (ціннісний) аспект, який знаходить свій прояв в уявленнях засуджених про справедливість відбування покарання. Правообмеження, яких зазнають засуджені, так чи інакше сприяють формуванню у їх середовищі індивідуальних та групових інтересів, які відображають певні сподівання, надії, наміри та соціальні прагнення. Разом із тим, як зазначив В. В. Похмелкін, істинна справедливість базується не на особистому й навіть не на груповому інтересі, а на оптимальному співвідношенні суспільних, групових та особистих інтересів¹.

Таким чином, критеріями справедливості в установах виконання покарань стають формальні та неформальні соціальні

¹ Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. — С. 12.

норми, сполучення яких дозволяє вибрати певний масштаб для оцінки правообмежень з точки зору засуджених з претензіями на справедливість покарання з боку держави, суспільства, потерпілих. Формальні та неформальні критерії справедливості здатні фактично впливати на процес виконання-відбування покарання, коригувати ефективність досягнення соціально очікуваних результатів кримінально-виконавчої діяльності.

Справедливість вироку є одним із принципів кримінального судочинства. Цієї вимоги дотримуються суди при застосуванні покарання. На поновлення соціальної справедливості сподіваються і потерпілі у кримінальних справах. Однак переважна більшість засуджених вважають, що винесені щодо них вирoki є несправедливими (62,5% опитаних). У розробленій нами анкеті достовірність цієї відповіді була перевірена ще одним питанням. Як уже було показано, характеристика справедливості застосування державного примусу має зводитися до співрозмірності злочину та кари. Тому, як видається, цілком закономірним виявився результат, за яким практично співпадає відсоток тих, хто вважає вирок несправедливим, та тих, хто дійшов висновку, що характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого ними злочину і застосоване покарання не співрозмірні (63,3%). Масштаб для виміру справедливості застосованого покарання у місцях позбавлення волі аж ніяк не має абстрактно-загального виміру. Навпаки, він визначається характером кримінально-виконавчих правовідносин, обсягом правообмежень, притаманних покаранню, умовами тримання засуджених, особливостями поводження з ними з боку адміністрації та персоналу виправно-трудових установ, а також станом приміщень, в яких проживає спецконтингент, якістю харчування, медичного обслуговування. Уявлення про справедливість у середовищі засуджених знаходять свій прояв у першу чергу як певні відчуття, що відображають реальне становище особи в місцях позбавлення волі. Уявлення про справедливість покарання у засуджених мають, з одного боку, нормативний характер, тобто як уявлення про необхідне, а з іншого — є оціночними, що дозволяє їм зіставляти процеси виконання та відбування покарання. Розуміючи необхідність застосування покарання взагалі при вчиненні суспільно небезпечних діянь та дотримання співрозмірності

між вчиненням та відплатою за нього, засуджені, проте, вважають, що справедливість стосовно саме них має бути не тільки показником співрозмірності між злочином та карою, але й має відображати певну «розумну» пропорційність, що повинно було б знайти свій вираз у меншому терміні позбавлення волі (25%) або ж у можливості застосування альтернативних позбавлення волі покарань (59%). Лише 15% опитаних згодні із застосуванням до них покарання у виді позбавлення волі. Цілком зрозуміло, що такі уявлення про «розумну», «вірну» пропорційність як показник сприйняття справедливості покарання стають мотиваційним рушієм вчинків та поведінки засуджених. Можливо, саме через ці обставини 44,9% засуджених визнають, що вони, відбуваючи покарання у виправно-трудових установах, порушували встановлений для них виправно-трудовим законодавством та Правилами внутрішнього розпорядку порядок виконання та відбування покарання, тобто режим позбавлення волі. А 46,6% осіб, позбавлених волі, впевнені, що перебувати у виправно-трудовій колонії і не порушувати режим відбування покарання взагалі неможливо.

Чинне виправно-трудове законодавство України містить положення, згідно з яким основним завданням виправно-трудових установ є виправлення та перевиховання засуджених (ст. 49 ВТК). Згідно з прийнятою у виправно-трудовому праві України концепцією виправлення та перевиховання засуджених повинно здійснюватися у процесі виправно-трудового впливу на осіб, які відбувають покарання. Деталізуючи цю установку, фахівці з виправно-трудового права під виправленням пропонують розуміти зміни на краще як окремих поглядів, так і окремих сторін особи засудженого, який зазнає виправно-трудового впливу, переборення (подолання) дефектів у його свідомості, досягнення у ході соціально-педагогічної діяльності такого результату, щоб особа після відбуття покарання (хоча б і через побоювання можливого покарання) не ставала на шлях вчинення нових злочинів, тобто перетворилась на безпечну для суспільства людину. За перевиховання засудженого вважають докорінне перероблення свідомості людини, формування у результаті виправно-трудового впливу високої свідомої людини, яка інтереси суспільства буде ставити вище за свої егоїстичні праг-

норми, сполучення яких дозволяє вибрати певний масштаб для оцінки правообмежень з точки зору засуджених з претензіями на справедливість покарання з боку держави, суспільства, потерпілих. Формальні та неформальні критерії справедливості здатні фактично впливати на процес виконання-відбування покарання, коригувати ефективність досягнення соціально очікуваних результатів кримінально-виконавчої діяльності.

Справедливість вироку є одним із принципів кримінального судочинства. Цієї вимоги дотримуються суди при застосуванні покарання. На поновлення соціальної справедливості сподіваються і потерпілі у кримінальних справах. Однак переважна більшість засуджених вважають, що винесені щодо них вирoki є несправедливими (62,5% опитаних). У розробленій нами анкеті достовірність цієї відповіді була перевірена ще одним питанням. Як уже було показано, характеристика справедливості застосування державного примусу має зводитися до співрозмірності злочину та кари. Тому, як видається, цілком закономірним виявився результат, за яким практично співпав відсоток тих, хто вважає вирок несправедливим, та тих, хто дійшов висновку, що характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого ними злочину і застосоване покарання не співрозмірні (63,3%). Масштаб для виміру справедливості застосованого покарання у місцях позбавлення волі аж ніяк не має абстрактно-загального виміру. Навпаки, він визначається характером кримінально-виконавчих правовідносин, обсягом правообмежень, притаманних покаранню, умовами тримання засуджених, особливостями поводження з ними з боку адміністрації та персоналу виправно-трудових установ, а також станом приміщень, в яких проживає спецконтингент, якістю харчування, медичного обслуговування. Уявлення про справедливість у середовищі засуджених знаходять свій прояв у першу чергу як певні відчуття, що відображають реальне становище особи в місцях позбавлення волі. Уявлення про справедливість покарання у засуджених мають, з одного боку, нормативний характер, тобто як уявлення про необхідне, а з іншого — є оціночними, що дозволяє їм зіставляти процеси виконання та відбування покарання. Розуміючи необхідність застосування покарання взагалі при вчиненні суспільно небезпечних діянь та дотримання співрозмірності

між вчиненим та відплатою за нього, засуджені, проте, вважають, що справедливість стосовно саме них має бути не тільки показником співрозмірності між злочином та карою, але й має відображати певну «розумну» пропорційність, що повинно було б знайти свій вираз у меншому терміні позбавлення волі (25%) або ж у можливості застосування альтернативних позбавлення волі покарань (59%). Лише 15% опитаних згодні із застосованим до них покаранням у виді позбавлення волі. Цілком зрозуміло, що такі уявлення про «розумну», «вірну» пропорційність як показник сприйняття справедливості покарання стають мотиваційним рушієм вчинків та поведінки засуджених. Можливо, саме через ці обставини 44,9% засуджених визнають, що вони, відбуваючи покарання у виправно-трудових установах, порушували встановлений для них виправно-трудовим законодавством та Правилами внутрішнього розпорядку порядок виконання та відбування покарання, тобто режим позбавлення волі. А 46,6% осіб, позбавлених волі, впевнені, що перебувати у виправно-трудовій колонії і не порушувати режим відбування покарання взагалі неможливо.

Чинне виправно-трудове законодавство України містить положення, згідно з яким основним завданням виправно-трудових установ є виправлення та перевиховання засуджених (ст. 49 ВТК). Згідно з прийнятою у виправно-трудовому праві України концепцією виправлення та перевиховання засуджених повинно здійснюватися у процесі виправно-трудового впливу на осіб, які відбувають покарання. Деталізуючи цю установку, фахівці з виправно-трудового права під виправленням пропонують розуміти зміни на краще як окремих поглядів, так і окремих сторін особи засудженого, який зазнає виправно-трудового впливу, переборення (подолання) дефектів у його свідомості, досягнення у ході соціально-педагогічної діяльності такого результату, щоб особа після відбуття покарання (хоча б і через побоювання можливого покарання) не ставала на шлях вчинення нових злочинів, тобто перетворилась на безпечну для суспільства людину. За перевиховання засудженого вважають докорінне перероблення свідомості людини, формування у результаті виправно-трудового впливу високо свідомої людини, яка інтереси суспільства буде ставити вище за свої егоїстичні праг-

нення і принципово не зможе стати на шлях вчинення злочинів, внутрішнім спонукальними мотивом якої буде законослухняна поведінка.

Таким чином, запропоновані підходи і у разі виправлення, і у разі перевиховання дозволяють дійти висновку, що результатом виправно-трудового впливу має бути моральне оновлення особи засудженого.

Фахівці з виправно-трудового права та виправно-трудової педагогіки впродовж десятиріч билися над виробленням різноманітних критеріїв виправлення та перевиховання засуджених. Зокрема, за показники виправлення пропонувалося визнавати поважання засудженим законодавства, дотримання правил людського співіснування, каяття, явку з повинною, роль засудженого у стосунках з іншими особами, які разом з ним відбувають покарання, ставлення до вимог режиму, праці, навчання тощо.

Розроблені Державним департаментом України з питань виконання покарань Методичні рекомендації щодо організації та проведення атестації засуджених та Інструкція щодо складання та реалізації індивідуальної програми соціально-психологічної роботи із засудженим повинні б на думку їх розробників надати можливість з'ясувати реальне ставлення засудженого до вчиненого злочину, факту позбавлення волі, вироку суду, режиму відбуття покарання, до праці, а також до адміністрації виправно-трудової установи, колективу засуджених та до свого майбутнього. При цьому на оцінку ступеня виправлення засудженого мають впливати і такі показники, як дотримання правил санітарії та гігієни, відшкодування збитків, завданих злочином, виплата аліментів та погашення позовів, наявність або відсутність стягнень та заохочень, ставлення до виховних заходів, до сім'ї, найбільш позитивні та негативні прояви поведінки, перспективи на умовно-дострокове звільнення та зміну режиму тримання тощо. Перераховані показники, що мають свідчити на користь позитивних змін особи засудженого, який зазнав виправно-трудового впливу, переробки його свідомості, виправлення, беруться до уваги персоналом виправно-трудової установи у сукупності. Аналіз цих показників має дати можливість атестаційній комісії установи дійти висновку, що у результаті виправно-трудового впливу зміни, що сталися в особі

засудженого, пов'язані з подоланням негативних рис його характеру, а соціально-педагогічна діяльність привела до формування позитивних, соціально-корисних якостей людини, перетворивши злочинця на такого собі добродія.

Таким чином, вихідні положення виправно-трудового права України ґрунтуються на тезі, що особа засудженого підлягає примусовому корегуванню у процесі виправно-трудового впливу, результатом якого має бути виправлення та перевиховання. Але така позиція ігнорує як власний, вітчизняний досвід, так і міжнародну практику, які впродовж сторіч застосування покарання у виді позбавлення волі переконливо довели, що примусово змінити свідомість особи, перевиховати людину поза її бажанням та прагненнями неможливо. Зміни на краще можуть відбутися тільки з ініціативи самого засудженого, коли він сам забажає змінитися, виправитися¹. Примусове виправлення не здатне привести до очікуваних результатів, бо воно зустрічає якщо не опір, то щонайменше неприйняття його з боку засуджених. На підтвердження цього положення у ході опитування засуджених були сформульовані відповідні питання анкети. Так, на запитання: «Чи є у вас потреба у виправленні та перевихованні?» — 84,5% опитаних дали негативну відповідь. А на запитання: «Чи є необхідність у застосуванні до вас засобів виправно-трудового впливу?» — 87,7% відповіли, що такої необхідності немає. При небажанні зазнавати примусового виправлення та підлягати виправно-трудовому впливу, цілком зрозуміло, що мета виправлення та перевиховання у тому розумінні, яке міститься у виправно-трудовому праві та у концепції, яку сповідує керівництво Державного департаменту України з питань виконання покарань, не може бути досягнута. Отже, необхідна зміна пріоритетів.

Сучасні підходи до вирішення проблем поведінки із засудженими знайшли своє закріплення в Європейських тюремних правилах. Зокрема, в пояснювальній записці до цього міжнародного документа звертається увага на те, що основна зміна в сучасному підході до виправних заходів впливу знайшла свій

¹ Стерн В. Грех против будущего: Тюремное заключение в мире. — М.: PRI, 1998. — С. 30.

прояв у відмові від застосування режимів, спрямованих на зміну поведінки і поглядів ув'язнених та в застосуванні моделей, що ґрунтуються на стимулюванні розвитку соціальних навичок та внутрішніх ресурсів особи, які зможуть допомогти ув'язненим повернутися до нормального життя у суспільстві після звільнення. Стаття 3 Європейських тюремних правил містить положення, згідно з яким мета виправного впливу на засуджених полягає в тому, щоб зберегти їх здоров'я та гідність і, наскільки це можливо у межах строку ув'язнення, сприяти формуванню у них відчуття відповідальності та навичок, які будуть сприяти їх реінтеграції у суспільство, допоможуть дотримуватися вимог законності та задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення.

Виходячи зі змісту ст. 3 Європейських тюремних правил, можна дійти висновку, що цей міжнародний документ значну увагу приділяє підготовці ув'язнених до повернення до нормального життя у суспільстві після звільнення, тобто ресоціалізації засуджених. З джерел із виправно-трудового права відомо, що процес ресоціалізації на стадії виконання покарання це і є процес виправлення та перевиховання засуджених або карально-виховний процес¹. Прибічники пенітенціарної ідеї, які знайшли собі притулок на теренах України, що не є корумпованою державою, визнають за основну мету ресоціалізації, за суспільний інтерес каяття засуджених. Так, Г. О. Радов вважав, що «у соціальному плані зміст каяття полягає у визнанні своєї провини, самозасудженні, щирому прагненні позбавитися поганого, отримати прощення, жити за законами добра». «Сутність каяття — у моральній оцінці свого минулого, дійсності та визначенні на майбутнє, але вже орієнтуючись на добро»². Для досягнення цієї мети ним було запропоновано створити в Україні так звану пенітенціарну систему, яка б об'єднувала на державному рівні всі наявні людські ресурси та матеріально-технічний потенціал державних підприємств і установ, правоохорон-

¹ Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части. — М.: Юрид. лит., 1984. — С. 161.

² Радов Г. О. Формування духовності засуджених у контексті пенітенціарного процесу // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. — 1998. — № 3. — С. 48.

них органів, органів місцевого самоврядування, охорони здоров'я, недержавних підприємств, громадських об'єднань і громадських рухів, різних конфесій, засоби масової інформації і т. ін. Визнаючи кінцевою метою цього функціонально-інтегрального утворення каяття засуджених, прибічники запровадження в Україні пенітенціарної системи змалювали доволі привабливу картину, згідно з якою пенітенціарна система побіжно мала б вирішувати такі завдання, як «забезпечення гуманізації пенітенціарного процесу згідно з міжнародними стандартами, системне вирішення значного комплексу основних складових проблем пенітенціарної політики держави, максимальне і ефективне використання у справі ресоціалізації злочинців усього національного потенціалу, об'єднання з цією метою зусиль і координацію дій усіх суб'єктів соціального життя (відомств, міністерств, комітетів, інших органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій), відповідальних за досягнення безпеки суспільства»¹.

Звичайно, все це мало б сенс, коли б дійсно існувала нагальна потреба всією громадою, із залученням «всього національного потенціалу» взятися за досягнення каяття засуджених. Однак дані проведеного нами дослідження дають змогу наочно переконатися, що подібні пропозиції, м'яко кажучи, безпідставні, оскільки майже 90% засуджених вважають, що вже повністю покаялися у вчиненому. Отже, якщо факт каяття майже всіх засуджених і так має місце, то навіщо ж залучати до цього весь вищезгаданий конгломерат, створювати самостійну службу, якій в Україні, що не є корумпованою державою, будуть надані відповідні державні повноваження як суб'єкту державного управління?

Під цим кутом зору звертає на себе увагу й та обставина, що відсоток тих, хто вже покався у вчиненому, та тих, хто вважає, що не потребує застосування до себе засобів виправно-трудового впливу, майже співпадає. Цей, як видається, зовсім не випадковий збіг обставин дозволяє дійти висновку про можливість згортання процесу примусового виправлення та перевиховання

¹ Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. — 1997. — № 2. — С. 10.

засуджених, що дозволить перерозподілити кошти у закріпленій законодавчо кримінально-виконавчій (не пенітенціарній!) системі на користь поліпшення умов тримання засуджених.

Застосування позбавлення волі аж ніяк не можна вважати за стимул для підтримання зв'язків засудженого з родичами та для збереження шлюбного союзу. Розпад сім'ї засудженого здатний вплинути на форму його поведінки у місцях позбавлення волі, оскільки у цьому випадку сподівання на духовну підтримку та допомогу з боку сім'ї у скрутний для нього час виявляються марними, що посилює страждання, завдані застосуванням позбавлення волі, створюючи враження безперспективності подальшого життя, породжує апатію, викликаючи озлоблення, призводить до порушення режиму відбування покарання. Під цим кутом зору результати проведеного нами дослідження є відносно втішними, оскільки дозволяють переконатися, що у більшості засуджених (63%) сімейний стан під час відбування покарання не змінився, що свідчить про їх прагнення зберегти шлюбні стосунки та сімейні зв'язки попри відірваність від сім'ї та перегляд уявлень по свою роль у шлюбі. Намагання засуджених бути якщо не повноправними членами своєї сім'ї, то хоча б зберегти з нею зв'язок є у деяких випадках чинником, що свідчить про перспективу можливої успішної ресоціалізації цієї особи після звільнення. Як це і передбачено Європейськими тюремними правилами, з урахуванням даної обставини зусилля персоналу місць позбавлення волі мають бути спрямовані на те, щоб усіляко сприяти збереженню шлюбних відносин їх підопічних, оскільки підтримання та зміцнення зв'язків із родичами в інтересах як засуджених, так і їх сімей.

Європейські тюремні правила виходять з того, що спілкування з сім'єю та інформація про життя на волі відіграють досить важливу роль для досягнення цілей сучасних та прогресивних пенітенціарних режимів, спрямованих на максимальне зниження небажаних негативних наслідків перебування в місцях позбавлення волі та створення для засуджених перспектив майбутньої ресоціалізації¹. Зважаючи на цю обставину, ст. 70.1 Євро-

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – С. 254.

пейських тюремних правил містить рекомендації щодо поводження із засудженими та умов їх тримання, які мають бути такими, щоб позбавлені волі якнайменше відчували свою ізоляцію від суспільства. Необхідно залучати громадські організації та соціальних працівників для надання допомоги персоналу місць позбавлення волі в його діяльності з соціальної реабілітації ув'язнених і, зокрема, для підтримання та поліпшення стосунків засудженого з його сім'єю, іншими особами та громадськими організаціями¹.

Як показало проведене нами дослідження, можливості для наповнення цих рекомендацій реальним змістом у діяльності виправно-трудових установ України ще не вичерпані. Так, якщо зв'язок із родичами після засудження підтримують 78,5% осіб, позбавлених волі, то зв'язок з іншими особами — лише 34,6% засуджених. На запитання ж анкети: «Чи використовуєте ви надане вам законом право на побачення?» — 48,9% опитаних дали негативну відповідь. Пояснення, чому родичі та знайомі засуджених досить часто просто не можуть прибути на побачення, можна знайти в економічній скруті, що її зазнала більшість населення України в результаті так званих «реформ заради добробуту».

У Пояснювальній записці до Європейських тюремних правил звертається також увага на необхідність надавати засудженим можливість якомога раніше після прибуття до місць позбавлення волі зв'язуватися з родичами чи друзями по телефону або ж шляхом листування.

Якщо щодо листування засуджених чинне виправно-трудове законодавство не передбачає кількісних обмежень (хоча листи, посилки та передачі досить рідко одержують 30,9% засуджених, а зовсім їх не одержують 26,8%), то з телефонними переговорами є певні ускладнення. Пояснюється це тим, що у багатьох ВТУ для цього просто немає технічних можливостей, що фактично не дозволяє близько 70% засуджених скористатися своїм правом на телефонні переговори хоча б раз на три місяці.

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – С. 238.

Для максимального сприяння засудженому у спілкуванні із зовнішнім світом Європейські тюремні правила рекомендують запроваджувати в діяльність місць позбавлення волі систему відпусток, яка має бути співвідносною з цілями виправного впливу. Однак ч. 5 ст. 50 ВТК України містить положення, згідно з яким особи, позбавлені волі, в період відбування покарання права на відпустку не мають. Таким чином, це положення протирічить міжнародним рекомендаціям. Для з'ясування перспектив можливого запровадження системи відпусток у виправно-трудових установах України при проведенні моніторингу було визнано за доцільне з'ясувати думку засуджених із питання: «Чи вважають вони за можливе надання позбавленим волі щорічної відпустки?» Близько 90% опитаних вважають таку відпустку бажаною. На нашу думку, щорічні відпустки з ВТУ відіграли б досить позитивну роль у зміцненні зв'язків засуджених зі своїми сім'ями, значно полегшили б їх соціальну адаптацію після звільнення з місць позбавлення волі.

За Європейськими тюремними правилами широке запровадження відпусток має сприяти створенню атмосфери гуманності в місцях позбавлення волі. Найважливішим же аспектом політики щодо надання засудженим відпусток є підтримка тісної взаємодії персоналу та зовнішніх організацій, яка б поліпшила розуміння цілей такої політики та підвищила б її ефективність як складової частини режиму виправного впливу¹.

Згідно зі ст. 69. 2 Європейських тюремних правил необхідно домагатися вдосконалення методів заохочення співробітництва з ув'язненими та участі ув'язнених в їхньому виправленні. У зв'язку з цим не можна сказати, що фахівці у галузі вітчизняного виправно-трудового права та виправно-трудової педагогіки стояли осторонь проблеми розробки методики налагодження співробітництва із засудженими до позбавлення волі. Так, А. П. Северов запропонував, щоб педагогіка співробітництва утверджувала особливий стиль взаємодії співробітників установ виконання покарань та засуджених (їх неформальних груп та колективів), який був би спрямований на створення

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – С. 254.

в останніх активної особистісної позиції у прагненні до соціально позитивної поведінки. Технологія педагогіки співробітництва має ґрунтуватися:

- 1) на сприйнятті (а не відторгненні) будь-якого засудженого «таким, який він є» із неослабною увагою до особи;
- 2) на емпатичному (такому, що відображає співчуття, співпереживання) розумінні особи та її психічних станів;
- 3) на відкритому, довірливому спілкуванні із засудженими;
- 4) на наданні засудженому психологічної та практичної допомоги, необхідної йому для подолання труднощів, досягнення успіху у різних видах та ситуаціях життєдіяльності, спілкування з іншими людьми та корекції статусу особи в соціальному оточенні;
- 5) на пошуку позитивного в особі засудженого та опорі на нього у виховному процесі;
- 6) на поглибленому вивченні та розкритті істинних мотивів та зовнішніх обставин учинків та дій засудженого з урахуванням його характерологічних властивостей та застосуванні на цій основі оптимальних конкретно індивідуалізованих педагогічних засобів впливу на особу;
- 7) на активізації свідомості та самосвідомості засудженого з апеляцією до його інтелектуальних можливостей та їх розвитку;
- 8) на оптимістичному прогнозі в оцінці перспектив особистісних змін засудженого;
- 9) на критичному самоаналізі своєї поведінки та діяльності¹.

Про те, наскільки прийнятними для практичної діяльності виявилися ці пропозиції, свідчить ст. 16 Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, затверджених Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 5 червня 2000 року № 110. Згідно з цією статтею «взаємовідносини працівників виправно-трудових установ із засудженими ґрунтуються на суворому дотриманні законності. Працівники виправно-трудових установ зобов'язані постійно зміцнювати правопорядок у місцях позбавлення волі, проводи-

¹ Северов А. П. О целях наказания (психолого-педагогический аспект)// Проблемы юридической науки та правоохоронної практики. – К.: МВС України, 1994. – С. 88-89.

ти цілеспрямовану виховну роботу серед засуджених, виявляти та попереджувати вчинення правопорушень з їхнього боку, уміло поєднувати високу вимогливість з уважним ставленням до кожного засудженого. Їм категорично забороняється входити у будь-які стосунки із засудженими та їх родичами, що не викликані інтересами служби, а також користуватися їх послугами».

А про те, наскільки в дійсності далеко до запровадження педагогіки співробітництва, свідчать результати нашого дослідження, за яким лише 11,4% засуджених вважають, що їх стосунки з адміністрацією знаходять свій прояв у формі співробітництва. Переважна ж більшість опитаних (54,9%) виходять з того, що у відносинах засуджених з адміністрацією «кожний є сам по собі». Лише 8,3% засуджених вважають, що їх інтереси та інтереси адміністрації співпадають повністю, 45,3% — співпадають лише частково. Однак 26,2% опитаних виходять з того, що спільних інтересів у них із адміністрацією немає і бути не може, при цьому 5% звернули увагу на антагоністичне протистояння між особами, позбавленими волі, і адміністрацією ВТУ, що є уповноваженим представником влади. І це не дивно, бо вони наочно відчують на собі прояв відносин, у яких адміністрація та персонал посідають панівне становище, якому має бути підпорядкована поведінка засуджених. У цьому контексті не є несподіванкою сприйняття більшістю засуджених (53,6%) як примусового залучення їх до праці під час відбування покарання.

Згідно зі ст. 71. 1 Європейських тюремних правил праця в місцях позбавлення волі розглядається як позитивний елемент виправного впливу. Стаття 7 Виправно-трудового кодексу України суспільно-корисну працю засуджених відносить до основних засобів виправлення та перевиховання. А стаття 49 ВТК України містить вимогу, згідно з якою кожний засуджений повинен працювати. У зв'язку з цим треба сказати, що Конституція України не передбачає обов'язку громадян України працювати. У статті 43 Конституції йдеться лише про право громадян України (а засуджені продовжують ними залишатись) на працю. У цьому випадку представники виправно-трудового права зазвичай вживали характерну риторику про те, що не має прав без обов'язків і що право засуджених на працю реалізується через їх обов'язок працювати. Але таке твердження, як зауважив

А. І. Екімов, не можна визнати правильним. Насамперед не можна не зважати на те, що право, яке стає обов'язком, перестає бути власне правом. Мати право — означає мати можливість вибору. А той, на кого покладений обов'язок, такої свободи не має¹.

Отже, праця засуджених в Україні має обов'язковий характер. Більш того, у разі, коли засуджений протягом року безпідставно тричі відмовиться від праці, це розцінюється за ч. 2 ст. 47 ВТК України як злісне порушення вимог режиму, що може призвести до переведення такого порушника у виправно-трудоу установу з більш суворим режимом, аж до поміщення у тюрму на термін до трьох років. То чи не є, з урахуванням цих обставин, праця засуджених не тільки обов'язковою, але й примусовою, коли за відмову від неї можливі такі санкції? Відповідь на це питання можна знайти як у міжнародних документах, так і в Конституції України. Так, ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права виходить із того, що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюється робота, котру повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду. І в ч. 3 ст. 43 Конституції України також сказано, що не вважається примусовою працею робота або служба, що виконуються особою за вироком чи іншим рішенням суду. Це означає, що не є примусовою праця, коли до неї засуджених залучають за вироком суду. Оскільки жоден вирок суду в Україні не передбачає поєднання позбавлення волі з обов'язковою працею засуджених, то висновок, до якого прийшли опитані в ході нашого дослідження особи, позбавлені волі, є цілком закономірним — їх праця є примусовою. Отже, вихід з цього становища можливий або у разі відмови законодавцем від обов'язкового залучення осіб, позбавлених волі, до праці та закріплення лише права засуджених працювати, або ж доповнення системи покарань таким засобом державного примусу, як позбавлення волі з обов'язковим залученням засуджених до праці.

Треба також зазначити те, що міжнародні документи приділяють достатньо уваги дотриманню принципів гуманізму та поважання прав людини у поводженні із засудженими. Так, згідно із принципом № 1 Зводу принципів захисту всіх осіб, що

¹ Екімов А. И. Справедливость и социалистическое право. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. — С. 84.

затримані або ув'язнені у будь-якій формі, всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження та поважання гідності, притаманні людській особі. У Преамбулі Європейських тюремних правил сказано, що одна з їх цілей полягає у забезпеченні гуманних умов тримання під вартою. Отже, з цього виходить, що прояв гуманізму при застосуванні позбавлення волі буде насамперед у тому, що умови тримання засуджених не призведуть до додаткових, таких, що не передбачені змістом покарання, обмежень та позбавлень прав і свобод. Засуджені не можуть бути приречені на будь-яку дискримінацію, що не входить до змісту позбавлення волі. Це означає, що покарання у виді позбавлення волі має виконуватись в умовах, коли б засуджені відчували людське ставлення до себе з боку адміністрації та персоналу, коли б кожний засуджений мав би пристойні житлові умови, а не сумнозвісні 2 квадратних метри на особу, коли б харчування в місцях позбавлення волі було б повноцінним, і т. ін. Наскільки ще далеко від цього у виправно-трудових установах України, свідчать результати нашого опитування. Так, лише близько 40% засуджених стверджують, що адміністрація ВТУ ставиться до них гуманно. Приблизно стільки ж не відчують гуманного до себе ставлення з боку адміністрації. Насторожує при цьому і той факт, що 43,7% позбавлених волі схильні думати, що їх права людини й громадянина під час відбування покарання не поважаються. У тих, хто обізнаний зі станом справ у місцях позбавлення волі в Україні, не може викликати здивування й те, що на запитання: «Чи вважаєте ви, що умови в місцях позбавлення волі відповідають людській гідності?» — 69,7% опитаних дали негативну відповідь. Ця відповідь аж ніяк не відповідає ст. 1 Європейських тюремних правил, де пропонується, щоб позбавлення волі здійснювалося в таких умовах тримання та в моральній атмосфері, які б забезпечували повагу людської гідності.

Оскільки в ст. 3 Європейських тюремних правил сказано, що цілями виправного впливу є не лише збереження гідності засуджених, але й збереження їхнього здоров'я, то при проведенні моніторингу було визнано за доцільне з'ясувати думку засуджених щодо розв'язання у виправно-трудових установах проблем, пов'язаних зі станом здоров'я осіб, позбавлених волі. На запитання: «Чи

сприяє перебування в місцях позбавлення волі збереженню здоров'я?» — 76,3% засуджених дали негативну відповідь.

Європейські тюремні правила, розвиваючи рекомендації Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, досить багато уваги приділяють медичному обслуговуванню засуджених. За міжнародними стандартами особи, позбавлені волі, не повинні зустрічати будь-яких перепон у медичному обслуговуванні, яке має бути організоване на рівні, що може бути співставлений з якістю медичної допомоги у суспільстві. Європейські тюремні правила виходять з того, що в умовах місць позбавлення волі надання медичної допомоги на належному рівні набуває особливої ваги, бо дозволяє наочно відобразити той ступінь гуманізму та турботи про засуджених, які характерні для самої природи пенітенціарної системи.

Треба відмітити, що згідно зі статтею 76 ВТК України порядок надання особам, позбавленим волі, медичної допомоги визначається Державним департаментом України з питань виконання покарань та Міністерством охорони здоров'я. У свою чергу Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ передбачають, що для медичного забезпечення засуджених у ВТУ здійснюється клінічне обстеження та нагляд за особами, позбавленими волі, з метою оцінки стану здоров'я, при виявленні хвороб — застосування раціональної терапії та встановлення працездатності; амбулаторне та стаціонарне загальносоматичне і спеціалізоване лікування. Особи, які надходять до виправно-трудових установ, підлягають обов'язковому медичному обстеженню. Результати обстеження, які містять дані психічного та соматичного стану, лабораторних аналізів, реєструються в медичних картках засуджених.

Насправді ж стан справ із надання медичної допомоги особам, позбавленим волі, є ще далеким від досконалості. Про це свідчать відповіді засуджених на запитання: «Чи є можливість у них в одержанні медичної допомоги?». Те, що таких можливостей немає зовсім, стверджували 42,5% опитаних; 12% засуджених вважають, що така можливість є мізерною, а ще 9,2% підкреслили, що надання медичної допомоги обмежене відсутністю ліків. Незадовільний стан справ із забезпеченням медичного обслуговування осіб, позбавлених волі, призводить до по-

гіршення їх фізіологічного та психічного здоров'я, ускладнює епідеміологічну ситуацію.

Надзвичайно важкий фінансовий стан кримінально-виконавчої системи через неповне фінансування її з Державного бюджету протягом щонайменше десяти останніх років призводить до того, що в місцях позбавлення волі адміністрація не в змозі виконувати вимоги чинного законодавства не тільки стосовно медичного забезпечення спецконтингенту, але й у створенні належних матеріально-побутових умов його тримання.

З урахуванням складного економічного стану в державі та постійного скорочення бюджетних асигнувань на утримання установ кримінально-виконавчої системи навряд чи можлива у найближчому майбутньому в Україні реалізація рекомендацій ст. 9 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями стосовно забезпечення кожного позбавленого волі окремою камерою або кімнатою. Ці рекомендації були розроблені з урахуванням того, що окремі приміщення в місцях позбавлення волі покликані забезпечувати гуманні та пристойні умови для життя засуджених, а стан тюремних приміщень здатний безпосередньо впливати на всі умови та моральну атмосферу, в яких утримуються особи, позбавлені волі, а також зачіпає функції, які виконує персонал, засоби виправного впливу на засуджених, а також управління установами¹.

Разом з тим необхідно звернути увагу й на те, що керівництво Державного департаменту України з питань виконання покарань вважає, що основним чинником відставання комунально-побутових умов тримання засуджених від європейських норм та стандартів є не стільки недостатнє фінансування, скільки організований тим же Департаментом виховний процес засуджених, що зорієнтований на колективні методи впливу на особу («виховання в колективі й через колектив»), а це зумовлює специфіку розміщення засуджених у ВТК, де вони тримаються в гуртожитках казарменого типу². Але що ж тоді зава-

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – С. 247.

² Левочкин В. Международные стандарты содержания заключенных и пенитенциарная система Украины // Система исполнения наказаний в Украине и стандарты Совета Европы. Материалы регионального семинара. – Донецк: Донецкий мемориал, 2000. – С. 42.

жає змінити орієнтири і відмовитися від такого виховного процесу на користь запровадження міжнародних стандартів тримання засуджених? Відповідь, напевне, потрібно шукати у політиці у сфері виконання покарань, яку проводить Державний департамент України з питань виконання покарань, тобто в цілях, принципах, стратегії, напрямках, основних формах і методах його діяльності. Якщо керівництву Департаменту для зміни пріоритетів необхідні додаткові аргументи, які дозволили б виходити з того, що виховну роль виконують саме умови тримання засуджених (бо виховує середовище, в якому перебуває людина), а не запроваджуване силоміць виправлення, то для цього варто було б прислухатися до пропозицій, що висловлюються науковцями на міжнародних семінарах, присвячених запровадженню міжнародних стандартів у кримінально-виконавчу систему України. Так, доволі слушною видається думка Т. А. Денисової, яка вважає, що «в установах із виконання покарань слід відмовитись від практики казарм, де проживають засуджені загонами по 50-100 осіб, тому що концентрація великої кількості засуджених з різноманітними вадами, рівнем морально-педагогічної занедбаності, різними особливостями характеру, захворюваннями призводить до стану високої психічної напруги, накопиченню негативних емоцій та агресивної поведінки»¹.

Перепоною до приведення умов тримання засуджених відповідно до міжнародних стандартів у плані надання кожному засудженому окремого приміщення може бути і позиція самих позбавлених волі, які, як це не парадоксально, далеко не одностайно позитивно сприймають цю пропозицію. Так, на запитання: «Чи вважаєте ви за можливе, щоб кожний засуджений був розміщений на ніч в окремій камері?» — позитивно відповіли 46,8% опитаних, а 47% не хотіли б цього. Можливо, така позиція засуджених є наслідком колективістських методів впливу на засуджених? Але, можливо, є й інші чинники неприйняття ними змін на краще. На таку думку наводять масові заворушення, що прокотилися нещодавно у тюрмах Туреччини, де засуджені виявили опір переведенню їх в окремі приміщення, як

¹ Денисова Т. Принцип соціальної справедливості: проблеми практиків // Система исполнения наказаний в Украине и стандарты Совета Европы. – С. 75.

це запропоновано Європейськими тюремними правилами. У засобах масової інформації пояснювалося це тим, що лідери злочинних угруповань не забажали втратити свій вплив на ув'язнених. Отже, можна сказати, що й в Україні особи, позбавлені волі, не самотні у своєму небажанні зазнавати обмежень у спілкуванні, розривати налагоджені зв'язки з іншими засудженими. Можливо, саме цей фактор і є визначальним для більшості опитаних, адже зміст позбавлення волі знаходить свій прояв у ізоляції засуджених, причому в ізоляції не тільки від суспільства, але й однієї особи, позбавленої волі, від іншої. Отже, впровадження пропозиції щодо тримання кожного із засуджених в окремому приміщенні сприймається ними як додатковий елемент кари й саме тому викликає опір. Разом з тим, вочевидь, і ті, хто не в захваті від пропозиції перебувати хоча б вночі в окремих приміщеннях у місцях позбавлення, приєднуються до тих, хто хотів би поліпшення умов проживання, коли вони разом (79% опитаних) стверджують, що середовище, у якому вони зараз перебувають, не є безпечним для здоров'я.

До речі, середовище — це не тільки оточуючі соціально-побутові умови, приміщення та обстановка, але й сукупність людей, пов'язаних між собою спільністю цих умов¹. Як видається, побоювання засуджених відносно того, що оточуюче їх середовище не є безпечним для здоров'я, мають охоплювати й останню з перерахованих складових середовища. Скупчення великої кількості людей зі всіма їх болячками у замкненому середовищі є досить сприятливою умовою для поширення різноманітних (у тому числі й інфекційних) захворювань. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на одну дуже важливу, як на наш погляд, проблему, що виникла внаслідок запровадження рекомендацій міжнародних експертів у практику поводження із засудженими в місцях позбавлення волі України. Йдеться про те, що згідно з Мінімальними стандартними правилами поводження з в'язнями та з Європейськими тюремними правилами є неприпустимою будь-яка дискримінація щодо осіб, позбавлених волі. При втіленні вимог цього основного принципу міжнародних стандартів у практичну діяльність вітчизняних місць позбавлення волі виникло питання, чи не є дискри-

¹ Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. — М.: Азъ Ltd., 1992. — С. 786.

мінацією тримання ВІЛ-інфікованих окремо від інших засуджених? Ця проблема в Україні була вирішена так, щоб зняти будь-які обвинувачення у можливій дискримінації вказаної категорії осіб, позбавлених волі. Якщо ще в 1996 році всі без винятку засуджені підлягали аналізу на ВІЛ-інфекцію в примусовому порядку, а для хворих на СНІД було заплановано спорудження окремих установ, то, починаючи з 1997 року завдяки консультаціям керівництва Державного департаменту України з питань виконання покарань (у 1997 році це ще було Головне управління виконання покарань МВС України) із своїми закордонними колегами та експертами з Ради Європи ця практика, тобто тестування на ВІЛ-інфекцію, була призупинена як дискримінаційна та така, що ображає права людини. Отже, зараз аналіз крові на наявність ВІЛ-інфекції засудженому робиться виключно за його бажанням, а результати такого аналізу становлять лікарську таємницю¹. У тому ж таки 1997 році Міністерство внутрішніх справ України спільно із Міністерством охорони здоров'я та Національним комітетом з профілактики наркоманії та захворювання на СНІД прийняли положення «Про затвердження порядку медичного огляду і обстеження на ВІЛ-інфекцію осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення і виправно-трудових установах». За змістом цього Положення ВІЛ-інфікованість не може бути чинником, що обмежує права і обов'язки заарештованих та засуджених, які є носіями ВІЛ-інфекції. Що ж стосується осіб, позбавлених волі, у яких виявлений ВІЛ/СНІД, то вони мають триматися у слідчих ізоляторах і ВТУ на загальних підставах. Таким чином, головна ідея припинення тестування на ВІЛ-інфекцію осіб, позбавлених волі, полягає в тому щоб виключити навіть натяки на можливу дискримінацію носіїв інфекції за цим показником. Але припис тримати ВІЛ-інфікованих у місцях позбавлення волі на загальних підставах суперечить вимогам статті 76 ВТК України, де сказано, що для тримання інфекційно хворих засуджених створюються окремі виправно-трудові установи на правах лікувальних. Отже, у намаганні привести умови поводження із особами, позбавленими волі, у відповідність з міжнародними стандартами Державний департамент України з питань виконання покарань продемонстрував заподатливість у відстоюванні прав такої меншини, як

¹ Левочкин В. Вказ. праця. — С. 43.

ВІЛ-інфіковані, що не можна розцінити інакше як застосування подвійного стандарту щодо різних категорій інфекційних хворих. За умови, коли Україна веде перед у Європі за темпами поширення ВІЛ-інфекції, такий підхід видається легковажним.

Разом з тим згідно з вищевказаним Положенням 1997 року адміністрація місць позбавлення волі зобов'язана забезпечувати засудженим умови, що сприяють зниженню ризику інфікування ВІЛ, а саме: доступність дезінфікуючих засобів, недопущення розповсюдження ВІЛ-інфекції медичним шляхом, безпечність при голінні, доступність кондомів (презервативів). Про те, як це далеко від утілення, красномовно свідчать Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, затверджені Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 5 червня 2000 року, за якими на 50 засуджених приходяться 1 ножиці. Отже, за такими нормативами про зниження ризику ВІЛ-інфекції вочевидь мова йти не може. У зв'язку з цим виникає питання, чому хворих, наприклад, на туберкульоз доцільно тримати ізольовано від здорових засуджених і ніхто не вважає це за дискримінацію, а відокремлення носіїв не менш небезпечної інфекції є дискримінацією? Чи не перетворюється тримання ВІЛ-інфікованих у місцях позбавлення волі на загальних підставах у дискримінацію здорових засуджених? Хіба ж не є тримання «на загальних підставах» носіїв ВІЛ-інфекції разом із іншими особами, позбавленими волі, порушенням конституційного права останніх? Адже ст. 50 Конституції України передбачає, що кожен має право на безпечне для життя й здоров'я довкілля.

Про те, що особи, ізольовані від суспільства, не можуть почувати себе безпечно, нагадує Пам'ятка засудженим щодо запобігання інфікуванню вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) у місцях позбавлення волі, де сказано, що тюремні грати не захищають від ВІЛ-інфекції, а до груп ризику серед засуджених належать: наркомани, які користуються спільними шприцями та інструментарієм; особи, які роблять собі татуювання нестерильними голками; гомосексуалісти; повії; особи, які не користуються презервативами.

У зв'язку з цим і для того, щоб переконатися, як же на практиці впроваджується у життя хоча б одна з пропозицій вищевказаного Положення, у ході дослідження особам, позбавленим волі, було поставлено запитання: «Чи забезпечує адміністрація колонії засуджених протизаплідними засобами?» Однак 80,3% опитаних

про таку послугу з боку адміністрації нічого не чули. Разом з тим, незважаючи на лікарську таємницю, тобто попри те, що інформація про оточуюче засуджених середовище утаємничена (хоча згідно зі ст. 50 Конституції України інформація про стан довкілля не може бути засекречена), особи, позбавлені волі, звичайно ж, здогадуються про те, що у їх середовищі знаходяться ВІЛ-інфіковані. Саме тому не можна розглядати як несподіваний результат опитування, коли близько 80% засуджених відчують можливість загрозу своєму здоров'ю від оточуючого середовища.

У справі підтримання здоров'я засуджених особливо важливу роль, безсумнівно, відіграє харчування засуджених. У Пояснювальній записці до Європейських тюремних правил звертається увага на те, що їжа та вода складають основу самого життя й неминуче опиняються в центрі уваги людей, що приречені на монотонність тюремного існування. Якість їжі, її приготування та зовнішній вигляд можуть виявитися вирішальними при оцінці ув'язненими того, наскільки уважно та відповідально ставиться до них адміністрація місця позбавлення волі. Через це організація харчування також важлива для формування в осіб, позбавлених волі, позитивного ставлення до всього процесу їх виправлення та навчання. Ось чому повинно бути зроблено все для того, щоб забезпечити ув'язненим таке харчування й такі умови вживання їжі, які були б максимально наближені до середнього рівня в системі громадського харчування за межами місць позбавлення волі¹.

На жаль, у місцях позбавлення волі в Україні вимоги законодавства щодо харчування засуджених не виконуються, що визнає й Державний департамент України з питань виконання покарань. Про недостатнє харчування осіб, позбавлених волі, в Україні відомо й у Раді Європи, оскільки експерти Комітету Ради Європи проти тортур за підсумками інспекційної перевірки дійшли висновку, що харчування засуджених та ув'язнених в Україні не є достатнім для підтримання їхнього здоров'я, а отже є порушенням прав людини. Однак, не дивлячись на заклики до поліпшення ситуації з харчуванням засуджених з боку міжнародних організацій, незважаючи на зобов'язання України привести умови тримання засуджених до міжнародних стандартів, стан справ із

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – С. 249.

харчуванням осіб, позбавлених волі, і на сьогодні залишається жалюгідним. Вимоги ст. 75 ВТК, згідно з якими засуджені мають одержувати харчування, що забезпечує нормальну життєдіяльність організму, не виконуються. Свідченням цього, зокрема, є й результати проведеного нами опитування засуджених, 91,2% яких вважають, що харчування, яке надається їм у місцях позбавлення волі, не задовольняє потреби людського організму.

Підсумовуючи, необхідно сказати, що у даній публікації висвітлені лише деякі позиції з одержаних результатів дослідження умов тримання засуджених. Однак висновок, який можна зробити за результатами моніторингу є маловтішним: незважаючи на те, що чинне виправно-трудове законодавство в основному відповідає міжнародним документам, фактичні умови тримання засуджених у виправно-трудових установах України мають значні розбіжності з міжнародними стандартами поведіння та тримання засуджених. Отже, попереду доволі складний і довгий процес реформування кримінально-виконавчої системи, зміни пріоритетів у політиці у сфері виконання покарань з тим, щоб умови тримання засуджених не тільки запобігали їх деградації, а й стимулювали розвиток соціальних навичок та розвиток внутрішніх ресурсів особи, які допоможуть включитися в життя суспільства після звільнення, щоб тимчасова ізоляція від суспільства не викликала відчай і не перетворювалась для позбавлених волі у знедоленість і безвихідь. На наш погляд, першим кроком на цьому шляху має бути визнання й законодавче закріплення правового статусу засудженого як суб'єкта прав та обов'язків, передбачених Кримінально-виконавчим кодексом, тобто суб'єкта кримінально-виконавчих правовідносин, який може зазнавати лише тих правообмежень, що притаманні виключно змісту позбавлення волі — ізоляції від суспільства. За цієї умови жорсткість позбавлення волі буде визначатися насамперед терміном цього покарання, а не матеріально-побутовими умовами тримання засуджених, що перетворюють жорсткість покарання на жорстокість.

Рекомендовано до опублікування
сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства.

*М. В. Салтєвський, професор,
головний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АпрН України*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ПРОФІЛАКТИКА В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки не знімає завдань боротьби зі злочинністю, поставлених попередньою програмою на 1996–2000 роки. У цій програмі на перший план поставлена профілактика злочинності, бо якщо не вживати попереджувальних заходів ще на стадії виникнення умислу, підготовки засобів вчинення злочину, формування групи і планування злочинної діяльності, то боротьба, як правило, матиме тимчасовий, а не перманентний характер. Втрачається принцип безперервності (наступності) дії, спричиняючи іноді негативні соціально-економічні наслідки, як, наприклад, це було в часи періодичних кампаній боротьби з пияцтвом, самогеноварінням.

Нова програма називає конкретні напрями профілактичної діяльності — постійне «нарощування зусиль держави і громадськості, вдосконалення законодавства, організації, засобів і методів запобігання і розкриття злочинів» [1].

Дану програму відрізняє деталізація загальних напрямків профілактики конкретними завданнями, спрямованими на досягнення мети. Створення атмосфери суспільної нетерпимості до злочинності і правопорушень здатне послаблювати вплив криміногенних чинників на соціальний розвиток суспільства: запобігати залученню до злочинної діяльності неповнолітніх; перешкоджати зрощуванню криміногенних структур з органами державного управління та припиняти його; зменшувати кримінальний тиск на економічні відносини; створювати надійні

© М. В. Салтєвський, 2001.

засоби, що перешкоджають кримінальному насильству; припиняти незаконний обіг вогнепальної зброї, наркотичних речовин; протистояти пияцтву і алкоголізму, проституції та іншим злочинним проявам.

Комплексна програма профілактики злочинності зобов'язує державні органи управління, громадські організації і науково-дослідні установи забезпечити виконання профілактичних заходів, а саме:

- створити систему організаційного забезпечення профілактики злочинів, зокрема, здійснювати систематичний аналіз стану правопорядку в кожному населеному пункті, на виробництві, в установах, організаціях і на цій підставі розробляти конкретні законодавчі акти, спрямовані на попередження корупції, організованої злочинності в економічній сфері. В органах МВС створити нові інформаційно-пошукові системи, зокрема дактилоскопічну «Калина», автотранспортну «Автоексперт» та об'єднати її з нині діючими системами «Автомобіль», «Угін» і «Документ»;
- розробити систему профілактики злочинів, що посягають на життя, здоров'я, честь і гідність людини;
- розробити засоби і методи активної протидії організованій злочинності й корупції;
- розробити правові та організаційно-методичні засоби протидії тиску кримінальних структур на економічні відносини;
- розробити рекомендації та практичні засоби мінімізації злочинного впливу на неповнолітніх і молодь.

Зазначені конкретні завдання свідчать про пріоритетний профілактичний напрям науково-дослідницької та практичної діяльності, спрямованої на реалізацію комплексної програми. Отже, профілактична сторона програми спирається не тільки на кримінологію, її засоби та методи попередження, а й на науку криміналістики, її криміналістичну профілактику, де профілактичними засобами є досягнення криміналістичної техніки, в основі якої лежать сучасні напрацювання природничих та технічних наук, відповідним чином трансформовані (перетворені) для специфічних цілей виявлення і дослідження джерел доказової інформації.

Проблема попередження злочинності з давніх часів є прерогативою кримінологів, її розробляли відомі вчені (Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, Н. Ф. Кузнецова, В. Н. Кудрявцев, Г. М. Мінь-

ковський, Ю. Д. Блувштейн та ін.), про попередження писали й відомі криміналісти (С. М. Потапов, С. П. Мітрічев, А. Н. Вінберг, Р. С. Белкін та ін.), які до предмета криміналістики поряд з іншими включали завдання попередження злочинів. Однак про криміналістичну профілактику вперше заявив В. П. Колмаков. Він писав, що попереджувати злочин можна і треба не тільки постфактум за матеріалами розслідування після їх узагальнення й статичного аналізу, але і під час попереднього слідства, провадження окремих слідчих дій, передусім судової криміналістичної експертизи [2].

Криміналістичну профілактику В. П. Колмаков відмежував від засобів і методів кримінологічної боротьби з причинами і умовами, що породжують злочинність. Він звернув увагу на криміналістичну техніку та використання її з попереджувальною метою припинення і запобігання злочину при виявленні його ознак [3]. Таким чином, криміналістична техніка була наділена функцією попередження злочинів у процесі розслідування. При цьому криміналістичні засоби виконували двоєдину функцію: з одного боку, викриття і фіксування матеріальних джерел доказів, а з іншого — вилучення доказової інформації з матеріальних носіїв методами криміналістичної експертизи. Отже, використання криміналістичної техніки як предметно-перетворююча діяльність має профілактичне навантаження в пізнавальних процесах, у тому числі й при розслідуванні злочинів.

Однак в останні — нові — часи соціально-економічних перетворень і сплеску злочинності вчені втратили інтерес до криміналістичної профілактики злочинів, хоча і продовжують використовувати термін «попередження» навіть як завдання у структурі предмета криміналістики. Так, Н. П. Яблоков використовує поняття «попередження» [4]; Є. Р. Росинська [5] і В. Ю. Шепітько [6] термін «запобігання». У зв'язку з цим варто нагадати, що поняття «криміналістична профілактика», запропоноване В. П. Колмаковим (1961 р.), тривалий час деякі вчені критикували, не розділяли думку про профілактику як завдання науки криміналістики, що не сприяло розвитку вчення про профілактику взагалі і криміналістичної зокрема.

Незважаючи на ці обставини, «криміналістична профілактика» витримала випробування часом: в останньому підручни-

ку з криміналістики Р. С. Белкін (1996 р.) до предмета науки криміналістики включив профілактику [7]. Про обґрунтованість позиції В. П. Колмакова свідчить і назва державного акта «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр.» [1].

У зв'язку з цим думки та цілі наукової роботи вчених і практиків, які ведуть боротьбу з сучасною злочинністю, повинні бути зорієнтовані на розробку засобів та рекомендацій профілактики корупції, економічних злочинів у всьому різноманітті їх вчинення. Секторам, лабораторіям, проблемним групам ІВПЗ АПрНУ бажано ще раз переглянути плани наукових робіт, звернувши увагу не стільки на проблему загальної, скільки індивідуальної профілактики.

Розробка методів і засобів профілактики злочинності є актуальною проблемою юридичних наук і передусім кримінології та криміналістики. Індивідуальна профілактика сучасної злочинності сьогодні є головним завданням. Вона, на нашу думку, повинна розроблятися на базі використання прикладних напрацювань природничих наук — біології, фізики, математики і хімії. Значно вагоміші перспективи ранньої профілактики можна чекати на підставі трансформації останніх досягнень генної інженерії, після розкриття геному людини [8].

У криміналістиці головне місце в розслідуванні і профілактиці злочинів посідають ще сліди механічної і фізичної взаємодії і досить мало використовуються сліди хімічної і біологічної взаємодії, як найбільш інформативні щодо процесів, що протікають у живій і неживій матерії. Отже, сучасні методики наукових досліджень повинні бути комплексними і поєднувати знання як суспільно-правових, так і технічних галузей знань. Технічні засоби збирання, автоматичної обробки і кількісна інструментальна оцінка фактичного матеріалу є умовами розвитку наукового знання. Методи експерименту, спостереження і моделювання з об'єктивною фіксацією результатів стають сутністю сучасних криміналістичних і кримінологічних досліджень.

Однак знайомство з деякими роботами з профілактики злочинності показує, що збирання інформації базується в основному на суб'єктивних методах анкетування і інтерв'ювання, а обробка і аналіз інформації — на статичному жонгливанні якісно-кількісними показниками стану злочинності. Такі роботи,

як правило, містять надто багато статистичних даних, що є цілком корисним для загальної профілактики — соціального планування, нормотворчої діяльності відповідних державних органів. У роботах рідко зустрічаються методи експерименту, спостереження для збирання фактичного матеріалу. Інтерв'ювання і анкетування — поки що головні методи узагальнення і обробки слідчої і судової практики. Профілактику слід уявляти як інформаційну систему із зворотним зв'язком, коли результат функціонуючої системи, тобто профілактичний результат, впливає на об'єкт функціонування, тобто злочинність [8].

Звідси оптимальна віддача профілактичної системи опосередкована не тільки її структурою, але й змістовною її стороною — тактикою діяльності. Активне включення в профілактичні системи сучасних засобів і методів соціометрії та криміналістичної техніки дозволяє вимірювати матеріальні та ідеальні відображення при взаємодіях людей і речей у соціальних системах. Навіть за допомогою мініатюрної техніки звукозапису можна надійно фіксувати результати спостережень, соціальних експериментів, а також фіксувати і вимірювати особистісні та групові відносини, що складаються між суб'єктами мовної і предметно-перетворюючої діяльності.

Сучасні засоби соціометрії дозволяють фіксувати, вимірювати і кількісно уявляти відносини і соціально-психологічні зв'язки між суб'єктами мовної діяльності як на попередньому слідстві, так і в суді; оцінювати конфліктні ситуації, проблему надійності встановлення психологічного контакту, допит лжесвідка, обвинуваченого, який не визнає своєї вини. Ідею використання соціометрії у розслідуванні, профілактиці злочинності органолептичними засобами застосовував видатний вчений А. М. Лурія ще у 30-ті роки минулого сторіччя [10].

У правоохоронній практиці попередження і розслідування злочинів були позитивні приклади застосування прийомів експериментальної психології [10]. Однак у середині минулого сторіччя не тільки методи експериментальної психології були необґрунтовано забуті, але і взагалі припинилися дослідження психологічних проблем об'єктивного відтворення сприйнятого і забутого людиною — очевидцем події, проблеми викриття у неправдивій інформації та розкриття змісту слідів пам'яті сучас-

ною біотехнологією [11]. Все це дозволяє стверджувати, що вирішення завдань профілактики сучасної злочинності без взаємодії фахівців суспільних і технічних галузей знань навряд чи можливе. Необхідна інтеграція знань, створення проблемних груп для комплексних досліджень профілактичних завдань.

Лабораторія «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» має всі можливості наблизити свою наукову тематику досліджень на 2002–2005 рр. до криміналістичної профілактики, визначити пріоритетні напрямки і планувати розробку сучасних технічних засобів і використання нових технологій, на які в комплексній програмі звернуто увагу конкретних державних структур і наукових установ, у тому числі і Академії правових наук, у складі якої працює Інститут вивчення проблем злочинності.

Серед таких завдань, спрямованих на профілактику корупції і економічної злочинності, можна назвати нові напрямки науково-дослідної роботи лабораторії, зокрема, попереднє дослідження документів, що опосередковують цивільно-правові відносини у сфері виробництва і руху товарно-матеріальних цінностей; в економічній діяльності виробництва і реалізації товарно-матеріальних цінностей, цільового витрачання бюджетних коштів, банківського кредитування, приватизації, укладення договорів купівлі-продажу, поставки, дарування і т. п. Посадові особи вчиняють адміністративні порушення правил оформлення документів, що межує іноді з посадовою фальсифікацією, фінансовим шахрайством та ін. Разом з тим такі особи рідко несуть відповідальність, оскільки в складному документообігу важко виявити не тільки ознаки підроблення, але й сам документ, а тим більше його виконавця. Так, Ю. Л. та О. С. в обмінному пункті займалися нелегальним (підпільним) продажем американської валюти. Для цього за підробленими документами в офшорному банку на о. Наурі був відкритий кодований валютний рахунок, а в харківському відділенні Промбанку на підставну особу отримана пластикова картка, що дозволяє знімати валюту з кодованого рахунку. Торгівля йшла жваво, щоденний прибуток сягав півмільйона, а доходи від нелегальної торгівлі, тобто за відмивання незаконно нажитих коштів тіньовиків, становив щодня 20 000 доларів для О. С. та Ю. Л. За короткий час, мен-

ше двох років, вони продали 51 млн. валюти, з якої державі не надійшло нічого.

Незаконному відмиванню тіньового капіталу можна було б запобігти, якби начальник відділу Промбанку перш ніж дозволити відкрити кодований валютний рахунок і видати пластикову картку, провів би попереднє дослідження паспорту (підробленого), перевінив би підпис у пластиковій картці (підроблений) [12], або вищестоящі контрольно-ревізійні органи поцікавилися б таким великим обігом іноземної валюти. Але цього не сталося.

У зв'язку з цим створення профілактичного центру криміналістичного захисту документів вважаємо актуальним. Такий центр на комерційній основі (за розцінками Міністерства юстиції України) міг би надавати профілактичні консультації представникам органів державного управління, нотаріату, адвокатури, фонду приватизації, центру з обміну квартир, податковій адміністрації, митній службі, органам видачі дозволів на зайняття виробничою і торговельно-посередницькою діяльністю, організаціям з захисту прав споживачів, фінансовим і кредитно-банківським установам, а також громадянам, що знаходяться в суспільних відносинах, що регулюються правилами, викладених в документах.

Профілактичні консультації і попереднє дослідження документів, а за фактами виявлених фальсифікацій — провадження судових криміналістичних експертиз, на нашу думку, сприятимуть запобіганню корупції і злочинності взагалі.

Комплексна програма одним із завдань виділяє «створення прозорої системи прийняття і виконання управлінських рішень» [1]. У лабораторії раніше була розроблена подібна система «АРМ-Справа» (автоматизоване робоче місце слідчого) для автоматичного моделювання найбільш вірогідних версій за припиненими кримінальними справами по вбивствах.

У системі реалізовано принцип математичної моделі багатofакторного аналізу первинних даних, зібраних слідчим після огляду місця події та виконання попередньої перевірки первинних матеріалів. Лабораторія розсилала анкети, а слідчі заповнювали їх і повертали після обробки лабораторією разом з довідкою, в якій повідомляли слідчому найбільш вірогідні версії про злочинця та інші обставини, що підлягають доведенню.

Однак у стадії випробування системи роботи з різних причин були припинені.

У світлі комплексної програми і поставлених завдань, на нашу думку, роботу над темою «АРМ-Справа» бажано відновити на контрактній основі із залученням практиків для постановки тривалого експерименту щодо збирання інформації в стадії порушення кримінальної справи. При цьому потрібно використати нові технології в галузі машинної обробки інформації.

Створення автоматизованих робочих місць для посадових осіб прокуратури, МВС, суду, а також органів державного управління має практичне профілактичне значення, що дозволяє об'єктивніше оцінювати виробничу інформацію і приймати обґрунтовані рішення.

Судова діяльність у цьому плані не є винятком. Ще в минулому столітті були спроби створення автоматизованих систем кваліфікації злочинів [13; 14; 15]. Проведення по кримінальній справі в суді, починаючи від віддання обвинуваченого до суду і до постановлення вироку, є пізнавальним процесом у ході послідовного аналізу і оцінки зібраних доказів органолептичними засобами. Судді доводиться досліджувати велику кількість матеріальних і особистісних джерел доказів, їх ознак і властивостей.

Це найскладніша розумова діяльність, яка може бути грубо змодельованою, оскільки є подібною роботі обчислювальної машини, що здійснює багатофакторний аналіз певної складної діяльності, наприклад, розрахунок попадання ракети в ціль, управління процесом атомної станції, прокатним станом, складальним конвеєром тощо.

В основу багатофакторного аналізу покладено математичну модель, яка є певними рівняннями, що описують досліджуваний процес, явище [16]. Суд досліджує і встановлює причинний зв'язок між усіма доказами, властивостями і ознаками; систематизує їх у певну систему, яка оцінюється на підставі внутрішнього переконання, лише після цього приймає рішення — постановляє вирок.

У цей час є достатня кількість анкет збирання інформації про діяльність суду та стан судової практики. У таких анкетах описується судова діяльність, в яку можна ввести елементи наукової організації праці. Для цього необхідно створити авто-

матизоване робоче місце судді (АРМ-Суддя) за типом «АРМ-Справа» (слідчий). Останнє видається нагальним завданням профілактики злочинності.

Створення моделей і використання їх для дослідження складних динамічних процесів і явищ — поширений науковий метод [8; 13; 14].

Модель у широкому значенні — це предмет, явище, система, які в певних умовах виступають у значенні заміни або представника будь-якого іншого предмета, явища системи [16]. Звідси розрізняють матеріальні і уявні (ідеальні) моделі.

Матеріальна або речовинна профілактична модель — це предмет, система, які своїми ознаками і властивостями ослаблюють (протидіють) або взагалі створюють умови, що виключають вчинення протиправних дій. Наприклад, різні пристрої, системи охоронної сигналізації.

Ідеальна профілактична модель, на нашу думку, — це слід пам'яті, суб'єктивний образ, що сформувався і містить заборону або ослаблення будь-якої діяльності, необхідної для досягнення злочинної мети.

Таким чином, сутність профілактичної моделі злочину зводиться до створення чинників, що ослаблюють або взагалі виключають дії суб'єкта, що спрямовані на вчинення злочину. У зв'язку з цим одним із сучасних завдань криміналістичної профілактики є розробка профілактичних моделей злочину на різних стадіях його вчинення, а також моделей поведінки осіб, схильних до вчинення протиправних дій. Тому при кримінологічному і криміналістичному вивченні колективів, бригад, загонів, злочинних малих і великих груп, на нашу думку, необхідно створювати індивідуальні профілактичні моделі, що містять перелік пропозицій і засобів індивідуальної профілактики конкретної особи. Подібні профілактичні моделі-характеристики корисні і в громадських колективах для створення психологічного клімату у колективі і виявлення конфліктних ситуацій, їх прогнозування, а також для конкретної законотворчої діяльності. Такою профілактичною роботою, на нашу думку, можуть займатися науковці Академії правових наук України. Вона буде гідним внеском у виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр.

На найближче п'ятиріччя вважаю перспективними напрямками науково-дослідної, практичної і конструкторської діяльності такі теми:

1. Розробка і створення спеціалізованих автоматизованих робочих місць (АРМ) для збирання, обробки і оцінки інформації для прийняття управлінських рішень.
2. Розробка структури і організація Профілактичного центру криміналістичного захисту документів.
3. Розробка профілактичних моделей окремих видів злочинів.
4. Розробка методологічних основ сучасної криміналістичної профілактики.
5. Роль мовної інформації, що надходить на вхід пошуково-розшукових автоматизованих систем, у ранній профілактиці злочинів.
6. Вимірювальні методи фіксації інформації на місці події сучасними електронними засобами.

Література

1. Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки // Юридичний вісник України. – 2001. – № 3. – С. 3-13.
2. Колмаков В. П. О возможностях и методах работы учреждений судебной экспертизы по профилактике преступлений против жизни // Проблемы судебной экспертизы. – 1961. – № 1. – С. 80-90.
3. Колмаков В. П. Некоторые вопросы профилактики преступлений // Сов. гос-во и право. – 1961. – № 12. – С. 106-107.
4. Яблоков Н. П. Научно-теоретические и методические основы криминалистики // Криминалистика. – М., 1995. – С. 7.
5. Россинская Е. Р. Предмет, задачи, система и методы криминалистики // Криминалистика. – М., 1998. – С. 3.
6. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український). – Харків, 2001. – С. 118.
7. Белкин Р. С. Предмет и объекты криминалистики // Криминалистика. – М., 1998. – С. 32.
8. Словарь по кибернетике. – К., 1989. – С. 344, 365, 414.
9. Украинская советская энциклопедия. – К., 1984. – Т. 10. – С. 284.
10. Лурия А. М. Экспериментальная психология в судебном следственном деле // Советское право. – 1927. – № 2.
11. Франк-Каменецкий М., Шахназарова Е. Виват, виват... что дальше (интервью Р. Сверень) // Наука и жизнь. – 2001. – № 2. – С. 12-16.
12. Шеховцева Н. Черная дыра // Время. – 2001. – 20 февраля.

13. Кудрявцев В. И. Эвристические приемы при квалификации преступлений // Правовая кибернетика. – М., 1970. – С. 69.

14. Москвин С. С. Кибернетика и правоприменительная деятельность государственных органов // Правовая кибернетика. – М., 1970. – С. 13.

15. Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика. – М., 1982-1989.

16. Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – С. 530, 533.

Рекомендовано до опублікування лабораторією використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю.

Рецензент доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько.

О. І. Перепелиця,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЗАЙНЯТТЯ ГОСПОДАРСЬКОЮ ТА БАНКІВСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ (стаття 202 КК України)

1. Здійснення без державної реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності, що містить ознаки підприємницької та яка підлягає ліцензуванню, або здійснення без одержання ліцензії видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до законодавства, чи здійснення таких видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування, якщо це було пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах, —

карається штрафом від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк.

Господарська діяльність — будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, юридичних осіб, а також фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язана з виробництвом (виготовленням) продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт (ст. 1 Закону України «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності»)¹.

Підприємницька діяльність визначається в Законі України «Про підприємництво» як безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою одержання прибут-

ку, що здійснюється фізичними та юридичними особами, які зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, встановленому законодавством (ст. 1).

Безпосередній об'єкт розглядуваного злочину — суспільні відносини, що регулюють зайняття підприємницькою діяльністю.

Об'єктивна сторона злочину характеризується вчиненням діяння і пов'язаним з ним одержанням доходу у великих розмірах.

Визначаючи ознаки порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю, законодавець передбачив і форми вчинення цього діяння:

- 1) здійснення підприємницької діяльності без реєстрації;
- 2) здійснення підприємницької діяльності без спеціального дозволу — ліцензії;
- 3) здійснення підприємницької діяльності з порушенням умов ліцензування.

Перша форма — здійснення підприємницької діяльності без реєстрації. Статус підприємця набувається після реєстрації. Це обов'язкова вимога чинного законодавства (державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється в порядку, встановленому Положенням про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 року № 740). З цього моменту зайняття підприємництвом набуває законного характеру. Отже, незаконним є здійснення підприємницької діяльності взагалі без реєстрації або до моменту реєстрації.

Друга форма — здійснення підприємницької діяльності без спеціального дозволу у випадках, коли такий дозвіл є обов'язковим. Підприємець може здійснювати будь-які види діяльності, визначені у Статуті. Виняток становлять лише види діяльності, заборонені законом України. Певні види діяльності вимагають спеціального дозволу. У цих випадках займатися підприємницькою діяльністю можна лише після одержання відповідної ліцензії. Перелік цих видів діяльності і порядок одержання ліцензії визначений Законом України «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності». Відповідно до ст. 9 цього Закону до ліцензованої підприємницької діяльності на території України віднесено: пошук (розвідку) і експлуатацію родовищ корисних

© О. І. Перепелиця, 2001.

¹ Відомості Верховної Ради. — № 36. — 2000. — Ст. 299.

копалин; виробництво, ремонт і реалізацію спортивної, мисливської вогнепальної зброї та бойових припасів до неї, а також холодної зброї, пневматичної зброї калібру 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду; створення і реалізацію стрількових тирів, стрільбищ, мисливських стендів; виготовлення і реалізацію лікарських засобів; виготовлення і реалізацію особливо небезпечних хімічних речовин, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України; медичну, ветеринарну практику; юридичну практику; створення і утримання гральних закладів, організацію азартних ігор; міжнародні перевезення пасажирів і вантажів залізничним та автомобільним (крім країн СНД), повітряним, річковим, морським транспортом; агентування морського торговельного флоту; виготовлення і ввезення бланків цінних паперів, документів суворого обліку і знаків поштової оплати, а також матеріалів і напівфабрикатів для їх виробництва; аудиторську діяльність; страхову діяльність; виготовлення ветеринарних медикаментів і препаратів тощо. Відповідно до вимог закону підприємницька діяльність є незаконною, якщо її здійснюють без ліцензії або під час оформлення ліцензії до моменту її одержання.

Третя форма — здійснення підприємницької діяльності з порушенням умов ліцензування. Ця форма злочину матиме місце, якщо особа, маючи ліцензію на певний вид діяльності, почне займатися іншою діяльністю. Наприклад, ветеринарний лікар, маючи ліцензію на зайняття ветеринарною практикою, почне лікувати людей, або особа, маючи ліцензію на зайняття юридичною практикою, почне займатися аудиторською діяльністю або судово-експертною діяльністю. Порушення умов ліцензування може виражатися у зайнятті підприємництвом не в тій місцевості, де ця діяльність дозволена ліцензією, або після того, як сплив строк дії ліцензії до її продовження. Якщо підприємець за допущені порушення закону позбавлений ліцензії, то продовження ним підприємницької діяльності слід оцінювати як підприємництво без спеціального дозволу.

Розглядуваний злочин визнається закінченим після того, як буде встановлено факт одержання в результаті порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю доходу у великих розмірах. Законодавець роз'яснив у примітці до ст. 202 КК, що

доходом у великому розмірі визнається дохід, сума якого в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Суб'єктивна сторона порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю характеризується виною у формі умислу. Винний усвідомлює, що займається підприємницькою діяльністю без реєстрації або без ліцензії здійснює підприємницьку діяльність, для зайняття якою вимагається спеціальний дозвіл, або що займається підприємницькою діяльністю з порушенням умов ліцензування, передбачає, що ця діяльність буде поєднана з одержанням доходу у великому розмірі і бажає займатися такою діяльністю.

Суб'єктом злочину може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства, який зобов'язаний зареєструватися як підприємець або одержати відповідну ліцензію на зайняття підприємницькою діяльністю. Суб'єктом здійснення підприємницької діяльності з порушенням умов ліцензування може бути тільки підприємець, який має відповідну ліцензію. Якщо цей злочин вчиняє службова особа, яка використовує при цьому своє службове становище, відповідальність настає за правилами сукупності злочинів.

Частина 2 ст. 202 КК встановлює відповідальність за здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ без державної реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством, або з порушенням умов ліцензування, якщо це було пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах.

Такі дії караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років.

Склад даного злочину є спеціальним складом порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю, який відрізняється від загального складу специфічною сферою здійснення незаконного підприємництва.

Банківська діяльність — це один з видів комерційної підприємницької діяльності, регульованої Законом України «Про банки і банківську діяльність», іншими законодавчими актами Украї-

ни, а також нормативно-правовими актами Національного банку України. Для організації комерційного банку і зайняття банківською діяльністю необхідно пройти державну реєстрацію за встановленою Національним банком України формою і одержати банківську ліцензію. Банківська ліцензія надається Національним банком України.

Відповідно до чинного законодавства банківські операції, професійну діяльність на ринку цінних паперів можуть здійснювати й інші кредитно-фінансові організації, які також зобов'язані отримати відповідний спеціальний дозвіл — ліцензію Національного банку України.

Здійснення банківської діяльності, банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів без реєстрації або без ліцензії, або з порушенням умов ліцензування є порушенням порядку зайняття підприємницькою діяльністю.

Безпосередній об'єкт розглядуваного злочину — суспільні відносини, що регулюють діяльність комерційних банків та інших кредитних організацій, що здійснюють банківські операції, професійну діяльність на ринку цінних паперів.

Об'єктивна сторона злочину характеризується вчиненням діяння і пов'язаним з ним одержанням доходу у великих розмірах.

Частина 2 ст. 202 КК визначає такі форми вчинення діяння:

1) здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без реєстрації;

2) здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством;

3) здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів з порушенням умов ліцензування.

Перша форма — здійснення банківської діяльності (банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів) без реєстрації. Ця діяльність, від кого б вона не походила (комерційний банк, небанківські фінансові установи), підлягає дер-

жавній реєстрації. Отже, зайняття такою діяльністю без державної реєстрації буде незаконним.

Відповідно до ст. 2 Закону «Про банки і банківську діяльність» під банківською діяльністю розуміють залучення до внесків грошових коштів фізичних і юридичних осіб і розміщення зазначених коштів від свого імені на власних умовах і на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних і юридичних осіб. Поняття «банківські операції», «професійна діяльність на ринку цінних паперів» за своїм обсягом ширші, ніж поняття «банківська діяльність», і включають в себе крім трьох названих вище операцій і такі, як операції з валютними цінностями і емісію власних цінних паперів, організацію купівлі і продажу цінних паперів за дорученням клієнтів, здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг), надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі, набуття права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари або надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог і прийом платежів (факторинг), лізинг, послуги по відповідальному збереженню і наданню в оренду сейфів для зберігання цінностей і документів, випуск, купівлю і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів, випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток та ін.

Друга форма — здійснення банківської діяльності (банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів) без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством. Банк або інша кредитна організація, мають право здійснювати цю діяльність тільки після одержання банківської ліцензії. Отже, зайняття такою діяльністю буде незаконним, якщо конкретна особа, яка проголосила себе засновником комерційного банку або кредитної організації, або особа, яка керує банком або іншою комерційною організацією, починає таку діяльність без ліцензії Національного банку України.

Третя форма — здійснення банківської діяльності (банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів) з порушенням умов ліцензування.

Умови ліцензування будуть порушені, наприклад, якщо засновник комерційного банку або керуючий, не маючи статутного капіталу, що вимагається, одержав незаконним шляхом відповідну ліцензію і розпочне банківську діяльність. Порушення умов ліцензування буде мати місце, наприклад, у таких випадках, як діяльність відповідного комерційного банку або його філії в територіальному регіоні, не зазначеному в ліцензії, або здійснення банківських операцій після того, як Національний банк України відкликав ліцензію. Здійснення банківської діяльності з порушенням умов ліцензування може виражатися у перевищенні банком повноважень, наданих ліцензією, з порушенням строків ліцензії та ін.

Розглядуваний злочин визнається закінченим після того, як буде встановлено факт одержання в результаті незаконної банківської діяльності доходу у великих розмірах. Законодавець роз'яснив у примітці до ст. 202 КК, що під доходом у великому розмірі визнають дохід, сума якого в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Суб'єктивна сторона порушення порядку зайняття банківською діяльністю характеризується виною у формі умислу. Винний усвідомлює, що здійснює банківську діяльність, банківські операції, професійну діяльність на ринку цінних паперів без реєстрації або без ліцензії, або з порушенням умов ліцензування, передбачає, що ця діяльність буде поєднана з одержанням доходу у великому розмірі і бажає здійснювати таку діяльність.

Суб'єктом розглядуваного злочину може бути громадянин України, іноземець або особа баз громадянства, яка фактично є засновником комерційного банку або іншої кредитної організації або керує діяльністю таких організацій.

Рекомендовано до опублікування
сектором кримінального права.

Рецензент доктор юридичних наук,
професор Ю. В. Баулін.

Трибуна докторанта і аспіранта

Н. В. Сібільова,

доцент, завідувач сектору.

Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

Деякі питання диференціації процесуальної форми при здійсненні правосуддя по окремих категоріях кримінальних справ

В останнє десятиріччя Україна, обравши шлях соціально-економічних реформ, одночасно зіткнулася з кількісним зростанням злочинності і її якісними змінами. Відкриття кордонів, ринкові реформи, зміни в структурі торгівлі, фінансів, транспорту, зв'язку породили нові форми злочинної діяльності, раніше не відомі вітчизняній правоохоронній практиці. Оперативно пристосовуючись до соціально-економічних перетворень, що відбуваються в даний час, злочинні організації створюють структури не лише для вчинення протиправної діяльності, але й для протидії їй розкриттю. Для цього виду злочинності характерною є налагоджена система, що включає арсенал найрізноманітніших засобів: конспірацію, розвідку, контррозвідку, підкуп, шантаж тощо. В цьому ряду знаходяться й заходи, які застосовуються для недопущення формування доказової бази, що має своїм наслідком неможливість розслідування таких злочинів і засудження осіб, які їх вчинили. Матеріальний і організаційний ступінь самозахисту злочинних організацій найчастіше перевищує матеріальні й організаційні можливості структурних підрозділів правоохоронних органів.

Для подолання таких негативних тенденцій у 1996 році була розроблена і прийнята на державному рівні Комплексна цільова програма по боротьбі зі злочинністю на 1996-2000 роки, де

© Н. В. Сібільова, 2001.

передбачалося проведення заходів організаційного, матеріально-технічного, науково-дослідного і законодавчого характеру. Більша частина запланованих заходів вже виконана. І хоча час оцінки ефективності реалізації ще попереду, слід зазначити, що в Програмі спочатку практично не було передбачено удосконалення таких механізмів, як судова система і судочинство. Пояснюється це, мабуть, тлумаченням поняття «боротьба зі злочинністю», що традиційно містить у собі попередження, припинення, виявлення і розкриття злочинів. Проте виявлення і розкриття злочину ще не означає засудження винного в його вчиненні. Голова Верховного Суду України В. Ф. Бойко на численні докори представників правоохоронних структур у надмірній принциповості судів відреагував так: «Якщо усі говорять, що ця людина — відомий мафіозі, для суду це ще не доказ»¹. Саме засудження винного поряд із завданням вузької превенції вирішує і завдання широкої превенції, особливо у справах про злочини, вчинені організованими злочинними групами, що прямо або побічно торкаються достатньо великого кола осіб і викликають широкий резонанс у суспільстві. Здійснення правосуддя по таких справах зміцнює і підвищує правосвідомість громадян, їхню віру в силу закону і справедливість.

Такий підхід призвів до того, що органи виконавчої влади, які ведуть боротьбу зі злочинністю, а також прокуратура оперативно відреагували на зростання організованої злочинності, провівши структурно-системні перетворення і створивши відомчу нормативну базу, а судова влада до появи цього небезпечного явища залишилася індивідуальною. Те ж можна сказати і про чинне кримінально-процесуальне і судове законодавство. Воно формувалося в цілком інших соціально-економічних умовах і тому не містить у собі достатніх механізмів, що дозволяють ефективно розслідувати і розглядати в судових засіданнях кримінальні справи про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями.

Заповнити деякою мірою цю прогалину повинен був Закон України від 30 червня 1993 року «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Але він прак-

тично не торкався процесуального аспекту підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю, за винятком ст. 15, зміст якої не вирішив кардинально проблеми формування доказової бази у справах про злочини, вчинені організованими злочинними групами, оскільки не було внесено відповідних змін до Кримінально-процесуального кодексу.

Цим же законом передбачалося розробити систему заходів забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів, а також осіб, які сприяють розкриттю злочинів, що і було зроблено через півроку двома відповідними законами. Закладені в цих законах механізми забезпечення безпеки являли собою нормативну реалізацію досвіду країн, що мають багаторічний стаж боротьби з організованою злочинністю. Але, мабуть, саме тому ці закони в нинішніх економічних реаліях України не запрацювали так, як очікувалося. Ефективна реалізація цих законів можлива тільки в країні з розвинутою економікою, яка дозволяє витратити значні кошти на забезпечення безпеки суддів, працівників правоохоронних органів, а також осіб, які сприяють здійсненню правосуддя.

Економічні збитки від злочинності складають 5% від ВВП у розвинутих країнах і 14% — у тих, що розвиваються. З поширенням злочинності пов'язане й зростання витрат на систему правосуддя, що складають від 40 до 50% усіх збитків, пов'язаних зі злочинною діяльністю. За останні 30 років система кримінальної юстиції зросла в країнах, що розвиваються, на 95%, у країнах з перехідною економікою — на 75%, а в розвинутих — на 50%¹.

Україна є країною з перехідною економікою, а тому зростання злочинності і її «ціна» перебувають у руслі світових тенденцій, проте дозволити собі адекватні бюджетні витрати на забезпечення діяльності кримінального правосуддя вона буде не в змозі ще не один рік.

Виходячи з існуючих реалій варто зробити висновок про необхідність пошуку таких резервів боротьби з організованою злочинністю, які не були б пов'язані з відносно великими матеріальними витратами й одночасно знаходилися б у руслі вимог,

¹ Факты. — 1998. — 15 грудня.

¹ Квашин В. Преступность и правосудие: ответы на вызовы XXI века // Российская юстиция. — 2000. — № 9. — С. 37.

спрямованих на захист прав і свобод особи. Проблема співвідношення інтересів суспільства та інтересів окремої особи в ракурсі посилення боротьби з організованою злочинністю — одна з найскладніших. Кожна держава вирішує її з урахуванням сформованих правових традицій, ідей, рівня правосвідомості народу і навіть його менталітету. Але загальна тенденція полягає в тому, що засоби боротьби з організованою злочинністю є більш жорсткими, ніж ті, що застосовуються в боротьбі зі злочинністю неорганізованою.

Так, у дискусіях, що розгорнулися на Х Конгресі ООН з попередження злочинності й поводження з правопорушниками (Відень, квітень 2000 р.) з проблеми «правопорушники і жертви» зазначалося, що з огляду на збільшення масштабів і появу нових форм транснаціональної організованої злочинності **необхідно переглянути деякі традиційні поняття справедливості щодо правопорушників. Можливо, доведеться зокрема переглянути деякі права правопорушників, оскільки вони перешкоджають ефективному розслідуванню і судовому переслідуванню.**

Розглянемо під цим кутом зору деякі процесуальні проблеми забезпечення незалежності суддів при розгляді справ про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями.

Аналізуючи гарантії незалежності суддів з позиції забезпечення здійснення правосуддя по справах про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями, у точній відповідності з законом, варто встановити, звідки може виходити загроза незалежності.

По-перше, загроза може виходити безпосередньо від членів організованих злочинних формувань, як не встановлених розслідуванням, так і встановлених, але не притягнутих до кримінальної відповідальності або притягнутих до кримінальної відповідальності, але щодо яких обрано запобіжний захід, не пов'язаний з позбавленням волі.

По-друге, загроза може виходити від інших осіб, які знаходяться в родинних, приятельських або тісних ділових відносинах.

Застосовуючи тут термін «загроза», ми маємо на увазі різноманітні види загроз незалежності суддів при відправленні правосуддя: як пов'язані з безпекою життя, здоров'я і майна судді і

його близьких, так і пов'язані з його підкупом або шантажем, оскільки вважаємо, що незалежно від виду впливу на суддю в будь-якому випадку вчиняється посягання на правосуддя.

Ці чинники впливу на суддю з метою винесення неправосудного рішення умовно можна назвати чинниками зовнішнього впливу. Водночас незалежність суддів при здійсненні правосуддя припускає не тільки зовнішню незалежність, але і внутрішньосистемну незалежність, зокрема незалежність від вищестоящих судових органів. У вітчизняній судовій системі відсутні організаційно-адміністративні відносини між вищестоящими і нижчестоящими судами. Їхні відносини мають процесуальний характер, що будується на принципі інстанційності. Проте цей механізм також не завжди надійно забезпечує незалежність суддів нижчестоящих судів при відправленні правосуддя. В літературі зверталася увага ще на таку важливу обставину. «Зрозуміло, що існує проблема обмеження зовнішнього впливу на суд з боку сторонніх осіб. Проте існує небезпека впливу або тиску на суди з боку головуючих або інших суддів, які входять до судової колегії. От чому закон, особливо в процесі розгляду кримінальних справ, покликаний процесуальними засобами розв'язати цю двоєдину проблему»¹.

Таким чином, поряд із чинниками зовнішнього впливу виявляються і внутрішні чинники можливого впливу на суддів, особливо при розгляді справ про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями, за які може бути призначене покарання, пов'язане з тривалим позбавленням волі.

Проаналізуємо систему гарантій незалежності суддів при здійсненні правосуддя, передбачену законодавством України. Перелік цих гарантій міститься у ст. 11 Закону України «Про статус суддів», прийнятому 15 грудня 1992 р. Їх можна розділити на декілька груп.

Перша група охоплює гарантії, які безпосередньо пов'язані зі статусом судді і мають, переважно організаційний характер. Так, незалежність суддів забезпечується:

– встановленим законом порядком їх обрання, зупинення повноважень і звільнення з посади;

¹ Грошевой Ю. М., Тацый В. Я. Органы правосудия в Украине // Конституционное право Украины. – К., 1999. – С. 293.

- недоторканністю судів;
- правом судді на відставку;
- системою органів суддівського самоврядування.

Друга група гарантій присвячена різним видам юридичної відповідальності за втручання в здійснення судової діяльності («зовнішній вплив») і за неповагу до суду або судді.

Третя група гарантій — це процесуальні гарантії, що забезпечуються:

- передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя;
- таємницею прийняття судового рішення і заборonoю її розголошення.

Четверта група — це матеріальні гарантії, що полягають у створенні: необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів; матеріальному і соціальному забезпеченні суддів відповідно до їх статусу; особливому порядку фінансування судів.

Спробуємо проаналізувати третю групу гарантій з метою виявлення їх ефективності для забезпечення судового розгляду справ про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями, і засудження винних.

Чітке виконання передбаченої законом процедури здійснення правосуддя в поєднанні з таємницею прийняття судового рішення і заборonoю її розголошення визнано як одну з гарантій забезпечення незалежності суддів. Але виникає питання, а чи забезпечує сама процедура здійснення правосуддя незалежність суддів при прийнятті ними рішень? У переважній більшості випадків, скоріше за все, забезпечує. Йдеться, насамперед, про розгляд і вирішення кримінальних справ про злочини, на здійснення правосуддя по яких і було розроблено нині діюче кримінально-процесуальне законодавство. Якщо ж проаналізувати його з позицій забезпечення незалежності суддів від впливу з боку організованих злочинних груп, то варто визнати, що нині чинна процедура не захищає суддю від можливого впливу. І стосується це не лише самої процедури судового розгляду, але й тієї стадії, що іменується «Попередній розгляд справи суддею». Після закінчення розслідування по кримінальній справі слідчий направляє справу відповідному прокурору, а той — до суду, а точніше, до його канцелярії. Повноваження судді в цій

стадії мають подвійний характер: контрольний стосовно результатів попереднього розслідування і підготовчий стосовно майбутнього судового розгляду.

Процедура прийняття кримінальної справи суддею для її наступного розгляду не врегульована ані процесуальним, ані судоустрійним законодавством. Справи про злочини, вчинені організованими групами, слухаються як апеляційними, так і місцевими судами по першій інстанції. Розподіл справ здійснюється в порядку, встановленому в цих судах. Тобто коло посадових осіб суду, що беруть участь у визначенні головуючого по такій справі, може складатися з голови суду, а в апеляційних також його заступника — голови судової палати з кримінальних справ або тільки з заступника голови суду — голови судової палати з кримінальних справ. У будь-якому випадку ще до того, як суддя приступив до вивчення справи для її розгляду на стадії попереднього розгляду, відомо, хто буде здійснювати судовий розгляд. Далі закон надає цьому судді певний строк для підготовки до розгляду справи в стадії віддання до суду — 10 діб, а у разі складності справи — 30 діб з моменту надходження справи до суду. Нарешті, після розгляду справи та ухвалення рішення про призначення справи до судового розгляду суддя повинен призначити її до слухання не пізніше 10 діб, а у разі складності справи — 20 діб з дня надходження її до суду. У проекті КПК України ці строки і момент їх обчислення визначені інакше: справа призначається для головного судового розгляду не пізніше 10 днів, а у разі складності справи — не пізніше 30 днів з дня попереднього її розгляду. **Таким чином, мінімальний строк між одержанням справи і початком головного судового розгляду складає 20 діб, максимальний (якщо він не буде продовжений головою цього або вищестоящего суду) — 60 діб.** Час, цілком достатній для організації і здійснення психологічного, фізичного й іншого впливу на суддю з метою винесення неправосудного вироку. Щоб уникнути цього, слід, як видно, диференціювати процедуру попереднього розгляду справи залежно від того, буде слухатися «звичайна» кримінальна справа чи справа про злочин (злочини), вчинений організованими злочинними угрупованнями, змінивши порядок віддання до суду по останній категорії злочинів. Зас-

тосування саме цього критерію диференціації обумовлене тим, що в проєкті нового Кримінального кодексу України вперше закріплюються поняття «організована злочинна група» та «злочинна організація», тобто підставою для прийняття відповідного процесуального рішення буде слугувати об'єктивований кримінально-правовий критерій.

Якими ж можуть бути процесуальні особливості при здійсненні процедури попереднього слухання, які забезпечують незалежність суддів?

Проаналізуємо такі можливі варіанти.

Перший. Не розкривати прізвища судді, якому передана справа. Проте ця обставина може зберігатися в таємниці лише до дня попереднього розгляду справи, тому що в цій стадії процесу бере участь прокурор, може брати участь захисник й обвинувачений, його законний представник, потерпілий, його представник, що унеможливило б зберігання в таємниці прізвища судді.

Другий. Суддя здійснює попередній розгляд без перелічених вище учасників процесу (за винятком прокурора), їх клопотання надаються тільки в письмовому вигляді. Проте по закінченні попереднього розгляду суддя зобов'язаний винести постанову про призначення справи до слухання, в якій вказуються не лише місце і дата його винесення, але і посада і прізвище судді, що зводить нанівець усі наміри щодо забезпечення таємниці і, крім того, посягає на реалізацію таких конституційних принципів, як рівність сторін, змагальність і гласність судочинства.

Третій. Відмежувати суб'єктів прийняття рішень про призначення справи для головного судового розгляду і суб'єктів прийняття рішення за результатами судового розгляду справи по суті (головного судового розгляду). Тобто при одержанні від прокурора справи про злочини, вчинені організованими злочинними групами або злочинними організаціями, як **виняток**, здійснювати попередній розгляд не тим суддею, який здійснюватиме головний судовий розгляд. Суддею, який здійснює попередній розгляд може бути або голова суду, або його заступник (голова судової колегії з кримінальних справ). Такий підхід є нетрадиційним для цієї кримінально-процесуальної процедури. Проте важливо, щоб він не суперечив принципам кримінального судочинства. Обґрунтуємо це.

У стадії попереднього розгляду правосуддя не здійснюється, за винятком випадків закриття справи, інакше було б потрібно, щоб у ній брав участь увесь судовий склад, який потім здійснюватиме розгляд справи по суті (головний судовий розгляд): або три професійних судді, або судді і народні засідателі, або суддя разом із присяжними (які за проєктом КПК є повноправними суддями).

Про це свідчать і види рішень, які приймаються суддею в цій стадії (як за чинним законодавством, так і за проєктом КПК):

- 1) про призначення справи до судового розгляду;
- 2) про зупинення провадження по справі;
- 3) про повернення справи прокурору;
- 4) про направлення справи за підсудністю;
- 5) про закриття (припинення) справи;
- 6) про повернення справи на додаткове розслідування.

Необхідність збереження в кримінальному судочинстві такого процесуального інституту, як повернення справи на додаткове розслідування, при сучасних поглядах на природу, роль і місце судової влади в механізмі діяльності державно-владних установлень, є далеко безперечною, і тому наявність цього інституту в новому законодавстві вбачається проблематичною. Точно кажучи, цей інститут є законодавчим закріпленням права органів попереднього розслідування на неякісну роботу: неповноту дослідження обставин справи, невірну кваліфікацію діяння, істотне порушення процесуального закону. Наявність цього інституту, на наш погляд, є перешкодою для підвищення ефективності діяльності і зміцнення законності при розслідуванні злочинів та їх судовому розгляді.

Другий — п'ятий види судових рішень є переважно «технічними», рішення по них приймаються однозначно, бо підстави прийняття цих рішень є безумовними.

Проаналізуємо процес прийняття найбільш цікавого для нас рішення у контексті цієї роботи: про призначення справи до головного судового розгляду.

Закон визначає, що при наявності достатніх підстав для розгляду справи в судовому засіданні суддя, **не вирішуючи наперед питання про винність**, виносить постанову про призначення головного судового розгляду.

Ключовою імперативною нормою є тут вимога про невинність рішення завідомо наперед питання про винність. Тобто, хто б

не прийняв це рішення, воно не зв'язує суддю в його подальших висновках.

Якщо це рішення не обмежує повноваження щодо здійснення правосуддя того ж судді, який прийняв рішення про віддання до суду, воно тим більше не обмежує повноваження тих професійних та непрофесійних суддів, які здійснюватимуть з ним згодом в одному судовому складі головний судовий розгляд. Отже, чому не визнати і того, що рішення про призначення справи до розгляду, прийняте головою суду або його заступником, не буде обмежувати незалежність судді при ухваленні рішення за підсумками головного судового розгляду? Тим більше, що така ситуація може бути тільки в тих виключних випадках, коли злочини вчинені організованими злочинними групами, а метою цих процесуальних відмінностей є забезпечення незалежності і безпеки суддів. З цього випливає висновок, що введення правила про призначення головного судового розгляду керівником судового органа (головою суду, його заступником або головою судової колегії або його заступником) не суперечить принципу незалежності суддів при відправленні правосуддя і може бути застосоване при вирішенні питання по справах про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями. Це правило повинно бути закріплене в Кримінально-процесуальному кодексі з точною вказівкою посадової особи, уповноваженої на прийняття такого рішення. На цю ж особу повинен бути покладений обов'язок забезпечення додержання службової таємниці про склад суду, який здійснюватиме головний судовий розгляд.

Ще один резерв забезпечення незалежності і безпеки суддів — закриті судові засідання.

За визначеною чинним КПК процедурою питання про слухання справи в закритому судовому засіданні вирішується на початку судового засідання, у підготовчій його частині, якщо необхідно зберегти в таємниці відомості, що досліджуються протягом усього ходу судового розгляду, або ж питання вирішується в ході судового засідання, коли необхідно зберегти в таємниці дослідження певних питань.

У будь-якому випадку підготовча частина судового розгляду, де оголошується поіменно весь склад судового засідання, завжди відбувається відкрито. Це дає можливість зацікавленим представникам організованих злочинних груп, які присутні у залі судо-

вого засідання, компенсувати відсутність інформації про судовий склад і організувати негайно як через засоби масової інформації, так і протизаконними засобами вплив на суддів (народних, присяжних засідателів) з метою прийняття неправосудного рішення.

Для недопущення цього слід, на нашу думку, ввести до Кримінально-процесуального кодексу ряд нових процедурних правил. Норми, що регулюють підстави слухання справи в закритому судовому засіданні, варто доповнити ще однією нормою, яка передбачатиме самостійну підставу слухання справи в закритому судовому засіданні: «по справах про злочини, вчинені організованими групами чи злочинними організаціями». Наявність у проекті КПК підстави призначення закритого судового засідання у випадках, «коли цього потребують інтереси забезпечення безпеки працівників суду...», є недостатньою, бо її застосування потребує підтвердження такої загрози, а запропонована підстава є превентивним заходом, який не дає можливості виникнення такої загрози. Одночасно з цим момент ухвалення рішення про слухання справи в закритому судовому засіданні по таких справах варто перенести на стадію попереднього розгляду з тим, щоб вже початок судового розгляду здійснювався в закритому судовому засіданні.

Таке нормативне закріплення порядку здійснення закритого судового засідання по справах про злочини, вчинені злочинними об'єднаннями, не буде порушенням принципів судочинства.

По-перше, тому що основна мета оголошення складу суду, як і прізвищ прокурора, захисника, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря судового засідання в підготовчій частині судового розгляду — це забезпечення неупередженого правосуддя, яке, у разі виникнення сумнівів в учасників процесу, вирішується шляхом заявлення відводу. Оскільки всі учасники судового розгляду присутні в цій частині судового розгляду в залі судового засідання, вони вправі заявити відвід незалежно від того, відкрите чи закрите судове засідання.

По-друге, в законі прямо зазначено, що слухання справ у закритому судовому засіданні здійснюється з дотриманням усіх правил судочинства.

І, по-третє, немає істотних обмежень у реалізації гласності судового розгляду, оскільки ніхто не позбавляється інформації

про те, де і коли розглядається справа і яке по ній прийняте рішення, оскільки вироки судів в усіх випадках проголошуються привселюдно і їх зміст може бути здобутком будь-яких засобів масової інформації.

Ще один резерв забезпечення здійснення правосуддя по справах про злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями, вбачається в наявності самостійної підстави обрання запобіжного заходу по зазначених категоріях справ.

Правові основи взяття під варту в чинному Кримінально-процесуальному кодексі України передбачені низкою статей (148, 155, 156). Метою будь-якого запобіжного заходу, у тому числі й арешту, є необхідність попередження ухилення від слідства і суду; недопущення перешкоджання встановленню істини, попередження злочинної діяльності і забезпечення можливості виконання вироку. При вирішенні питання про необхідність застосування запобіжного заходу, а також обрання одного з них уповноважена посадова особа (слідчий, прокурор і суд) зобов'язана враховувати тяжкість висунутого обвинувачення, особу обвинуваченого, рід його занять, вік, стан здоров'я, сімейне становище та інші обставини.

Взяття під варту є найсуворішим запобіжним заходом, і він застосовується, як правило, лише в справах про злочини, за вчинення яких законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки. Але і при цьому необхідно враховувати обставини, закріплені в ст. 148 КПК України.

Виняток складають особи, щодо яких запобіжний захід — арешт — обирається з мотивів однієї лише небезпеки злочину, у вчиненні якого вони обвинувачуються. Небезпека злочину — оцінна категорія. Тому, щоб уникнути розбіжностей у судовій практиці, питання це вирішене законодавчим шляхом — закріпленням в КПК переліку складів злочинів, нормативно визнаних небезпечними.

Звернемося до аналізу судової практики. Вона свідчить про те, що дуже неоднозначно оцінювались прокурорами і суддями передбачені в законі підстави при обранні такого запобіжного заходу, як тримання під вартою. Так, за підсумками 1999 року в суди було оскаржено 2623 санкції на арешт, з них задоволено 938 скарг (або кожна третя (35,8%)).

Протягом цього ж року судами було звільнено під заставу 90 осіб, із залу судового засідання було взято під варту 12512 засуджених і в той же час звільнено з-під варті 9294 особи¹.

Безумовно, на підставі цих цифр, без знання обставин кожної конкретної справи, навряд чи можна робити висновки про обґрунтованість або необґрунтованість прийняття рішень щодо обрання запобіжного заходу — тримання під вартою. Наше завдання полягає в тому, щоб показати поліваріантність можливих рішень при обранні запобіжного заходу. Саме ця обставина і містить у собі небезпеку впливу на суб'єкта прийняття такого рішення. При розслідуванні злочинів, вчинених організованими злочинними групами (і про це свідчить судова практика), до відповідальності за вчинення тяжких злочинів притягаються особи, які знаходяться на нижчій сходинці ієрархії злочинного формування, безпосередні виконавці. Організатори злочинних формувань затримуються найчастіше за незначні злочини й первісно обраний судом щодо них запобіжний захід — арешт — при оскарженні може бути змінений на більш м'який: заставу або підписку про невиїзд на цілком законних підставах, що дозволяє їх організації швидко і легко, на відміну від злочинців-одиначок, допомогти їм сховатися від слідства і суду. А може бути й інший, більш трагічний варіант².

Така ж можливість зміни запобіжного заходу на більш м'який, не пов'язаний з позбавленням волі, зберігається й у стадії попереднього розгляду справи. Те, що такий засіб уникнення відповідальності достатньо поширений, підтверджує і судова

¹ Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 2. — С. 26-27.

² При викритті в Одесі злочинної організації Десятника, на рахунок якої, за даними органів попереднього розслідування, 131 тяжкий злочин, були заарештовані 30 активних її членів. Одним з останніх на конспіративній квартирі був затриманий Сергій С., обвинувачений у бандитизмі, вчиненні злісного хуліганства, нанесенні тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. Захисником С. неодноразово робилися спроби змінити обвинуваченому запобіжний захід. Нарешті, його скарга була задоволена і рішенням судді судової колегії з кримінальних справ Одеського обласного суду 22 вересня 2000 р. С. був звільнений з-під варті під заставу у зв'язку з тяжким станом здоров'я. З моменту звільнення С. лікувався від гепатиту в стаціонарному відділенні Одеської міської інфекційної лікарні. Через декілька днів, о четвертій годині ранку він був застрелений. З місця вбивства були вилучені чотири гільзи і пуля калібру 9 мм, пістолет Макарова 1966 року випуску зі спільними номерами і трьома патронами в магазині // Факти. — 2000. — № 191 від 17. 10. — С. 2.

статистика. Так, у 1999 році було припинене провадження в суді по 11 221 справі, з них 8 607 — у зв'язку з розшуком підсудного, що складає 76,7% від загального числа припинених проваджень¹. Отже, статистика вказує на випадки, коли справа була закінчена розслідуванням, направлена через прокурора до суду, обвинувачений перебував під арештом, але в стадії віддання до суду суд змінив йому запобіжний захід на більш м'який і до дня судового розгляду підсудний встиг сховатися².

Як видно з цих прикладів, рішення суду були прийняті щодо лідерів організованих злочинних формувань і це свідчить про недосконалість процесуального законодавства, яке регулює питання застосування запобіжного заходу. Ми вважаємо за необхідне запропонувати таке рішення.

Взяття під варту для осіб, які звинувачуються у вчиненні злочинів у складі організованих груп, на відміну від інших обвинувачених, як запобіжний захід має ще одну мету, яка, як правило, не є характерною для злочинців-одиначок, — збереження їм життя і здоров'я, тому що загроза таким особам може виходити як від конкуруючих злочинних формувань, так і від своїх соратників. Тому, щоб забезпечити досягнення цілей правосуддя й убезпечити самого обвинуваченого, необхідно ввести в процесуальний закон самостійну підставу застосування запобіжного заходу — тримання під вартою: «якщо особа звинувачується у злочині, вчиненому в складі організованої групи», і застосовувати її за наявності обґрунтованого подання органу попереднього розслідування.

Рекомендовано до опублікування
сектором кримінального права.

Рецензент доктор юридичних наук,
професор Ю. В. Баулін.

¹ Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 2. — С. 26.

² Прикладом є справа Віктора Авдишева, лідера одного з кримінальних угруповань, що здійснювала свою діяльність в Києві, який після зміни запобіжного заходу судом на більш м'який сховався від суду, був об'явлений у розшук і знайдений через тривалий час на території Азербайджану, але не виданий у зв'язку з розслідуванням іншої справи, по якій він звинувачувався. Прокуратурою було висловлено сумнів щодо обґрунтованості рішень суду при зміні запобіжного заходу і відсутності інших, не вказаних у процесуальному законі мотивів.

В. М. Хотенець, завідувач відділу;
О. Г. Шило, старший науковий
співробітник.

Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ У СУДІ (до застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод)

Розбудова України як правової держави, глибокі економічні та соціальні реформи, які здійснюються в останні роки, обумовлюють необхідність суттєвої зміни національної правової системи, створення дійових механізмів, що забезпечують виконання завдань нової державної політики.

Основні напрямки реформування законодавства визначені Конституцією України, згідно зі ст. 3 якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це конституційне положення має принципове і вирішальне значення; воно свідчить про суттєву зміну пріоритетів у системі охоронюваних цінностей, прагнення до створення правової державності, в умовах якої реально забезпечуються автономність та свобода людини, правам і соціальним інтересам якої в ієрархії суспільних цінностей віддається перевага.

Саме зв'язаність держави правами та свободами людини і громадянина є однією з найважливіших рис правової держави. Але, як зазначив А. П. Засць, ідея людини не набуває виразу

© В. М. Хотенець, О. Г. Шило, 2001.

виключно нормативної державної ідеології, як це було характерно для періоду дії радянських конституцій, а переводиться у площину реальних конституційно-правових відносин, перетворюється на нормативну базову основу легітимації влади і конституційно-правового обґрунтування обов'язків держави перед людиною¹.

Відомий вираз «людина — мета, а не засіб» у контексті співвідношення державних та особистих інтересів означає забезпечення державою в першу чергу прав і законних інтересів кожного громадянина в усіх галузях життєдіяльності суспільства. Тому, як слушно зазначив І. Л. Петрухін, самі цілі, які ставлять перед собою суспільство і держава, повинні відповідати принципу гуманізму. Постановка цілей повинна здійснюватися на підставі вибору адекватно гуманних засобів їх досягнення².

Особливе значення це має у галузі кримінального судочинства, оскільки саме тут нерідко виникають гострі конфліктні ситуації, пов'язані, перш за все, з втручанням з боку органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, в особисте життя людини, обмеженням її конституційних прав, застосуванням засобів процесуального примусу. Саме тому специфіка кримінально-процесуальної діяльності обумовлює необхідність надання цим державним органам широких владних повноважень щодо обмеження на законних підставах конституційних прав громадян. Ефективність цієї діяльності, розкриття злочинів, встановлення істини у кримінальній справі, своєчасне вжиття превентивних заходів у багатьох випадках є неможливим без таких обмежень. Рівень сучасної злочинності, її нові форми, широке застосування злочинцями технічних засобів, які суттєво ускладнюють виявлення та розслідування злочинів, вимагає від правоохоронних органів вжиття адекватних заходів реагування. Тому нормативне врегулювання кримінально-процесуальної діяльності потребує збалансованого поєднання гарантій прав людини в кримінальному судочинстві з гарантіями виконання органами, які здійснюють боротьбу зі злочинністю, покладених на них державою обов'язків, збалансованого співвідношення суспільних та особистих інте-

¹ Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К.: Парламентське вид-во, 1999. — С. 107.

² Петрухін І. Л. Человек и власть. — М.: Юристъ, 1999. — С. 16.

ресів¹. Останнє, як справедливо зазначено в літературі, охоплюється не спрощеним поняттям переваги суспільного інтересу чи інтересів людини, а складним діалектичним поєднанням цих інтересів, яке враховує як пріоритет, так і паритет, баланс, узгодження, гармонізацію інтересів: в одному випадку існує пріоритет суспільних інтересів, в іншому — пріоритет особистих інтересів або поєднання особистих і суспільних інтересів².

Для України, яка не має сталих демократичних традицій визнання пріоритету прав людини, важливе значення має позитивний досвід міжнародного співтовариства у галузі захисту прав людини, вивчення та певне запозичення якого з урахуванням національних умов сприяє становленню держави як демократичної, соціальної, правової. Ідеї, які покладені в основу міжнародних норм і принципів щодо забезпечення прав людини у всіх сферах суспільного життя, у тому числі і в галузі кримінального судочинства, спрямовані, перш за все, на захист її особистих прав і основних свобод.

Права людини є самостійною галуззю сучасного міжнародного права, яка являє собою сукупність загальновизнаних і спеціальних принципів і норм, що регламентують права і свободи людини, її обов'язки перед державою і обов'язки держави перед своїм громадянином, а також регулюють співробітництво держав у галузі захисту прав і свобод людини³. Характеризуючи сутність і значення прав людини як галузі сучасного міжнародного права, відомий вчений І. І. Лукашук зазначає, що права людини не обмежуються захистом прав індивіда, вони визначають характер міжнародного правопорядку і національних правових систем⁴.

¹ Цей принцип був сформульований Європейським судом з прав людини у справі Silver and others проти Великої Британії (25. 03. 83 р.), в якій Суд зауважив, що фраза «бути необхідним у демократичному суспільстві» означає, щоб бути сумісним з Конвенцією, втручання повинно відповідати «нагальній соціальній потребі» і «бути пропорційним до законної мети, що переслідується». Про зміст принципу пропорційності див.: Хартлі Т. К. Основы права Европейского сообщества. — М., 1998. — С. 161-162.

² Засць А. П. Вказ. праця. — С. 161.

³ Международное публичное право / Под ред. К. А. Бекяшева. — М.: Проспект, 1999. — С. 187.

⁴ Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть. — М.: Изд-во БЕК, 1997. — С. 33.

В основі концепції прав людини в міжнародному праві лежить ідея про те, що вони належать кожному від народження, тобто іманентні людській особистості, мають природний характер. Стаття 1 Загальної декларації прав людини проголошує, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Визнання невід'ємності і невідчужуваності прав людини породжує обов'язок держави забезпечити їх, створити певні умови щодо їх реалізації, а в разі необхідності — надійно захистити.

Ці основоположні постулати міжнародного права знайшли своє відображення в Конституції України та мають бути розвинуті в новому галузевому законодавстві.

Основними засадами сучасної державної політики України у галузі прав людини є: визнання прав і основних свобод людини і громадянина такими, що дані людині від народження і є невід'ємними; забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою; забезпечення рівності всіх людей перед законом і судом; визнання верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновано лише на законі; недопущення звуження змісту та обсягу проголошених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина; визнання презумпції особистої свободи людини відповідно до принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом; визнання обмеженості свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу, згідно з яким дозволено лише те, що прямо передбачається законом¹.

Реформування національного законодавства в останні роки, спрямоване на створення належних умов, вироблення механізмів і процедур для повної і безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав та законних інтересів, свідчить про серйозні наміри України у галузі прав людини, прагнення до їх забезпечення та захисту на рівні міжнародних стандартів.

Проголошення Україною міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, частиною національного законодавства (ч. 1 ст. 9 Конституції України) є

¹ Постанова Верховної Ради України «Про засади державної політики України в галузі прав людини» № 757-XIV від 15 червня 1999 р.

проявом докорінної зміни державної політики щодо співвідношення національної та міжнародної правових систем, відмови від дуалістичної концепції, яка досить довго панувала у національній правовій доктрині, визнання пріоритету норм міжнародного права над внутрішнім законодавством із верховенством Конституції України¹. За словами проф. В. Євінтова, система застосування міжнародного права у внутрішньому правопорядку України ґрунтується на таких засадах: 1) норми міжнародних договорів, запроваджені в право України ратифікаційним законом, набувають статусу норм національного права і підлягають відповідному застосуванню. Пряме застосування таких норм договорів не виключається, якщо законодавець не здійснив спеціальної трансформації цих норм у внутрішнє законодавство; 2) у разі колізії норм ратифікованого договору та норм національного права перші мають вищу силу над другими і підлягають пріоритетному застосуванню; 3) забороняється запроваджувати в право України і, відповідно, застосовувати договори, які суперчать Конституції України².

«Каталог» прав і свобод людини у галузі кримінального судочинства закріплений у ряді міжнародних документів універсального та регіонального характеру. Це — Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими 1955 року, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання 1984 року, Основні принципи поведінки з ув'язненими і Стандартні мінімальні правила відносно заходів, не пов'язаних з ув'язненням (Токійські правила), 1990 року, Європейська конвенція з попередження катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поведінки або покарання 1987 року тощо. Багато з названих документів прийняті у формі резолюцій і мають рекомендаційний характер. Разом з тим, як заз-

¹ Це прямо випливає з ч. 2 ст. 9 Основного Закону, згідно з якою укладення міжнародних договорів, які суперчать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

² Євінтов В. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (коментар до статті 9 Конституції України) // Українське право. — 1998. — № 1. — С. 26.

начив І. І. Лукашук, відсутність у резолюціях юридично обов'язкової сили зовсім не означає, що вони позбавлені будь-якої обов'язкової сили і є рекомендаційними у повному розумінні цього слова. Статuti організацій виходять з того, що кожний член буде сумлінно ставитися до виконання своїх обов'язків, добиватися здійснення завдань і принципів Статуту. А це неможливо, якщо держави-учасниці не будуть зважати на прийняті резолюції. Тому, не маючи юридичної сили, резолюції, однак, зобов'язують морально-політично. Більше того, виконання резолюцій розглядається як виконання обов'язків за Статутом¹.

Інтеграція України до європейського співтовариства, розширення міждержавного співробітництва обумовлює необхідність створення єдиного правового простору, уніфікації існуючих правових систем. Важливе значення в цьому має гармонізація внутрішнього законодавства з міжнародними нормами та принципами, інкорпорація окремих норм та інститутів європейського права в національне².

Особливе місце серед норм європейського права посідає Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року (далі — Конвенція)³. Вона набула значення найбільш доскона-

¹ Лукашук І. І. Международное право в судах государств. — СПб, 1993. — С. 170.

² Сучасне європейське право складається з багатьох конвенцій, угод, хартій, кодексів. Правову базу лише однієї Ради Європи становлять більше 170 багатосторонніх угод. Україна ратифікувала лише 30 з них. Див.: *Оп-ришко В.* Питання трансформації європейського права в законодавство України // *Право України.* — 2001. — № 2. — С. 28.

³ Україна ратифікувала Конвенцію, Перший протокол і протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції Законом від 17. 07. 97 р., чим визнала обов'язкову силу на своїй території самої Конвенції, а також юрисдикцію Європейського суду з прав людини з усіх питань щодо тлумачення та застосування її положень. Зазначимо, що трансформація конвенційних норм в національне законодавство здійснюється різними засобами. Конвенція залишає на власний розсуд держави створення правового механізму реалізації конвенційних приписів. Одностайності практики застосування цих норм державами-учасницями не досягнуто. Так, незважаючи на те, що в значній мірі Конвенція була підготовлена британськими юристами і Об'єднане Королівство стало першою державою, яка її ратифікувала, Конвенція не була інкорпорована в правову систему Англії, не визнавалось право на індивідуальну петицію і обов'язкова юрисдикція Страсбурського Суду, що призвело до того, що Великобританія на 1994 рік програла в Суді понад 50 справ // Див.: *Бингем Т. Х.* Европейская конвенция о правах человека: время инкорпорации // *Правозащитник.* — 1996. — № 3. — С. 18-27.

лого та ефективного у міжнародному масштабі правового документа. На відміну від інших міжнародних договорів, як слушно зазначається в літературі, Конвенція є комплексним та складним правовим механізмом захисту прав людини, який включає власне конвенційні норми, а також рішення Європейської комісії з прав людини та Комітету міністрів Ради Європи, судову практику Європейського суду з прав людини (далі — Суд), прецедентне право, загальновизнані норми та принципи міжнародного права, специфічні методи тлумачення Конвенції, наукову доктрину з питань її застосування тощо¹.

Норми Конвенції тісно пов'язані із прецедентною практикою Суду, оскільки в своїх рішеннях він не лише тлумачить Конвенцію, а й формулює певні критерії, яким повинно відповідати національне законодавство. Наголошуючи на необхідності застосування внутрішнього права, Суд неодноразово підкреслював, що воно повинно бути не тільки доступним для громадянина, а й точно сформульованим, щоб він міг відповідно врахувати його в своїй поведінці. У справі Вінтерверпа Суд зазначив, що саме внутрішнє право повинно відповідати Конвенції, в тому числі й викладеним у ній загальним принципам. В основі вищезначеної думки є поняття справедливої і адекватної процедури². Тому застосування Конвенції в національній правореалізаційній діяльності обумовлює необхідність доктринального дослідження практики Суду³, усвідомлення критеріїв відповідності національного законодавства і правозастосовної практики європейським стандартам.

Одним з найважливіших прав людини, гарантованих ст. 6 Конвенції та ст. 2-4 Протоколу № 7 до Конвенції, є право на справедливий судовий розгляд. Його складовими є такі аспекти

¹ Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння // *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі.* — 1999. — № 2. — С. 229.

² Мердок Дж. Л. Европейская конвенция по правам человека. Защита свободы и неприкосновенности личности. — Изд-во Совета Европы, 1994. — С. 4-5.

³ Див. про це: Добрянський С. Застосування Конвенції як вияв діалектики загального й одиничного у праворозумінні // *Право України.* — 2000. — № 11. — С. 38-40.

ти: право доступу до судової процедури, яке не може бути обмежене державою; право на справедливий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; право на публічний розгляд справи; право брати участь у судовому розгляді справи, маючи рівні можливості з іншою стороною, та право допитувати свідків (принцип змагальності та рівних можливостей); право на захист, яке включає: право не давати свідчення проти себе; право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для обвинуваченого мовою про характер і причину обвинувачення проти нього; право на безоплатний переклад; право вважатися невинуватим, доки його вину не буде доведено згідно із законом (принцип презумпції невинуватості); право мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту; право захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд.

Аналіз деяких з цих положень та правотлумачної практики Суду щодо їх застосування викликає певний інтерес в контексті даного дослідження.

Стаття 6 Конвенції стосується зокрема осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування і яким загрожує засудження за злочин, будь-яке інше позбавлення волі або — що важливо — зміна «їх прав і обов'язків цивільного характеру». Більше того, вона головним чином стосується способу виконання цих дій і справедливості процедур, які при цьому використовуються¹.

У пункті 1 ст. 6 Конвенції йдеться про право кожного при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Важливим є те, що Суд розуміє під «кримінальним обвинуваченням», оскільки констатація останнього по конкретній кримінальній справі тягне за собою певні процесуальні наслідки, зокрема право особи на за-

¹ Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. — Київ: «АртЕк», Будапешт: Інститут конституц. і законодавч. політики (COLPi). 1997. — С. 415.

хист. У справі Екле проти Федеративної Республіки Німеччини (1982) Суд дійшов висновку, що кримінальне обвинувачення може бути визначене як «офіційне повідомлення особи компетентним органом про те, що вона підозрюється у вчиненні кримінального злочину». У справі Фоті та інші проти Італії (1982) Суд навіть ширше тлумачення цього визначення, включивши до нього також «інші підстави, що підтверджують це звинувачення і можуть спричинити серйозні наслідки, які можуть ускладнити становище підозрюваного». Комісія та Суд визнали, що такими підставами, які можуть спричинити серйозні наслідки, можуть бути видача ордеру на арешт, обшук приміщення чи особистий обшук¹.

Співзвучне цьому рішення Конституційного Суду Російської Федерації від 27. 06. 2000 р. про перевірку конституційності положень частини першої статті 47 і частини другої статті 51 КПК РСФСР у зв'язку із скаргою гр. І. В. Маслова. В ньому Конституційний Суд підкреслив, що право на юридичну допомогу адвоката гарантується кожному незалежно від визнання особи затриманим або підозрюваним, якщо уповноваженими органами влади відносно цієї особи здійснюються заходи, пов'язані з кримінальним переслідуванням, або заходи, якими реально обмежується особиста недоторканність. Таке формулювання потребує, на наш погляд, чіткого визначення з приводу поняття «кримінальне переслідування».

Незважаючи на значний стаж дискусії щодо системи кримінально-процесуальних функцій та їх змісту, це питання залишається дискусійним. Так, заслуговує на увагу підхід до його розгляду А. М. Ларіна, який під кримінальним переслідуванням розуміє кримінально-процесуальну діяльність, що передуює вирішенню справи, і полягає у формулюванні та обґрунтуванні висновку про вчинення певною особою конкретного суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом². Іншою є точка зору Н. В. Жогіна, Ф. Н. Фаткулліна, які розгля-

¹ Донна Гом'єн. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. — Львів: Кальварія, 2000. — С. 45-46.

² Ларин А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. — М.: «Юрид. лит.», 1986. — С. 25; Ларин А. М., Мельникова Э. Б., Савицкий В. М. Уголовный процесс России. Лекции-очерки. — М.: Изд-во БЕК, 1997. — С. 156.

дають кримінальне переслідування як один з процесуальних наслідків акту порушення кримінальної справи та вважають, що воно є невід'ємною рисою всіх тих слідчих дій, які спрямовані на виявлення, збирання та перевірку «слідів» злочину, судових доказів. Звідси автори роблять висновок, що кримінальне переслідування особи, яка вчинила злочин, починається з першого ж кроку попереднього розслідування, незалежно від того, чи є дані про особу правопорушника¹. Цей погляд, висловлений в літературі майже сорок років тому, є, на нашу думку, найбільш вірним. Кримінальне переслідування є родовим, комплексним поняттям, складається з низки процесуальних дій, спрямованих на виявлення та збирання доказів, встановлення особи, яка вчинила злочин, розслідування та вирішення кримінальної справи. В рішенні Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа № 1-15/99 № рп/99 від 27. X. 1999 р.) підкреслено, що притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину (п. 1. 2.) Отже, кримінальне переслідування складається з декількох стадій, однією з яких є притягнення як обвинуваченого.

Здійснення у справі кримінального переслідування часто пов'язане із втручанням в особисте життя людини, порушенням нормального ритму її життя і праці та ін. Це обумовлює необхідність захисту законних інтересів такої особи, забезпечення його належного рівня. Тому вважаємо доцільним надання особі, щодо якої державними органами в зв'язку із провадженням у кримінальній справі здійснюються певні заходи, що обмежують її конституційні права, можливості захисту із залученням кваліфікованої юридичної допомоги. Це сприятиме забезпеченню права особи на судовий захист (ст. 59 Конституції України)² і дозволить вирішити низку ситуативних проблем, пов'язаних із захистом її законних інтересів, що виникають на

¹ Жогин Н. В., Фаткуллин Ф. Н. Возбуждение уголовного дела. — М.: Гос. изд. юрид. лит., 1961. — С. 59-60.

² Див.: Трофименко В. М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду. — Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2000. — С. 4, 10.

перших етапах провадження у кримінальній справі. В контексті розглядуваної проблеми доцільно звернути увагу також на Закон РФ від 21. 02. 2001 р. «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации в связи с ратификацией Конвенции о защите прав человека и основных свобод», яким суттєві змінені порядок допуску захисника до участі у кримінальній справі. Так, у випадках, якщо до особи, підозрюваної у вчиненні злочину, застосовані інші заходи процесуального примусу і її права і свободи обмежені діями, пов'язаними з її кримінальним переслідуванням, захисник допускається до участі в справі з початку здійснення цих заходів або дій (підозрюваним відповідно до нового кримінально-процесуального законодавства РФ є також особа, щодо якої порушено кримінальну справу)¹.

Право доступу до судової процедури означає забезпечену державою можливість кожної особи звернутися до суду за захистом порушених прав, при цьому доступ до суду має бути реальним. У справі Папагеоргіу проти Греції Суд визнав порушення статті 6 Конвенції, коли парламент Греції ухвалив закон, згідно з яким окремі заяви не приймалися до розгляду в судовому порядку, а розгляд справ, що перебували в суді, припинявся; при цьому деякі із справ вже знаходились у судах протягом кількох років. Але навіть за відсутності законодавства, яке впливає на відправлення судочинства, у випадку, коли суд відмовився розглядати факти, що відігравали важливу роль у вирішенні спірного питання, він тим самим позбавив себе відповідних судових повноважень, і в результаті мало місце порушення права на доступ до суду (Терра Вонінген проти Нідерландів)². Конституція України гарантує кожному право на оскарження до суду рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб (ст. 55). Проте, чинне кримінально-процесуальне законодавство України суттєво обмежує реалізацію даного конституційного положення в стадіях досудового провадження випадками оскарження до суду рішення про відмову в порушенні

¹ Российская газета. — 2001. — 23 марта. — № 58.

² Донна Гом'єн. Вказ. праця. — С. 43.

кримінальної справи, санкції прокурора на арешт та рішення про закриття кримінальної справи. Звідси на практиці виникають проблеми щодо застосування в кримінальному процесі статті 55 Конституції України як норми прямої дії і поширення юрисдикції суду на всі кримінально-процесуальні відносини, які виникають у досудових стадіях кримінального судочинства, в тому числі й на стадії порушення кримінальної справи. На нашу думку, мають рацію ті автори, які вважають, що «таке розширення судом своєї компетенції означало б порушення ним найбільш концептуальних засад кримінального судочинства, відповідно до яких тільки законом має бути визначено, хто, що, коли, де і як має робити при здійсненні кримінально-процесуальної діяльності»¹. Специфіка завдань кримінального судочинства, особливості правовідносин, які виникають у ході розкриття злочину, розслідування та вирішення кримінальної справи, примусовий характер заходів, іманентних кримінально-процесуальній діяльності, обумовлюють необхідність ретельної регламентації порядку здійснення провадження в кримінальній справі процесуальним законом, дотримання його вимог усіма суб'єктами кримінального процесу. Враховуючи, що право оскарження постанови про порушення кримінальної справи прямо не врегульоване КПК, у судовій практиці відсутня єдність поглядів щодо права відповідних суб'єктів оскаржити таку постанову. Вважаємо правильною практику тих судів, які відмовляють у прийнятті скарг на рішення про порушення кримінальної справи, про проведення тих чи інших слідчих дій та інше. Така практика, на наш погляд, не є порушенням статті 6 Конвенції щодо доступу до судової процедури, оскільки, по-перше, кожна особа, яка бере участь у провадженні по кримінальній справі, має право звернутися за судовим захистом порушених, на її думку, прав протягом розгляду справи у суді, по друге, п. 1 ст. 6 закріплює право кожного на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення. В наведеній вище справі Фоті та інші проти Італії Комісія та Суд визначилися щодо

¹ *Малярєнко В., Пилипчук П.* Межі судового контролю за додержанням прав і свобод людини в стадії попереднього розслідування кримінальної справи // *Право України*. – 2001. – № 4. – С. 42-43.

тлумачення поняття «кримінальне обвинувачення», однак, на їх думку, такі дії, як початок поліцейського розслідування, допит свідків або інші дії, що безпосередньо не впливають на заінтересовану людину, не можуть бути віднесені до таких підстав¹.

Однією з складових справедливого судового розгляду при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення є, як зазначалося вище, право на мовчання. Згідно зі ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначається законом. Право свідка відмовитись від дачі показань у цих випадках передбачено також п. 6 ч. 1 ст. 69¹ КПК України. Проте важливим, на наш погляд, є питання щодо оцінки факту відмови від дачі показань, можливості його використання проти інтересів свідка. Це питання неодноразово виникало у прецедентній практиці Суду. Зокрема, у справі Кондрон проти Об'єднаного Королівства (2. 05. 2000 р.) заявники стверджували, що їх право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 Конвенції, було порушено, оскільки суддя надав присяжним можливість зробити висновок про їх винність, виходячи, поряд з іншим, з факту їхнього мовчання на стадії попереднього слідства. Вирішуючи справу, Суд, посилаючись на один із своїх прецедентів, а саме справу Мюррей проти Об'єднаного Королівства, зазначив, що не можна розглядати право на мовчання як абсолютне. Однак, зважаючи на те, що право на мовчання лежить в основі справедливого судового розгляду, Суд наголосив, що національним судам слід бути особливо обережними, оцінюючи мовчання підсудних як доказ, котрий свідчив би проти них самих. З огляду на це Суд підтвердив свою думку, що обґрунтування вини підсудних повністю чи в основному фактом їхнього мовчання або відмовою свідчити не відповідає змісту права не давати свідчень.

У зв'язку з цим, а також зважаючи на зміст права не давати свідчень, очевидною є неможливість і недоцільність врахування мовчання підсудних при оцінці переконливості доказів, представлених обвинуваченням, у тих ситуаціях, коли пояснення підсудних є необхідними².

¹ *Донна Гом'єн.* Вказ праця. – С. 46.

² *Право України*. – 2001. – № 2. – С. 144-145.

Аналіз наведеного рішення Суду дозволяє дійти висновку, що при певних умовах факт мовчання підсудного може бути розцінений проти нього, але національне законодавство повинно забезпечувати певний баланс між правом особи не давати свідчень та можливістю суду розцінити його як такий, що свідчить про її винність. Умовами, при наявності яких мовчання підсудного може бути розцінено не на його користь, на наш погляд, є сукупність очевидних доказів, які свідчать про причетність особи до вчинення злочину.

Гарантії справедливого судового розгляду в розумні строки, закріплені ст. 6 Конвенції, тісно пов'язані з положеннями ст. 5 щодо забезпечення свободи та особистої недоторканності.

Особливе значення в контексті даної статті має право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним (п. 4 ст. 5)¹.

Для виконання положення відносно компетентного органу, який приймає рішення про обмеження свободи, останній повинен задовольняти таким вимогам: бути незалежним і неупередженим; здійснювати свої функції відповідно до встановлених процедур. При цьому, як зазначив Дж. Л. Мердок, під судом у контексті ст. 5 мається на увазі не обов'язково судовий орган класичного типу, всередині звичайних судових структур держави². Разом з тим він повинен відповідати вищенаведеним вимогам. Так, у рішенні справи «Н'едбала проти Польщі» (2000) Суд зауважив, що посадова особа може вважатися такою, якій закон надає право здійснювати судову владу відповідно до ч. 3 ст. 5 Конвенції за умови, якщо її статус відповідає вимогам, що забезпечують людині гарантії від свавільного та необгрунто-

¹ Судовий порядок видачі ордеру (наказа) про арешт відомий законодавству багатьох держав — учасниць Конвенції — Німеччини, Франції, Англії та ін. КПК ФРН встановлює, наприклад, що якщо обвинувачений затриманий на підставі наказу про арешт, він без зволікання має бути доставлений до компетентного судді, який не пізніше наступного дня допитує його, вислуховує його докази і якщо наказ про арешт залишається в силі, то обвинуваченому має бути роз'яснено його право подати скаргу або використати інші правові засоби. Більш докладно про це див.: Туманянц А. Р. Контрольні функції суду у сфері кримінального судочинства. — Харків: «Основа». 2000. — С. 33-35

² Мердок Дж. Л. Вказ. праця. — С. 15-17.

ваного взяття під варту. Отже, така особа у здійсненні своїх повноважень повинна бути незалежною від виконавчої влади та сторін у справі. Тому при вирішенні питання про взяття під варту важливими є об'єктивні умови, а саме: якщо на момент вирішення цього питання з'ясується, що посадова особа, уповноважена приймати рішення про взяття під варту, може пізніше залучатися до участі у кримінальній справі на боці обвинувачення, то незалежність та неупередженість такої особи викликає сумнів. Суд також зазначив, що чинне польське законодавство, що регулює ці питання, не передбачає жодних гарантій неучасті прокурора, який вирішував питання про взяття під варту особи, у підтриманні державного обвинувачення проти неї у суді¹.

У найближчому майбутньому рішення про взяття під варту в Україні буде приймати суд (відповідно до ст. 29 Конституції України), що, на наш погляд, повністю відповідає європейським стандартам у галузі захисту прав людини та відправлення правосуддя. Подібне вирішення цієї проблеми вимагатиме, перш за все, суттєвих організаційних змін судової системи. Суддя, який буде санкціонувати арешт, не повинен розглядати кримінальну справу по першій інстанції, оскільки в цьому разі він не відповідає вимогам неупередженості та незалежності (ст. 6 Конвенції). У справі Хаушильдт проти Данії (1989) Суд визнав порушення статті 6 на тій підставі, що суддя у справі перед цим ухвалив рішення про попереднє ув'язнення обвинуваченого, а оскільки рішення про попереднє ув'язнення повинно було спиратися на ознаки вини, то це могло вплинути на об'єктивність судового розгляду². Тому правильними, на наш погляд, є пропозиції, висловлені в юридичній літературі, щодо необхідності створення посади слідчого судді, який займатиметься виключно вирішенням питань, пов'язаних з наданням дозволу на здійснення оперативно-розшукових дій, застосуванням запобіжних заходів, які суттєво обмежують конституційні права людини, а також інших заходів процесуального примусу³. Крім

¹ Право України. — 2000. — № 10. — С. 131.

² Донна Гам'єн. Вказ. праця. — С. 50.

³ Бринцев В. Система досудового слідства // Право України. — 1998. — № 12. — С. 99-101; Маляренко В., Пилипчук П. Головні напрями розбудови кримінального судочинства, структура і зміст майбутнього КПК України // Право України. — 2000. — № 8. — С. 15.

того, до його компетенції слід віднести здійснення попереднього та подальшого контролю за діями та рішеннями органів попереднього слідства¹.

Окремої уваги заслуговує питання щодо обґрунтованості взяття під варту, тобто підстав обрання цього запобіжного заходу. Чинне кримінально-процесуальне законодавство України передбачає, що взяття під варту застосовується в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад один рік. У виняткових випадках цей запобіжний захід може бути застосовано в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі і на строк не більше одного року (ч. 1 ст. 155 КПК України). У випадках, передбачених ч. 2 ст. 155 КПК України, взяття під варту може бути застосоване лише на підставі вчинення особою зазначеного цією правовою нормою злочину. Перш ніж робити будь-які висновки щодо відповідності національного законодавства в цій частині європейським стандартам, звернемося до прецедентної практики Суду. Розглянемо, наприклад, рішення у справі Мюллер проти Франції (1997): заявник скаржився на порушення п. 3 ст. 5 Конвенції, а саме — невинувачено довгий строк тримання його під вартою (4 роки). За цей період він декілька разів клопотав про звільнення його до суду під гарантії явки, на початку розслідування визнав себе винним. Законодавство Франції передбачає, що взяття під варту може бути застосоване з таких підстав: якщо тримання обвинуваченого під вартою є єдиним засобом зберегти речові та інші докази або перешкодити тиску на свідків та потерпілих, або змові між обвинуваченим і співучасниками; якщо таке тримання під вартою є необхідним для охорони суспільного порядку. Або для захисту обвинуваченого, для припинення злочину чи попередження його повторення, або для перебування обвинуваченого у розпорядженні судових органів. На підставі аналізу фактичних обставин справи і національного законодавства Суд вирішив: факт визнання Мюллером і його співучасниками своєї вини свідчить про відсутність ризику змовлення між ними; ризик ухилення від

¹ Див про це: Сибільова Н. В., Хотенець В. М. Перший закон діалектики або скільки необхідно проектів для прийняття Закону про судоустрій // Закон і бізнес. — 9 грудня 1998. — № 46 (367).

правосуддя не може оцінюватися виключно на підставі суворості винесеного вироку; ризик повторного вчинення злочину не може оцінюватися на підставі вказівок щодо минулого особи¹ (в даному випадку йдеться про попередні судимості особи).

Крім того, Суд також визнав, що певні правопорушення внаслідок їх тяжкості і реакції на них громадськості можуть викликати соціальне заворушення, яке може виправдати досудове тримання під вартою. Однак цю підставу можна вважати доречною і достатньою лише за умови, що вона ґрунтується на фактах, на підставі яких можна довести, що звільнення обвинуваченого реально порушить громадський порядок. Тримання під вартою залишатиметься законним тільки якщо зберігатиметься реальна загроза для громадського порядку. В рішенні по іншій справі Суд підкреслив, що небезпека, що обвинувачений переховуватиметься від правосуддя, не виникає лише тому, що він може перетнути кордон або що йому легко це зробити; повинен існувати цілий комплекс обставин, зокрема очікуваний суворий вирок, особлива відраза обвинуваченого до перебування під вартою або відсутність міцних зв'язків у країні, які дають підстави припустити, що наслідки і небезпека втечі здаватимуться йому меншим злом, ніж подальше ув'язнення².

Наведене дозволяє зробити висновок, що підставою застосування взяття під варту як запобіжного заходу в кримінальному процесі можуть бути виключно достатні фактичні дані, які свідчать про те, що особа переховуватиметься від слідства та суду або перешкоджатиме провадженню в кримінальній справі³.

¹ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999. — № 1. — С. 348-349.

² Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Вказ праця. — С. 469.

³ Це положення набуло значення стандарту, який застосовується не лише в європейських країнах. Так, наприклад, Федеральний акт реформи застави 1984 року (США) вимагає від судів брати під варту до судового розгляду тих затриманих, яких обвинувачено у скоєнні певних тяжких злочинів, у випадку, коли обвинувач демонструє за допомогою ясних та переконливих доказів у ході слухання, проведеного з дотриманням принципу змагальності сторін процесу, що ніякі умови звільнення до суду «не забезпечать у достатній мірі безпеку будь-якої іншої особи або суспільства». Рішення про взяття під варту повинно бути підкріплене письмовими доказами з зазначенням причин прийняття такого рішення. Див.: Реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві. — К., 2000. — С. 132-133.

Застосування цього запобіжного заходу з мотивів самої лише небезпечності злочинів (ч. 2 ст. 155 КПК України) не є достатньою умовою для тримання особи під вартою і не відповідає п. 3 ст. 5 Конвенції. Звертаючи на це увагу, В. Маляренко запропонував вдосконалити діюче законодавство, посилити його стримуюче значення запровадженням кримінальної відповідальності обвинуваченого за недодержання даної ним підписки про невиїзд, за неповагу до органів слідства і суду¹.

Не є, на наш погляд, адекватною рівню правообмежень у разі застосування до особи арешту умова щодо вчинення злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад один рік (ч. 1 ст. 155 КПК України). На наш погляд, є доцільним збільшити цей строк до двох років, оскільки максимальна санкція до одного року позбавлення волі свідчить про невелику суспільну небезпечність вчиненого злочину, що робить недоцільним у даному разі застосування взяття під варту. Так, наприклад, Законом РФ від 21. 02. 2001 р. КПК РФСР змінено в цієї частині — тримання під вартою застосовується щодо підозрюваного або обвинуваченого у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад два роки. У виняткових випадках у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі до двох років, цей запобіжний захід може бути застосований щодо підозрюваного або обвинуваченого, якщо він порушив обраний до нього запобіжний захід, або якщо він не має постійного місця проживання на території Російської Федерації, або якщо не встановлена його особа. Цілком вірною видається позиція російського законодавця щодо вирішення питання про взяття під варту неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених, до яких цей запобіжний захід застосовується лише в разі, якщо вони вчинили тяжкий або особливо тяжкий злочин. У виняткових випадках цей запобіжний захід може бути застосований відповідно до неповнолітнього, підозрюваного або обвинуваченого у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років². Таким чином, нове кримінально-процесуальне законодавство

¹ Маляренко В. Т. До питання про запобіжні заходи в кримінальному процесі // Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 4. — С. 43.

² Российская газета. — 14 марта 2001 года.

РФ суттєво обмежує можливість застосування до неповнолітніх взяття під варту і відповідає в цій частині основним принципам міжнародної ювенальної юстиції, закріпленим у Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй щодо відправлення правосуддя відповідно до неповнолітніх (Пекінських правил)¹. Так, згідно зі ст. 13 цих правил тримання під вартою до суду застосовується лише як надзвичайний захід і протягом дуже короткого періоду часу; рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинні прийматися лише після ретельного розгляду питання і обмеження повинно бути по можливості доведено до мінімуму (ст. 17).

Тримання під вартою при розслідуванні злочинів у кримінальних справах не може тривати більше двох місяців (ст. 156 КПК України). За певних умов цей строк може бути продовжено до трьох, шести, дванадцяти та вісімнадцяти місяців. Останнім часом у ході підготовки нового кримінально-процесуального законодавства України висловлюються пропозиції щодо скорочення максимального строку тримання обвинуваченого під вартою під час попереднього розслідування. Так, наприклад, за законопроектом, запропонованим народним депутатом України В. Онопенко, максимальний строк тримання обвинуваченого під вартою дорівнює дев'яти місяцям². Така пропозиція, з одного боку, є певним позитивом щодо забезпечення прав особистості в кримінальному судочинстві, зокрема права на свободу і особисту недоторканність, і з другого — негативом щодо гарантій встановлення істини у кримінальній справі, самої можливості розслідувати справу і своєчасно завершити досудове провадження. На нашу думку, питання щодо строку тримання обвинуваченого під вартою повинно вирішуватися диференційовано, залежно від санкції статті, за якою кваліфіковано вчинений злочин. У випадках, коли йдеться про тяжкий злочин, за який санкція статті передбачає позбавлення волі на строк понад 10 років, тримання під вартою обвинуваченого у вчиненні такого злочину може бути значно довшим, ніж за вчинення злочину, який є менш тяжким.

¹ Прийняті сьомим конгресом ООН по запобіганню злочинності і поводженню із правопорушниками. Затверджені 40 сесією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1985 року.

² Голос України. — 24 лютого 2001 року. — № 36 (2536).

Особливої уваги заслуговує також питання щодо строку тримання під вартою, оскільки чинне кримінально-процесуальне законодавство України його не визначає. В літературі неодноразово висловлювалися пропозиції щодо встановлення цього строку, обмеження його трьома місяцями (з можливістю подовження за рішенням вищестоящего суду ще на два місяці)¹, строком тримання під вартою обвинуваченого, встановленого на стадії попереднього розслідування². Відповідно до ст. 239¹ КПК РРФСР у редакції Закону від 9. 03. 2001 р. строк тримання під вартою особи, справа якої знаходиться в провадженні суду, не може перевищувати шести місяців від дня надходження справи до суду. При наявності даних, що свідчать про те, що звільнення підсудного з-під варти суттєво перешкоджатиме всебічному, повному та об'єктивному дослідженню обставин справи, суд за власною ініціативою або за клопотанням прокурора має право продовжити строк тримання підсудного під вартою до винесення судового рішення по суті справи, але не більше, ніж на три місяці. Рішення суду щодо продовження строку тримання підсудного від вартою може бути оскаржено у вищестоящий суд, який при наявності до того відповідних підстав має право його скасувати. Ці правила не застосовуються до осіб, які обвинувачуються у вчиненні особливо тяжкого злочину.

Важливе значення для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність є право заарештованого на звільнення до початку судового розгляду під гарантії явки в судове засідання. Однією з таких гарантій є застосування застави. Чинний Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає мінімальні розміри застави залежно від тяжкості вчиненого злочину (ст. 154¹). Остаточний розмір застави в кожному конкретному випадку встановлюється особою, яка застосовує цей запобіжний захід, з урахуванням мінімальних меж. Останні, на нашу думку, є надто великими, що суттєво ускладнює застосування застави в кримінальному процесі, а в багатьох випадках через неспроможність заставодавця внести певну суму — робить зовсім неможливим. Аналіз законодавства

¹ Маринів В. І. Принцип особистої недоторканності в кримінальному процесі України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 1999. — С. 14.

² Трофименко В. М. Вказ. праця. — С. 5.

США, Франції, Великобританії, Російської Федерації не застосовування застави свідчить про те, що розмір застави визначається в кожному конкретному випадку залежно від фактичних обставин справи і фінансових можливостей підсудного. Так, згідно з Федеральним актом реформи застави 1984 року (США) фінансові можливості підсудного, який звільняється під заставу, є одним з факторів, який повинен бути врахований при визначенні суми застави; при цьому суд не може встановлювати фінансову умову для звільнення до суду, невиконання котрої може призвести до ув'язнення (Кодекс США 18 § 3142 (в) (2)). КПК РФ також не встановлює мінімальні розміри застави, а обмежується вказівкою, що її сума визначається органом, який обрав цей запобіжний захід, згідно з обставинами справи (ст. 99¹). Вважаємо, що саме такий підхід до вирішення питання про розмір застави максимально забезпечує право бути звільненим під заставу, тому заслуговує на підтримку ст. 110 проекту КПК України, згідно з якою розмір застави встановлюється з урахуванням обставин справи, майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, інших даних про його особу, його зв'язки та його минуле, розміру заподіяних злочинних збитків, розміру цивільного позову. Розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим, підсудним взятих на себе зобов'язань. Розмір застави не може бути непомірним для даного підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. Останнє положення є суттєвою гарантією застосування застави, але, на наш погляд, вимагає редакційної зміни, адже заставодавцем може бути як сам підозрюваний, обвинувачений, підсудний, так і треті особи (фізичні чи юридичні). Тому вважається за доцільне закріпити, що розмір застави не може бути непомірним для заставодавця.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності.

Рецензент доктор юридичних наук, професор М. В. Буроменський.

¹ Реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві. — С. 131, 140.

В. С. Батиргарєєва,
молодший науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ТИПОЛОГІЯ ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ВЧИНИЛИ РОЗБІЙ З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО

У спеціальній літературі існує ряд типологій корисливих і корисливо-насильницьких злочинців. Наприклад, залежно від якісної однорідності корисливості М. Г. Міненко розрізняє в межах загального корисливого типу монокорисливий і насильницько-корисливий типи. З урахуванням кількісної характеристики корисливості (обсяг, ступінь її вираження тощо) корисливі і корисливо-насильницькі злочинці відповідних типів можуть бути, на його думку, професійними, злісними, ситуаційними, імпульсивними¹. В. Г. Танасевич, виходячи з характеру злочинної діяльності та ставлення до неї суб'єкта цієї діяльності, виділяє такі типи розкрадачів, як 1) злочинці з яскраво вираженим прагненням до розкрадання; 2) злочинці, що вчинили корисливі злочини за відсутності яскраво вираженої антисуспільної спрямованості; 3) розкрадачі, які вчинили замах на державне або колективне майно головним чином у результаті ситуації, що склалася, під впливом моменту². В рамках цих типів В. Г. Танасевич виділяє ще цілий ряд підгруп. Свою типологію осіб, які вчинили розбійні напади, пропонує Є. В. Побрызгаєва. Вона виділяє декілька типів розбійників, а саме: 1) користолубний, 2) такий, що утверджує себе, 3) соціально-психологічний, 4) мстивий, 5) ігровий³.

© В. С. Батиргарєєва, 2001

¹ Міненко М. Г. Типология корыстных преступников // Правоведение, 1991, № 1. – С. 91 – 93.

² Личность преступника / Под ред. Кондрашкова Н. Н., Кудрявцева В. Н., Лейкиной Н. С., Миньковского Г. М. и др. – Москва: Юрид. лит., 1971. – С. 178 – 183.

³ Побрызгаева Е. В. Типология лиц, совершающих разбойные нападения. – В сб.: Криминологические проблемы преступного поведения М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. – С. 26 – 34.

На нашу думку, особа розбійника, злочини якого супроводжуються проникненням у житло, являє собою окремий підтип корисливо-насильницького злочинця. Виділення типологічних груп досліджуваних нами розбійників ми здійснюємо на підставі, яка включає п'ять елементів у взаємозв'язку: а) система ціннісних орієнтацій, що представлені моральними та правовими поглядами; б) колишня поведінка та її співвідношення зі вчиненням злочином; в) особливості умов формування особи та умов її проживання до часу вчинення розбою; г) особливості вчинення злочину та його маскування; д) зв'язок між винним і потерпілим.

1. *Деградований тип розбійника.* Синонімом даної типологічної групи може бути «маргінальний» злочинець. Таких розбійників, за результатами нашого дослідження, майже 25%. До даної категорії належать передусім хронічні алкоголіки, рідше наркомани, «з досвідом». Для цих осіб характерним є фактичний розпад особистості. Таке становище — результат всього їхнього життєвого шляху. Сильніша по суті наркоманійна залежність від алкоголю вже не може задовольнятися в межах загальновизнаних стандартів. Для задоволення потреб у спиртному винні легко виходять за межі загальновизнаної поведінки. Спостерігається повна перебудова ієрархії мотивів. Примітивізм мотивів обумовлює і примітивізм способів вчинення злочину. Інтерес у таких осіб втрачається до всього, окрім алкоголю. Речі, які вони крадуть, не становлять для них цінності як такої. Володіння ними не є смислом їхньої злочинної діяльності, бо в матеріальних цінностях такі особи бачать перш за все еквівалент кількості спиртного, яке можна придбати. Іноді метою розбійного нападу лише тільки і є заволодіння алкогольними напоями або грошима на їх купівлю. Потерпілими від злочинів даної типологічної групи можуть стати практично будь-хто. Частіше за все жертвами деградованих стають такі ж товариші-пияки зі «своїї компанії», як і вони самі, які, на думку винних, у цей час мають гроші, наприклад, у разі отримання пенсії кимось з близьких потерпілих; або незнайомі винним мешканці перших поверхів багатоповерхових чи приватних будинків, як правило, в районі місцепроживання, мешкання розбійників. Потерпілими досить часто стають родичі винних. Однак пограбування потерпілих з високим матеріальним достат-

ком для даної категорії практично є неможливим, тому що у злочинців виникають труднощі з подоланням зовнішніх перешкод до матеріальних цінностей — добре зачинені двері, можливо, собаки.

Практично всі особи даної типологічної групи з самого дитинства зустрічалися в своїй сім'ї, у найближчому побутовому оточенні з тими взірцями поведінки оточуючих дорослих, які з часом для самих винних стають нормою їх життя. Це — алкоголізм, дармоїдство, жебрацтво, сексуальна розбешеність, бродяжництво. Характерно, що з цього середовища майбутні злочинці не прагнуть вирватися. Основний час вони проводять у «своїй компанії». До вчинення розбою 60% особами даної категорії вже припускалися якісь злочинні діяння, в основному, корисливі та насильницькі злочини. Багато хто був судимий 3-4 рази. У побуті ці люди постійно припускаються антигромадських, аморальних вчинків. Кількість розбоїв ніколи не перевищує одного-двох, внаслідок того, що злочини, вчинені «маргінальними» злочинцями, розкриваються досить легко і, головне, швидко через їх явну очевидність та відсутність маскування. Розбійники ніколи не організуються у стійкі злочинні групи для тривалого заняття злочинною діяльністю. Злочини вчиняються переважно 2-3 чоловіками, рідкіше — поодинокі. Основне знаряддя вчинення злочину — кухонний або розкладний ніж.

2. *«Обачні» розбійники.* «Обачних» серед розбійників дуже небагато (3 — 4%). Це люди з нормальним або високим матеріальним достатком, які мають офіційну роботу в комерційних структурах. В основному їхня робота пов'язана з виконанням широких, але досить невизначених функцій менеджера або комерційного директора малих і середніх фірм. Мають добре реноме. Бачачи великі гроші, що проходять через фірму, ці люди стають жадібними. Об'єктом розбоїв обирають своїх компаньйонів у бізнесі, своїх хазяїв або клієнтів комерційних структур, а також родичів даних осіб. Винні розраховують тільки на великий «прибуток», тому злочин ретельно планується: попередньо вивчається розпорядок дня жертви і членів сім'ї, суміжна з квартирою чи домоволодінням територія; заздалегідь продумуються засоби впливу на потерпілих. Злочинці можуть неодноразово бувати в помешканні, знати, що є цінного в ньому, де тайни-

ки, чи є у господарів зброя, тощо. «Обачні» ніколи не діють самі, дуже рідко є безпосередніми виконавцями, бо побоюються бути упізнаними. Їх функції при вчиненні злочину зводяться до організації, підмовництва та пособництва. Користуються послугами «надійних» осіб, нерідко з кримінальним минулим, які в процесі розбою можуть припустити ексцес, який виражається у вбивстві жертви. Однак «обачних» такий результат може влаштовувати і з самого початку, власне, для цього їм і потрібен виконавець, який за певну долю або відсоток від викраденого «прибере» потерпілого. В свою чергу на умовлення осіб з кримінальним минулим вчинити злочин «обачні» піддаються досить легко. Буває так, що ці «надійні» люди самі знаходять «обачних», які є їх знайомими, однокласниками, однокурсниками, родичами.

«Обачні» раніше ніколи не притягувалися до кримінальної відповідальності, у побуті не припускалися серйозних правопорушень, характеризуються виключно позитивно, виховуються в благополучних сім'ях. Серед них багато сімейних. Їхній освітній рівень найбільш високий серед всього контингенту досліджених нами розбійників. Вони мають своє коло знайомств, представники якого посідають високе соціальне становище, прагнуть до «потрібних» знайомств і зв'язків. Як правило, вчиняють не більше одного-двох розбійних нападів. Найчастіше використовують маскувальні засоби. Після злочину, але до його розкриття, ці особи беруть «найдіяльнішу» участь у долі жертви, розпитують у подробицях, як все відбулося. Насправді ж бояться факту викриття, підсвідомо намагаються виправдати факт своєї причетності до діяння, «загладити» свою провину. Коли їх викриють, про те, що трапилося, шкодують, добровільно до суду відшкодовують потерпілим збитки.

3. *«Завзяті» розбійники.* За виявленою щодо потерпілих жорстокістю, зухвалістю, агресивністю, «завзяті» — найнебезпечніша і найстрашніша категорія розбійників (таких близько 18% у нашому дослідженні). Мало сказати, що це люди з твердою антисоціальною спрямованістю, вони, як правило, невинуватні. Це — хижак злочинного світу. «Спілкування» жертви з таким контингентом означає одне — смерть. Замислюючи злочин, «завзяті» з самого початку орієнтуються на вбивство потерпілих у ході розбійного нападу. Причому вбивства мають

витончений, садистський характер. Злочинці не відчують ніякого жалю до жертви, ніякого каяття. Так, в с. Ліснówka Сакського району Автономної Республіки Крим в листопаді 1997 року Олег К., Сергій К. і Павло О. вчинили розбій з проникненням у житло на сім'ю приватного підприємця Б. У процесі розбійного нападу на очах малолітніх дітей злочинці катували батьків. Забравши з будинку всі цінні речі, винні з вогнепальної зброї в присутності дітей вбили батька, а потім і матір. Кривавий безкрай розбійники закінчили вбивством двох дітей. Результат — смерть чотирьох людей¹. «Завзяті» можуть вбити також свідків і навіть своїх співучасників. Коли учасники однієї з організованих груп, які займалися розбоями на території України та Росії, дізналися, що три члени їх групи потрапили в поле зору правоохоронних органів, останні просто були ліквідовані своїми ж подільниками². Якщо хто і виживає після зустрічі із «завзятими», то лише завдяки щасливому випадку. Займаються розбоями до тих пір, доки не будуть затримані. На рахунок таких злочинців на час затримання по 5-6, а то і більше вбитих. Часто до корисливого мотиву додаються мотиви помсти, особистої неприязні до потерпілих, тому вартість викраденого в таких випадках для «завзятих» може і не відігравати особливої ролі. Головне — демонстративна розправа над жертвами. У жовтні 1994 року в с. Віліно Автономної Республіки Крим у ході розбійного нападу була вбита практично вся сім'я дільничного інспектора міліції — 4 чоловіки. Злочинці пожаліли лише п'ятирічну дитину. В ході слідства виявилось, що співмотивом злочину була помста одного з розбійників дільничному інспектору за те, що декілька років тому цей дільничий інспектор затримав його під час вчинення хуліганських дій. Через п'ять днів (!) після звільнення з місць позбавлення волі злочинець разом з іншою особою вчинив розбійний напад на сім'ю дільничного інспектора, який затримав його³.

Злочини вчиняють в стані алкогольного сп'яніння, бо майже всі «завзяті» - побутові п'яниці. Завжди озброєні, переважно вогнепальною зброєю. Багатьом злочинцям слідчо-судовими

¹ Архів Верховного Суду Автономної Республіки Крим за 1998 рік.

² Архів Харківського обласного суду за 1996 рік.

³ Архів Верховного Суду Автономної Республіки Крим за 1995 рік.

органами ставиться в провину бандитизм. Співорганізуються в стійкі злочинні групи, з чітким розподілом ролей. Розбій вчиняють виключно групою, взагалі не піклуються про маскування злочину. В розпорядженні групи можуть бути автомобілі. Її своїми жертвами злочинці майже у всіх випадках знайомі особисто. Намагаються підбирати майбутніх жертв за ознакою високої матеріальної забезпеченості, крім випадків, коли розбій має ще й особистісний характер. Після затримання ознак каяття не виявляють, бо розуміють, що помилуваними не будуть. Дотримуються злочинних традицій, звичаїв; оточуючих поділяють за ознакою «свої — чужі». Працю вважають не гідним для них заняттям. Закон для них, як говорять, не писаний. Виховуються, в основному, в неповних сім'ях, нерідко іншими родичами. Серед родичів майже завжди є судимі. Власних сімей ніхто з них практично не має, нерідко вони переїжджають з одного населеного пункту до іншого. Знаходячись у місцях позбавлення волі, прагнуть створити групу однодумців, переважно з тих, хто молодший. За своєю натурою «завзяті» є лідерами. Багатьом з них притаманні психопатичні риси характеру та інші психічні аномалії. Злочинна «кар'єра» розпочинається з неповнолітнього віку. Вік «завзятих» вищий, ніж розбійників інших груп.

4. «Внутрішньо готовий» тип розбійників. Таких у нашому дослідженні виявилось 37%. До даної типологічної групи ми відносимо тих, для яких вчинення розбою з проникненням у житло обумовлено нестійкими моральними та правовими особистісними позиціями. Для «внутрішньо готових» розбійників характерна перевага соціально негативних якостей над позитивними, відсутність міцних моральних принципів. У батьківській і в своїй власній сім'ї «внутрішньо готові», як правило, конфліктні люди. В міжособистісному спілкуванні нав'язливі, часто бувають брехливими, мають підвищену самооцінку. Виховуються, як правило, в неповних або багатодітних сім'ях, у яких дорослі практично нічого не можуть дати дітям. До того ж батьки або особи, які їх заміняють, часто пиячать. Такі сім'ї викликають співчуття оточуючих, але щось змінити в них практично неможливо, таких сімей дуже багато — це реалії нашого життя. Основний час «внутрішньо готові» проводять у компаніях подібних до себе. Компанії також є тим поживним середовищем, в яко-

му відбувається залучання особи до асоціальних зразків поведінки, до примітивного стереотипу мислення (лихослів'я, пияцтво, азартні ігри, хуліганські вихідки тощо). Люблять поговорити про «красиве» життя, але як заробити на таке життя, крім як у когось «запозичити» гроші, не знають. До вчинення злочину практично всі розбійники припускалися незначних протиправних вчинків. Серед «внутрішньо готових» переважають особи підліткового та дуже молодого віку. Багато хто з них перебував або перебуває на обліку в службах у справах неповнолітніх. «Внутрішньо готові» легко підпадають під поганий вплив осіб, старших за них, з яскраво вираженою антисуспільною спрямованістю внаслідок відсутності у них особистої життєвої позиції. Злочини вчиняють під час сприятливої зовнішньої ситуації, тобто коли їм, наприклад, точно відомо, що жертва надто довірлива, не вчинить серйозного опору, проникнення в житло не становить великих труднощів, кількісна перевага злочинців максимально забезпечить успіх задуманого та ін. Розбої вчиняють переважно в групі, в якій є активними учасниками. Майже 100% винних під час вчинення злочину перебували у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. «Внутрішньо готовими» частіше, ніж іншими різновидами розбійників, використовуються маскувальні засоби. Вони намагаються заздалегідь застати засобами впливу на потерпілих — від розкладних ножів до вогнепальної зброї. Їхніми жертвами стають різні категорії людей: добрі знайомі, більше того, родичі, близькі особи, випадкові перехожі, що впали їм в око за зовнішнім виглядом. Два підлітки, 14 і 15 років, біля торгових ларьків, побачивши у незнайомого їм хлопця велику суму грошей, вирішили заволодіти ними. З цією метою вони зав'язали знайомство і запропонували разом розпити спиртні напої. Молодий чоловік запросив їх до себе додому. Розбійникам така пропозиція сподобалася. Гроші вирішили відібрати в квартирі без свідків. Вдома у нового знайомого неповнолітні запропонували зіграти в карти «під інтерес» — той, хто програв, буде вбитий. Молодий чоловік сприйняв це як жарт. Звичайно, він програв. Вбивши його з особливою жорстокістю, підлітки забрали гроші і закопали труп хазяїна у підвалі дому. До цього часу, як зазначили свідки — такі ж підлітки, — майбутні злочинці часто вели розмови про

те, чи важко вбити людину і чи зможуть вони це зробити. Після вбивства винні також розповіли друзям про те, що вчинили, але оточуючі в це не вірили¹.

Дуже часто жертвами «внутрішньо готових» стають беззахисні — люди похилого віку, діти, інваліди, алкоголіки. Мук сумління не відчують. В ході розбою можуть припускати згвалтування жертви, знущання над нею, які завершуються вбивством. Відповідну інформацію про добробут потерпілого злочинці можуть отримувати з газетних оголошень про купівлю-продаж якогось майна. Як правило, ними вчиняються 2–4 розбійних напади, злочинна діяльність продовжується до часу затримання. Серед цієї типологічної групи залежно від особливостей мотиваційного забарвлення діяння та від того значення, яке має вчинений злочин для самого винного, можна виділити і більш дрібні типологічні підгрупи, такі як ті, хто самостверджується; ігровий; алкогольний злочинець; злочинець, який вчинив розбій «за компанію». Так, для тих, хто самостверджується, не лише корисливість є провідним моментом злочинного діяння, але й та оцінка, яку вони отримують з боку референтної групи. Для ігрового «внутрішньо готового» розбійника не менш важливим в ході розбою, ніж корисливість, є й елемент гри. Алкогольний «внутрішньо готовий» злочинець у своїх вчинках, у способі життя все більше й більше наближається до деградованого. Розбійник, який вчинив злочин «за компанію», відрізняється слабкою волею, схильністю до навіювання, тому злочин вчиняє «просто так», разом з товаришами, підкоряючись груповому тиску.

5. «Тихі» розбійники. Назва цієї типологічної групи є умовною, але вона якнайкраще відображає внутрішній психологічний стан особи (6 — 7%). До цього різновиду відносяться ті, кого в щоденному житті ми не помічаємо, поведінка яких зовнішньо нічим протиправним не відрізняється. Характеристикою даного різновиду можуть служити такі слова: «Був тихий, скромний, слухняний підліток (юнак), ніколи нікого в житті не скривдив, і раптом таке...». Внутрішня драма «тихих» саме і полягає в тому, що вони мають дуже обмежені можливості для

¹ Архів Харківського обласного суду за 1995 рік.

розкриття своєї індивідуальності. Батьків, по суті, життєві проблеми майбутніх розбійників не цікавлять, хоча їх родини не можна назвати не благополучними. Мають достатньо високий освітній рівень, певний інтелект. Вуличними компаніями не приймаються та й не прагнуть завоювати в них авторитет. Раніше протиправних вчинків не вчиняли, не судимі. Розбій, який часто супроводжується вбивствами, є способом утвердження себе у власних очах. Це виклик самому собі. Злочини несподівані, здійснене до кінця не усвідомлюється. Але потім розбійникам притаманне глибоке каяття. Злочин вчиняється, як правило, одноособово. Кількість розбоїв — не більше одного. Засоби вчинення розбою різноманітні, але зброя ніколи не застосовується. Маскування вбивств також майже ніколи не використовується. З потерпілими винні особисто знайомі. В основному це родичі або знайомі, що живуть у районі місцепроживання розбійника. «Тихі» — люди підліткового і молодого віку, мають немало позитивних рис, добре характеризуються у побуті, за місцем роботи, навчання. Олександр П., 23 років, раніше не судимий, який добре характеризується за місцем проживання, ріс у повній родині. Стосунки в родині були рівними. Отримав середню спеціальну освіту, але довгий час не міг знайти роботу по душі, тому перебував на утриманні батьків. Особисте життя також не склалося. Невдачі переживав боляче. Друзів було мало, в основному, приятелі; спиртні напої вживав рідко. Особливих інтересів не було. Одне слово, тихий, зовні нічим не помітний молодий чоловік. Він знав, що у сусідньому під'їзді живуть матір і дочка, які займалися торгівлею і жили в достатку. З ними Олександр був знайомий. Одного разу, вирішивши, що всі його невдачі — через відсутність грошей, які можна добути у потерпілих і яких у них більш ніж треба, він узяв з собою ніж, прийшов до них і вбив матір і дочку. Під час вчинення злочину був тверезий. На запитання, чому вчинив саме так, винний відповів, що гроші йому були потрібні більше, ніж потерпілим¹.

6. «Напружені» розбійники (6%). До «напружених» ми відносимо тих, хто вчинив злочин вперше під впливом вкрай несприятливих зовнішніх обставин. Винні вважають, що вчинен-

¹ Архів Харківського обласного суду за 1997 рік.

ня злочину — єдиний, в їхній ситуації, вихід із складного становища. Таких випадків порівняно небагато. Частіше за все це пов'язано з необхідністю повернення великих боргів, відсотків за них, з матеріальними витратами на навчання або ж лікування родичів чи близьких осіб. Для «напружених» притаманна боротьба мотивів, вони довгий час перебувають в постійному напруженні. Злочини вчиняють самостійно або в групі з дуже близькими людьми. Їхніми жертвами є особисто знайомі їм люди — їхні родичі, наприклад, колишній чоловік або дружина, знайомі за місцем проживання, роботи. Але що цікаво, частіше за все потерпілими від «напружених» стають члени родини кредиторів або їхні родичі. Вочевидь, розбійники гадають: якщо кредитор позичив велику суму грошей, то і його родина чи його родичі, які мешкають окремо від нього, наприклад, батьки, також люди забезпечені. Гроші, власне, і потрібні, щоб сплатити борг кредиту, можливо, родичами потерпілого. Буває і так, що велику суму грошей винні самому розбійнику. Тоді винний, після того як численні прохання про повернення боргу не мали на боржника впливу, більше того, боржник уникає зустрічей з ним, цілком відкрито приходить до боржника чи його родичів і, погрожуючи насильством, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілих, починає забирати все цінне майно, вартість якого може багаторазово перевищити суму боргу. Так, Дмитро Я., 33 років, після багаторазових вимог повернути борг (його родина в той час перебувала у вкрай тяжкому матеріальному становищі) — прийшов до квартири батьків свого боржника і, погрожуючи газовим пістолетом, який потерпілі прийняли за вогнепальну зброю, забрав у них японський телевізор. Коли винному поставили за вину розбій з проникненням у житло, він заявив, що мав право забрати якусь цінну річ як компенсацію за завдану йому і його родині шкоду, що виникла внаслідок неповернення боргу сином потерпілих¹. В основному, всі розбійники даної категорії мають сім'ю, професію, працюють. Дуже прив'язані до своєї родини, прагнуть забезпечити їй гідний рівень життя. У побуті та за місцем роботи характеризуються позитивно. Сім'я, в якій вони виховувалися, може бути й неповною,

¹ Архів Феодосійського міського суду за 1995 рік.

але взаємовідносини між членами сім'ї нормальні. Раніше ці особи не були судимі, правопорушень у побуті не припускалися. Розбійних нападів не буває більше ніж один. Маскувальні засоби можуть застосовуватися, але частіше за все злочинець діє відверто, впевнений у своїй правоті та керується прагненням якнайскоріше вирішити важке для нього та (або) його родини питання фінансового плану. Словом, цей злочин вчиняється «заради інших»- близьких винному осіб.

Підгрупу «напружених» складають ті розбійники, на характері вчинення злочину яких позначилися особливості їхньої професійної або іншої діяльності, якою вони регулярно займаються чи займалися у минулому (мається на увазі не заняття злочинною діяльністю як професією). Так, серед розбійників зустрічаються кадрові військовослужбовці строкової служби, колишні воїни — афганці, учасники (і навіть Герой РФ) чеченських війн, професійні спортсмени. Маючи чудову фізичну підготовку, вони ніби спеціально створюють для себе екстремальні ситуації, зв'язуються іноді зі справжніми бандитами. При цьому багато з них посилаються на те, що після перенесеного — йдеться про військові конфлікти, особливості військової служби — у них не все гаразд з психікою або, на їхню думку, держава гідно не оцінила їхні заслуги перед батьківщиною. Тобто, можна зробити висновок, що ці люди не знаходять собі у повсякденному житті адекватного заняття, поєднаного, вочевидь, саме з ризиком, напрутою.

7. «Ідейні» розбійники (4%). Цей різновид злочинців дуже складний з морально-психологічної точки зору. Головна ознака віднесення осіб до цієї групи — їхнє бажання «допомогти» іншим людям заволодіти матеріальними цінностями, тобто «вчинити справедливість», але не своїми руками. Таким чином, корисливий мотив у «ідейних» є, але мета — обернути майно на користь інших осіб, що розцінюється кримінальним законом все одно як злочинне діяння. Такі люди із задоволенням надають інформацію злочинцям, частіше за все виступають пособниками або підбурювачами, чи і тим і іншим в одночас. З цього випливає, що «ідейні» ніколи не вчиняють розбій одноособово. Наприклад, у К. знайомі, будучи у нього вдома, спитали про те, чия це під вікном «крута тачка». К. відповів, що машина його сусіда з

під'їзда. При цьому, зазначив, ніби між іншим, що квартира у нього також «упакована», і таких вже час розкуркулювати, тільки нікому. Наступної зустрічі його товариші, теж ніби між іншим, попросили К. постежити, в який час сусід і члени його родини від'їжджають та приїжджають додому, коли бувають вдома. Спитали, що цінного є у квартирі. Винним така інформація була надана. Через деякий час на сусіда К. — приватного підприємця та його родину — було вчинено розбійний напад. Хоча відкрито знайомі винного К. не пропонували йому брати участь у розбої, але він усвідомлював, для чого їм такі докладні відомості потрібні¹. Виконавців розбоїв серед «ідейних» практично нема. У людей даної категорії немало позитивних рис, багато хто з них мають власні родини. Оточуючі відгукуються про них як про порядних, завжди готових допомогти людям. Мають активну життєву позицію, але в соціальному плані мало чого досягли. Як правило, вони мають роботу або прагнуть знайти хоча б тимчасові заробітки. Можуть бути як психічно нормальними, так і з відхиленнями в психіці, захоплені ідеєю соціальної рівності. Вік «справедливих» 35 і більше років. Раніше могли бути судимими, але за злочини, як правило, не тяжкі, вчинені в молодому віці. Свою жертву «справедливі» завжди знають особисто, хоча б візуально. Це — сусіди, знайомі за місцем роботи, спільному проведенню часу, навіть родичі, особливо колишні. Але всі потерпілі — люди високого і дуже високого матеріального достатку. Для того щоб зробити собі алібі, наполягають на тому, щоб виконавці використовували засоби маскування. Але ніколи не припускають, навіть у думці, що жертва буде вбита, тому що для них важливим є лише сам факт відібрання у потерпілих матеріальних цінностей. «Кар'єра» «ідейних» обмежується одним злочинним епізодом.

Рецензент доктор юридичних наук,
професор В. В. Голіна.

¹ Архів Комінтернівського районного суду м. Харкова за 1995 рік.

ФОРМИ ВИКОНАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА ОБІЙМАТИ ПЕВНІ ПОСАДИ АБО ЗАЙМАТИСЯ ПЕВНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЯК КРИМІНАЛЬНЕ ПОКАРАННЯ

У кримінально-правовій теорії існує кілька класифікацій покарань. Одна з них — класифікація залежно від визначення строку покарання, в якій вони поділені на строкові та разові¹. Строкові покарання відрізняються від разових наявністю визначеного строку їхнього виконання, що встановлюється вироком суду відповідно до КК України.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є строковим покаранням. «Це покарання позбавляє засудженого суб'єктивного права на вільний вибір посади, певних занять у проміжок часу, який вказаний у вирокі»². Відповідно до ст. 55 КК України розглядуване покарання може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років. Це означає, що виконання даного покарання відбувається протягом зазначеного у вирокі періоду часу. Засуджений до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю повинен відчувати вплив карального потенціалу цього покарання протягом усього строку, визначеного вироком.

Тривалість, строковість виконання даного покарання є однією з основних його ознак, що характеризує зміст цього покарання. Позбавлення права обіймати певні посади означає

© Р. М. Гура, 2001.

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. — Днепропетровск: Пороги, 1992. — С. 137-138.

² Бажанов М. И., Сташис В. В., Тацій В. Я. Кримінальне право України. Загальна частина. — Х.: Право, 1997. — С. 270.

звільнення засудженого на визначений у вирокі суду строк від посади, яку він посідав під час вчинення злочину, і позбавлення його права обіймати аналогічні посади на інших підприємствах, в установах і організаціях¹.

Характеризуючи зміст розглядуваного покарання, потрібно розкривати тривалість його виконання. Неповнота визначення змісту цього покарання веде до неповноти осмислення процесу його виконання. Це виражається в тому, що процес виконання даного покарання розглядається лише у формі припинення трудового договору з засудженим адміністрацією організації, в якій він працював до набрання вироком законної сили, і анулюванні дозволу на зайняття відповідною діяльністю.

Дійсно, процес виконання цього покарання часто починається з того, що адміністрація підприємства, установи, організації за місцем роботи засудженого не пізніше наступного дня після одержання копії вироку припиняє трудовий договір із засудженим, який посідає певну посаду або займається певною діяльністю, права на які він позбавлений². Але припинення трудового договору, як і анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю, — дії, що характеризують лише частину процесу виконання розглядуваного покарання. Розуміння змісту виконання зазначеного покарання, обмежене цими діями, не дозволяє осмислити строковість його виконання. Виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в цьому разі сприймається у формі діяльності, що починається і закінчується припиненням трудового договору або анулюванням ліцензії на зайняття певною діяльністю.

Щоб осмислити тривалість виконання даного покарання, слід враховувати, що засуджений, після припинення з ним трудового договору або анулювання ліцензії на зайняття певною діяльністю, позбавляється права обіймати заборонені посади або займатися забороненими видами діяльності протягом усього строку, встановленого вироком суду. Виконання розглядуваного виду покарання полягає у відстороненні засудженого від виконання обов'язків, пов'язаних із зайняттям певної посади або

¹ Семаков Г. С., Гель А. П. Кримінально-виконавче право України. — К.: МАУП, 2000. — С. 137.

² Ведомости Верховного Совета УССР. — 1984. — №24. — Ст. 511.

певною діяльністю, і позбавленні його права на зазначений рід діяльності протягом встановленого вироком строку (виділено автором — Р. Г.)»¹.

У подальшій, після припинення трудового договору або анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю, забороні обіймати певні посади або займатися певною діяльністю протягом усього встановленого вироком строку і виявляється «строковість» як ознака цього покарання. Поширення карального потенціалу даного покарання на весь строк, визначений вироком, обумовлює тривалість його виконання. Каральний вплив цього покарання полягає в тому, що засуджений втрачає можливість продовжувати виконання колишніх службових чи професійних функцій на весь строк, визначений судом.

Для більш глибокого осмислення процесу виконання зазначеного покарання, на нашу думку, доцільно ввести поняття «форма виконання» розглядуваного покарання. Це дасть змогу в повному обсязі охарактеризувати діяльність по виконанню покарання.

Виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю після припинення трудового договору або анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю здійснюється у формі відмови засудженому в укладенні трудового договору на обіймання певної посади або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю протягом строку, встановленого вироком строку. Адміністрація підприємства, установи, організації, виконуючи вирок суду, зобов'язана відмовити засудженому в укладенні трудового договору на обіймання заборонених йому посад. Слід зазначити, що це зобов'язання стосується будь-яких підприємств, установ і організацій, незалежно від того, працює засуджений у них, чи ні. Аналогічні зобов'язання покладаються на органи, які мають право видавати дозвіл на зайняття відповідною діяльністю. У відмові засудженому в укладенні трудового договору на посідання певної посади або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю реалізується каральний потенціал даного покарання, який відчу-

¹ Степанюк А. Ф. Порядок и условия исполнения наказаний, не связанных с мерами исправительно-трудового воздействия. — К.: УМК ВО, 1990. — С. 11.

ває на собі засуджений протягом усього часу виконання розглядуваного покарання.

Із сказаного можна зробити висновок, що каральний потенціал покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю реалізується у двох формах:

1) у формі припинення трудового договору з засудженим, який посідає певну посаду, або анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю;

2) у формі відмов засудженому в укладенні трудового договору на посідання певної посади або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю.

Тільки осмислення обох форм виконання покарання дає можливість усвідомити тривалість виконання розглядуваного покарання і віднести його до строкових покарань.

Щоб проаналізувати ці форми виконання покарання, доцільно визначити існуючі між ними відмінності. Порівняння можна провести за певними ознаками. Так, суб'єктом припинення трудового договору з засудженим, що посідає певну посаду, або анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю виступає підприємство, установа, організація, з якими засуджений уклав трудовий договір, або орган, що видав дозвіл на зайняття певною діяльністю, тобто суб'єкт, що перебуває з засудженим у певних правовідносинах.

Покарання у даному разі, виконується у формі дії.

Припинення трудового договору на обіймання певної посади або анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю повинне здійснюватися один раз, відразу після набрання вироком законної сили.

Суб'єктом відмови засудженому в укладенні трудового договору на посідання певної посади або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю виступає підприємство, установа, організація, з якими засуджений бажає укласти трудовий договір, чи орган, до якого звертається засуджений з приводу видачі дозволу на зайняття певною діяльністю, тобто суб'єкт, що може не перебувати із засудженим у правовідносинах.

Покарання тут виконується у формі бездіяльності.

Засудженому повинно бути відмовлено в укладенні трудового договору на обіймання певної посади або видачі дозволу

на зайняття певною діяльністю *протягом усього визначеного вироком строку* виконання покарання.

Проведене порівняння дозволяє зробити висновок про наявність істотної відмінності між розглядуваними формами виконання позбавлення права посідати певні посади або займатися певною діяльністю, що обумовлює необхідність глибокого аналізу обох форм виконання даного покарання.

Відсутність уваги з боку вчених до проблеми виконання розглядуваного покарання у формі відмови засудженому в укладенні трудового договору або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю веде до обмеженого розуміння процесу виконання цього покарання. Приклад можна навести з коментарю до Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації, автори якого під невиконанням вироку суду про позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю розуміють лише:

- незвільнення засудженого з посади, посідати яку йому заборонено;
- фактичне покладення на засудженого обов'язків по забороненій посаді;
- відмови від виконання припису вироку про анулювання дозволу на зайняття забороненим видом діяльності¹.

Названі випадки стосуються лише невиконання розглядуваного покарання у формі припинення трудового договору з засудженим або анулювання дозволу на зайняття певною діяльністю. Стосовно виконання покарання у формі відмови засудженому в укладенні трудового договору або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю цей перелік слід доповнити такими випадками:

- укладення трудового договору з засудженим на обіймання посади, обіймати яку йому заборонено;
- видачі дозволу на зайняття забороненим видом діяльності.

Аналізуючи практичну діяльність, можна дійти висновку про відсутність належної уваги з боку органів виконання покарань

¹ Коментарій к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / Под ред. А. И. Зубкова. – М.: Инфра, 1997. – С. 80.

до контролю за виконанням цього покарання у формі відмови засудженому в укладенні трудового договору на обіймання певної посади або видачі дозволу на зайняття певною діяльністю. Досить часто засуджені після звільнення з посади, у зв'язку з якою ними було вчинено злочин, протягом строку виконання покарання обіймають заборонені ним посади на інших підприємствах, в установах або організаціях. На ці порушення порядку виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю звертають увагу працівники органів прокуратури¹.

Підводячи підсумок, доводиться констатувати наявність «білих плям» у науці кримінально-виконавчого права щодо питання форм виконання розглядуваного покарання, що обумовило відсутність належного механізму контролю за його виконанням. Тому вважаємо доцільним розробити відповідну теоретичну базу для удосконалення правозастосовної діяльності.

Рецензент кандидат юридичних наук, доцент А. Х. Степанюк.

¹ Мандрикін В. Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень – важливий напрям прокурорської діяльності // Вісник прокуратури. – 2000. – № 3. – С. 67-70.

ПРОБЛЕМИ БОРотьБИ З ТЕРОРИЗМОМ
(науково-практичний семінар)

При Службі безпеки України створено антитерористичний центр. Саме він ініціює розробку і прийняття Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Групою експертів в березні 2001 року був підготовлений перший варіант цього законопроекту.

Як передбачено в преамбулі, Закон визначає правові та організаційні засади боротьби з тероризмом в Україні, структуру, функції та повноваження координаційних органів у сфері протидії тероризму, механізм координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, які здійснюють протидію тероризму, громадських об'єднань та організацій незалежно від форм власності, посадових осіб і окремих громадян, а також права, обов'язки та гарантії громадян у зв'язку із здійсненням протидії тероризму.

До обговорення законопроекту залучені і фахівці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Академії правових наук України, в тому числі і науковці Інституту вивчення проблем злочинності. При цьому враховувались наукові напрацювання, які виконувались раніше фахівцями наукових установ (В. В. Сташисом, В. П. Смеляновим, В. І. Борисовим, та іншими). Використані, зокрема, і матеріали науково-практичного семінару за темою «Проблеми боротьби з тероризмом», який відбувся 14 грудня 2000 року в Інституті вивчення проблем злочинності, і які у стислому вигляді наведені далі.

На семінарі обговорювалися такі питання: розкриття поняття, сутності, змісту й ознак тероризму та злочинів терористичної спрямованості, аналіз особливостей конструкції складів злочинів терористичної спрямованості та удосконалення практики боротьби з цим явищем.

З доповіддю «Питання визначення тероризму в кримінальному законі» виступив проф. *В. І. Борисов*. Він зазначив, що

широкомасштабні законопроектні роботи, необхідність формування правового механізму захисту нових суспільних відносин обумовили проблеми наукової та юридичної оцінки явищ, небезпечних для інтересів України та її народу. Серед проблем, що потребують на сьогодні законодавчого та організаційно-правового вирішення, певне місце посідає боротьба з тероризмом. Це негативне суспільне явище дуже різноманітне за видами свого прояву, про що свідчить значна кількість норм, розташованих у різних главах чинного Кримінального кодексу України.

Хоча тероризм існує не одне сторіччя, але ніколи питання його визначення та правового урегулювання механізму боротьби з ним не стояли так гостро, як у даний час. Причин тому декілька. По-перше, в Україні, як зазначають науковці, «можлива активізація тероризму за основними напрямками діяльності — політичному та кримінальному» (В. Ф. Антипенко). По-друге, зазначив доповідач, світова спільнота і внутрішнє законодавство окремих країн не досягли єдності у визначенні правового поняття тероризму. Немає такої єдності і серед українських науковців, які розробляють цю проблему. Різні дослідники у визначенні тероризму застосовують такі поняття, як «використання сили», «втягнення випадкових людей», «невинні жертви злочину», «будь-які дії, які не санкціоновані законом і викликають страх та жах серед широких верств населення», «використання збройних сил, якщо воно не спирається на норми міжнародного права» (Rubin A.), «наси́льство, що пов'язано з діями опозиції до влади з політичних мотивів». Певна частина науковців намагається пов'язати визначення тероризму із способами застосування насильства — використання зброї, вибухів, підпалів та інше (Г. В. Овчинникова). Навіть є намагання ототожнювати тероризм з політичними злочинами. Серед науковців також немає єдності щодо соціальних пріоритетів, яким загрожує тероризм.

Необхідність правового визначення того чи іншого суспільно небезпечного явища в кримінальному законі, зазначив доповідач, обумовлено не тільки потребами охорони певних суспільних відносин від конкретних діянь, в яких воно має свій прояв, але й тим, що кримінальне право є матеріальною підставою для створення та розвитку інших галузей законодавства, необхід-

них для боротьби зі злочинністю, в тому числі й тероризмом. Сьогодні, як відомо, ведеться активний законотворчий процес, у руслі якого ми маємо найближчим часом отримати новий Кримінальний кодекс. Як зазначає В. А. Ліпкан, «саме дефініції кримінального законодавства забезпечують законність і разом з тим стимулюють активність використання безпосередніх заходів припинення конкретних злочинів терористичного характеру, запобігання їм, достатнє і справедливе покарання за них».

Суттєва обставина, що також обумовлює протиріччя у підходах до визначення тероризму в кримінальному законі та відповідну законодавчу пасивність, закладена, на погляд доповідача, в окремих нормах чинного КК України, положення яких трансформувалися майже без змін в проект КК. Слід погодитися з В. М. Смітєнком, який зазначав, що чинний КК має достатньо важелів для боротьби з тероризмом. До таких норм, зокрема, належать статті 58 («Посягання на життя державного діяча»), 59 («Посягання на життя представника іноземної держави»), 60 («Диверсія»), 123¹ («Захоплення заручників»), 206² («Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності»), 217² («Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна»), 217³ («Блокування транспортних комунікацій») та інші статті чинного КК України. Низку нових норм, використання яких дозволить вести суспільству більш активну боротьбу з тероризмом, містить і проект нового КК України. Наприклад, це норми, які передбачають кримінальну відповідальність за умисне пошкодження або руйнування об'єктів енергетики (ст. 262 проекту КК); напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 267 проекту КК); геноцид (ст. 457 проекту КК); злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (ст. 459 проекту КК) та інші. Таким чином, зазначив В. І. Борисов, виходячи із суто прагматичних завдань, необхідно створити спеціальний склад злочину серед інших спеціальних складів, який би містив найхарактерніші ознаки вчинення терористичного діяння: об'єкт, спосіб вчинення, мету. Вочевидь, і назва повинна бути дещо звужена — не «тероризм», а «терористичний акт». Доповідач навів зміст ст. 266 проекту КК Ук-

раїни («Терористичний акт») та охарактеризував такі об'єкти кримінально-правової охорони, як основний безпосередній, альтернативні, додатково-обов'язкові та факультативні.

На завершення доповіді були піддані критиці деякі положення норми законопроекту щодо мети вчинення терористичного акту та внесені пропозиції по їх удосконаленню. Але, враховуючи світовий досвід боротьби з тероризмом, є можливість створення ефективної загальнодержавної комплексної системи заходів по упередженню подальшого поширення тероризму в Україні.

В обговоренні проблеми взяв участь проф. В. С. Зеленецький, який висвітлив специфіку приводів та підстав порушення кримінальної справи у зв'язку із вчиненням терористичних актів. Він зазначив, що в плані обговорення проблем семінару важливо звернути увагу на інформаційні засади боротьби зі злочинністю. Вивчення цього питання свідчить про те, що для практичного вирішення завдань, пов'язаних з фіксацією, викриттям та розслідуванням терористичних актів, є важливими три види джерел інформації про вчинення чи підготовку терористичного акту. Перша група джерел (заяви громадян; повідомлення представників установ, підприємств та організацій; явка з повинною; повідомлення, опубліковані у пресі; безпосереднє виявлення органами дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину) отримала законодавчу регламентацію у ч. 1 ст. 94 КПК України у вигляді приводів до порушення кримінальної справи. Отримання інформації з названих джерел передбачає їхню реєстрацію, перевірку та прийняття одного з трьох видів рішень: порушення кримінальної справи; відмову в цьому чи направлення отриманих відомостей відповідно до належності (підслідності або підсудності).

Не менш важливою для боротьби з тероризмом є й друга група джерел. Це дані, що надійшли по телефону, телеграфу, радіо чи телебаченню; у вигляді зпрацьовування приладів охоронної сигналізації. Остання також, як і вже перелічені джерела, повинна прийматися усіма правоохоронними органами, реєструватися у встановленому конкретними відомствами порядку і обов'язково перевірятися так само ретельно, як і дані з першої групи джерел. Специфічним є те, що прийняття рішення про

порушення кримінальної справи є можливим лише у разі трансформації отриманих даних в один з видів джерел, якими за законом є приводи до порушення кримінальної справи. Найчастіше — це безпосереднє виявлення ознак злочину компетентною посадовою особою того чи іншого органу (п. 5 ч. 1 ст. 94 КПК). Якщо інформація, що була отримана по телефону, телеграфу, радіо або внаслідок зпрацьовування приладів охоронної сигналізації, виявилася помилковою, постанова про відмову від порушення кримінальної справи не приймається. А підсумки перевірки відображаються у відповідних звітних документах, що направляються на ім'я відповідного керівника (наприклад, рапорт оперативного співробітника на ім'я начальника РВ (МВ)ВС).

Специфічним для боротьби з даним видом злочинів є третій вид інформації. Це — анонімні відомості, що надійшли у письмовій або усній формі до відповідного правоохоронного органу. На практиці таке джерело інформації іноді ігнорується, що, звичайно, є неправильним як по суті, так і з точки зору правової регламентації. Згідно з відомчими нормативними актами, наприклад Інструкцією МВС, затвердженою Наказом МВС України № 500 від 26 листопада 1991 року, анонімні повідомлення про вчинення злочинів також повинні прийматися та реєструватися у журналі несекретної кореспонденції і передаватися в підрозділи органів МВС, Служби безпеки (як і інших органів, що правомочні здійснювати оперативно-розшукову діяльність) для перевірки цієї інформації оперативними засобами. У разі встановлення ознак будь-якого злочину приводом до порушення кримінальної справи є одне з тих джерел, перелік яких наведено у ч. 1 ст. 94 КПК України.

Професор *В. Ю. Шепітько* у своєму виступі погодився з думкою попередніх доповідачів, що проблеми боротьби з тероризмом на сьогодні набувають особливої актуальності, і підкреслив, що тероризм, на жаль, — реальність сучасного суспільства, яка являє собою складне соціальне явище. До змісту тероризму відносять різні за своїм характером злочини, у тому числі і злочини терористичної спрямованості. Він також підтримував положення, викладені у доповіді проф. *В. І. Борисова*, про необхідність створення спеціального складу злочину, який би передбачав най-

характерніші ознаки вчинення терористичного діяння. Саме такий підхід, на його думку, дозволить криміналістам розробити криміналістичну характеристику діяння і створити дійову методику розслідування терористичного акту.

Сьогодні в криміналістиці відсутні необхідні рекомендації, які стосуються розслідування тероризму чи злочинів терористичної спрямованості. Розробка окремих криміналістичних методик повинна враховувати конкретний вид злочинів, тобто містити диференційований підхід, як комплекс порад типізованого характеру. Побудова окремих методик щодо тероризму передбачає дослідження таких елементів, як криміналістична характеристика тих або інших видів злочинів, типові обставини, що підлягають встановленню, початковий і наступний етапи розслідування, особливості слідчих дій і тактичних операцій тощо. Заслуговує на увагу також проблема, пов'язана з дослідженням способів вчинення даного роду злочинів, виявленням їхньої своєрідності, повторюваності. Знання типових способів вчинення терористичних злочинів дозволяє діагностувати тероризм на ранніх етапах його розкриття і розслідування (наприклад, вже при огляді місця вибуху або місця пожежі). Таким чином, своєрідність тероризму та злочинів терористичної спрямованості вимагає адекватних засобів стратегічного та тактичного порядку боротьби з цим явищем, розробки наукових рекомендацій. Доцільним є прийняття в Україні спеціального закону «Про боротьбу з тероризмом», який містив би визначення органів, що ведуть боротьбу з тероризмом, їхні функції, засоби, профілактику (подібні закони вже розроблені у Російській Федерації, Казахстані та інших державах).

Професор *М. В. Салтєвський* зазначив, що боротьба з тероризмом, як і злочинністю взагалі, передбачає необхідність сучасних технічних засобів і технологій для збирання доказів. На його думку, чинне кримінально-процесуальне законодавство дуже застаріло і не дозволяє використовувати в доказуванні нові джерела, які відображають інформацію про злочин на мікрорівні руху матеріальних часток. Зокрема, такими джерелами є звук, запах і їхні сліди, які все ще лишаються поза увагою чинного КПК. Звідси постає проблема доказового права — збирання звукової інформації і використання її в доказуванні. Саме ця

проблема потребує свого вирішення на порозі нового століття і тисячоліття. Що ж до шляхів її вирішення, то доповідач бачить їх в усуненні процесуальної нерівності інформації, одержаної органографічними засобами (людиною) і технічними (фонограми і відеограми). Для встановлення об'єктивності останніх сучасний науково-технічний рівень є цілком достатнім.

Доцент *О. Г. Кальман* наголосив на тому, що проблеми боротьби з тероризмом у сучасних умовах турбують усі країни світу, тому що тероризм — це соціально-політичне і правове явище, яке отримало в останні роки значне поширення у багатьох країнах. Вкрай актуальною є організація ефективної колективної системи протидії тероризму в суспільстві.

Особлива суспільна небезпека злочинів терористичної спрямованості полягає в тому, що вони посягають на необмежене коло суспільних відносин і зачіпають інтереси не конкретної тієї чи іншої особи, а необмеженої кількості людей, а також спричиняють величезну економічну шкоду державі, суспільству і окремії людині.

Тероризм, як соціально-правове явище, детермінується комплексом різноманітних чинників, а саме: політичних, культурних, національно-етнічних тощо. Усі вони потребують окремого дослідження і аналізу.

Доповідач висвітлив економічні проблеми боротьби з тероризмом. Він наголосив, що, підготовка і вчинення терористичних актів потребує використання значних фінансових, технічних, людських та інших ресурсів, а тому економічні заходи попередження тероризму поряд з політичними мають, на його думку, першочергове значення, адже вони безпосередньо підривають економічне підґрунтя існування і діяльності терористичних груп і організацій.

У зв'язку з цим, вважає доповідач, особливого значення в організації системи протидії набувають такі заходи: суворий банківський контроль за утворенням, акумулюванням та обігом грошових коштів осіб та організацій, відносно яких є інформація щодо їх сприяння діяльності терористичних груп і організацій, вжиття заходів по блокуванню їхніх рахунків, викриття комерційних структур та фірм, що займаються переведенням безготівкових коштів у готівкові, «відмиванням брудних» грошей, на-

данням та реалізацією заборонених законом товарів та послуг (торгівля зброєю, наркотиками, проституція, торгівля людьми, порнобізнес та сексуальна експлуатація). Необхідно вживати в цьому напрямку заходи по виявленню та перетинанню діяльності організацій, що займаються вербуванням найманців для вчинення терористичних актів. У випадках, коли у міжнародної спільноти є відомості про те, що тероризм безпосередньо підтримується окремими державами, слід більш рішуче використовувати щодо них економічні санкції.

Старший науковий співробітник, канд. техн. наук *О. Я. Дрюченко* доповів про можливості використання у боротьбі з тероризмом нових методів ідентифікаційної експертизи. Сьогодні зусилля наукової групи (лабораторії ІДПЗ) спрямовані на вивчення структурних властивостей мовних сигналів на ділянках елементарних сегментів голосних звуків, використання яких уможливило б вирішення задачі ідентифікації людини за параметрами її мови на вкрай обмеженому мовному матеріалі низької якості.

У своїх дослідженнях група має вже значний теоретичний та практичний наробок, що свідчить про доцільність їхнього подальшого проведення в цьому напрямку. У листопаді 1998 року були завершені основні дослідницькі роботи, передбачені планом по розробці принципово нового методу ідентифікації людини на обмеженому обсязі мовного матеріалу низької якості, мінімальний час звучання якого становив 3-5 хвилин (у порівнянні з 10-20 хвилинами звучання мовного сигналу, до того ж більш високої якості, яких потребували інші методи, що застосовувались в експертній практиці). У зазначеному методі використовувалось 10 мовних параметрів-ознак. Зараз для проведення ідентифікаційної фоноскопичної експертизи за методом, роботи над яким тривають, у більшості випадків може вистачити мовного матеріалу, мінімальний час звучання якого становить 10-20 секунд. У методі використовуються 36 мовних ознак. Крім того, суттєво зменшились трудомісткість виконання експертного дослідження та суб'єктивний фактор експерта у прийнятті рішення про наявність або відсутність тотожності джерела мови.

В обговоренні проблеми взяли участь проф. *П. М. Каркач* та доц. *В. З. Багінський*. Перший звернув увагу на труднощі

здійснення прокурорського нагляду за законністю діяльності оперативно-розшукових підрозділів при отриманні повідомлень про те, що той чи інший об'єкт заміновано. Він вважає за доцільне доповнення Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» спеціальною нормою, яка має передбачити обов'язок відповідного органу завести оперативно-розшукову справу при одержанні такої інформації. В. З. Багінський торкнувся проблеми розробки методики розслідування терористичного акту.

Завідувач відділу Інституту дослідження проблем злочинності, доцент **В. М. Хотенець**; молодший науковий співробітник Інституту дослідження проблем злочинності **В. С. Батиргарєва**

НАШІ ВІТАННЯ

Ю. М. ГРОШЕВОМУ — 70 РОКІВ

Виповнилось 70 років від дня народження і 45 років науково-педагогічної діяльності **Юрія Михайловича Грошевого**.

Ю. М. Грошевий народився 10 листопада 1931 року у Харкові. У 1953 році закінчив Харківський юридичний інститут, у 1956 році — аспірантуру цього інституту по кафедрі кримінального процесу. У 1956-1959 роках працював слідчим органів КДБ, 1964-1966 роках — суддею Дніпропетровського обласного суду. З 1966 року його життя і діяльність пов'язані з Харківським юридичним інститутом (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого): старший викладач, доцент, професор, заступник декана, декан, завідувач кафедри прокурорського нагляду, завідувач кафедри кримінального процесу. З 1994 року і по цей час працює віце-президентом Академії правових наук України.

Ю. М. Грошевий є доктором юридичних наук (1975 р.), професором, Заслуженим професором Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Заслуженим діячем науки і техніки України (1990 р.), академіком Академії правових наук України. Він нагороджений медалями та орденом «За заслуги» III ступеня (2000 р.).

Ю. М. Грошевий є автором близько 300 друкованих наукових праць, у тому числі 12 монографій та 7 підручників. Це, зокрема, «Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном процессе» (1975, Харків), «Правовые свойства приговора — акта правосудия» (1978, Харків), «Сущность судебных решений в уголовном процессе» (1979, Харків), «Профессиональное правосознание судьи и правосудие» (1986, Харків). Він є співавтором та редактором трьох видань підручника «Кримінальний процес України» (1978, Київ; 1983, Київ; 2000, Харків); автором навчальних посібників: «Освобождение от

уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства» (1979, Харків), «Правові властивості вироку — акту правосуддя» (1994, Харків); співавтором двох видань підручника «Прокурорський нагляд в Україні» (1997, Донецьк; 1998, Донецьк); підручника «Конституційне право України» (1999, Київ); «Органи судової влади в Україні» (1997, Київ); «Модельного уголовно-процессуального кодекса для стран СНГ» (1996, Москва) та інших видань.

Під керівництвом Ю. М. Грошевого підготовлено 39 кандидатів та доктор юридичних наук, які працюють не лише в Україні, але й в інших державах СНД. Зараз він є науковим консультантом декількох докторських та науковим керівником багатьох кандидатських дисертацій.

Ю. М. Грошевий брав активну участь у роботі Комісії з підготовки проекту Конституції України, розробці нового кримінально-процесуального законодавства та законодавства про судострій України, Конституційний Суд України, Концепції судово-правової реформи, Закону України «Про прокуратуру» та інших законодавчих актів. З 1993 року він є консультантом Комітету Верховної Ради України з правової реформи, членом Науково-консультативної ради Верховного Суду України, Науково-методичної ради Міністерства юстиції України. Ю. М. Грошевий є також членом редколегій юридичних часописів, зокрема «Практики Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі», «Права України», «Вісника Академії правових наук України», збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю».

Ю. М. Грошевий розробив теорію судових рішень, дослідив сутність, правові та психологічні підстави їх прийняття на різних етапах кримінального процесу, процесуальне положення суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності в судових стадіях кримінального процесу та інші сучасні проблеми теорії і практики кримінального судочинства. Зараз вчений приділяє багато уваги проблемам імплементації норм міжнародного права у кримінально-процесуальне законодавство України та практику його застосування.

Ю. М. Грошевий як віце-президент АПрН України брав активну участь у створенні Інституту вивчення проблем зло-

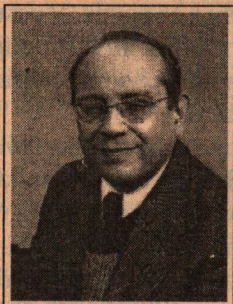
чинності — структурного підрозділу Академії правових наук. Він є членом вченої ради Інституту, а також науковим керівником фундаментальної теми: «Проблеми формування та функціонування судової влади в Україні». У рамках цього дослідження внесено багато пропозицій до законопроектів про організацію і діяльність судів та правоохоронних органів, які вже використані законодавцем.

Ю. М. Грошевому притаманні енергійність, працездатність, вимогливість до себе. Завдяки професіоналізму, відданості ідеалам юридичної науки, порядності Ю. М. Грошевий здобув великий авторитет у колективах Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та Академії правових наук України.

У день славного ювілею ми щиро бажаємо Юрію Михайловичу міцного здоров'я, довголіття, щастя, нових творчих звершень.

Колектив Інституту вивчення проблем
злочинності Академії правових наук України

ПАМ'ЯТІ М. І. БАЖАНОВА

25 жовтня 2001 року на 79-му році життя раптово помер **Марко Ігорович Бажанов**, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України, заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

М. І. Бажанов народився 30 грудня 1922 року в Умані Черкаської області у сім'ї службовців. Після закінчення середньої школи у 1940 році вступив до Харківського юридичного інституту. Усе подальше його життя було пов'язане з юридичною наукою, педагогічною роботою, вихованням майбутніх юристів. Захистивши у 1951 році кандидатську дисертацію, М. І. Бажанов став викладачем юридичного інституту (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого), де і працював до кінця свого життя. У 1967 році він захистив докторську дисертацію, а в 1969 році йому було присвоєне вчене звання професора.

Відомий правознавець, юрист, талановитий педагог М. І. Бажанов був відданий справі підготовки юристів та науково-педагогічних кадрів для нашої країни. Досвід наукової і науково-педагогічної діяльності був втілений ним більше як у 160 монографіях, підручниках, посібниках, коментарях, статтях, які є базою для навчання студентів і роботи правоохоронних органів. За час роботи М. І. Бажанова на кафедрі кримінального права за його участі було підготовлено понад 50 кандидатів і вісім докторів юридичних наук.

Діяльність професора М. І. Бажанова була тісно пов'язана з юридичною практикою. Багато років він був незмінним членом науково-консультативної ради Верховного Суду України. М. І. Бажанов брав активну участь у розробці багатьох кримінально-правових законів, був членом робочої і редакційної групи Кабінету Міністрів України, яка підготувала проект нового Кримінального кодексу України.

За заслуги у розвитку правознавства і підготовку висококваліфікованих юристів М. І. Бажанову було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України, він був нагороджений п'ятьма медалями.

Пішла з життя принципова, глибоко порядна, високоінтелегентна і віддана ідеалам науки людина. Ставленням до виконання своїх громадських і професійних обов'язків, душевною теплотою і чуйністю Марко Ігорович Бажанов заслужив високий авторитет, любов колективів, усіх людей, з якими він працював.

Світла пам'ять про Марка Ігоровича Бажанова назавжди залишиться у наших серцях.

Колектив Інституту вивчення
проблем злочинності
Академії правових наук України

Зміст

Наукові дослідження

Голіна В. В.

Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраденням чужої дитини (статті 123, 124 КК України) 3

Кальман О. Г., Христич І. О., Бойко Ю. Г.

Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів 32

Зеленецький В. С., Файєр Д. А.

Економіко-правова характеристика злочинних зловживань у сфері приватизації державного майна в Україні 70

Степанюк А. Х.

Теоретичні та практичні проблеми імплементації міжнародних стандартів поведінки із засудженими в діяльність адміністрації виправно-трудових установ (за результатами моніторингу) 89

Салтєвський М. В.

Криміналістична профілактика в наукових дослідженнях сучасної злочинності 119

Перепелиця О. І.

Кримінальна відповідальність за порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (стаття 202 КК України) 130

Трибуна докторанта і аспіранта

Сібільова Н. В.

Деякі питання диференціації процесуальної форми при здійсненні правосуддя по окремих категоріях кримінальних справ 137

Хотенець В. М., Шило О. Г.

Право на справедливий розгляд кримінальної справи у суді (до застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод) 151

Батиргарєєва В. С.

Типологія злочинців, які вчинили розбій з проникненням у житло 172

Гура Р. М.

Форми виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як кримінальне покарання ... 184

Наукове життя

Проблеми боротьби з тероризмом (науково-практичний семінар) (В. М. Хотенець, В. С. Батиргарєєва) 190

Наші вітання

Ю. М. Грошевому — 70 років 199

Пам'яті М. І. Бажанова 202

Наукове видання

**Питання боротьби
зі злочинністю**

Збірник наукових праць

Випуск 5

Редактор *А. В. Єфименко*
Коректор *Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 20.12.2001.
Ум. друк. арк. 10. Обл.-вид. арк. 9,85. Вид. № 109.
Тираж 1000 прим. Ціна договірна. Зам. 196

Видавництво «Право»
Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Миросицька, 29
(Свідоцтво серії ДК № 559 від 09.08.2001)

Друкарня ПВПП «Слово»
Україна, 61024, Харків, вул. Лермонтовська, 27